

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
"ОСТРОЗЬКА АКАДЕМІЯ"

ВІТАЛІЙ ЯРЕМЧУК

УКРАЇНСЬКА ІСТОРИОГРАФІЯ: СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ІСТОРІЯ

ПОСІБНИК

Острог
2017

УДК 931.1:32
ББК 63
Я 72

*Рекомендовано рішенням Вченої ради
Національного університету «Острозька академія»
(протокол № 13 від 27 квітня 2017 р.)*

Автор: Яремчук Віталій Петрович, доктор історичних наук, професор кафедри історії Національного університету «Острозька академія». Адреса: vitaliiiremchuk@gmail.com

Рецензенти:

Зашкільняк Л. О. (д. і. н., проф., Львівський національний університет імені Івана Франка);

Масненко В. В. (д. і. н., проф., Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького);

Тельвак В. В. (д. і. н., проф., Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка);

Ясь О. В. (д. і. н., Інститут історії України НАН України).

Яремчук В. П.

я 72 Українська історіографія: суспільно-політична історія: посібник. – Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2017. – 288 с.

ISBN 978-617-7328-52-9

У книзі здійснено спробу аналізу української історіографії академічної доби (з кінця XVIII ст. до нинішнього часу) через призму суспільних і політичних контекстів її історії. Не випускаючи з уваги інтелектуальних, персоналіїчних, інституційних вимірів українського професійного історіописання, автор пропонує модель національної історіографії як передусім суспільно-політичного явища.

Посібник призначений для студентів, слухачів магістерських програм і аспірантів історичних факультетів, а також для професійних істориків. Окрім того, він може бути корисним для широкого кола читачів, небайдужих до минулого й сучасного української історіографії.

**УДК 931.1:32
ББК 63**

ISBN 978-617-7328-52-9

© Яремчук В. П., 2017
© Видавництво Національного університету
«Острозька академія», 2017

**Пам'яті
Миколи Павловича Ковальського**

ЗМІСТ

Вступ	7
-------------	---

1. ЧОМУ І ЯК УТВЕРДЖУВАЛАСЯ НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРІЯ

1.1. Європейський політичний та інтелектуальний контексти ...	21
1.2. «Славная ветвь российской истории»: імперія та українське історіописання наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.	35
1.3. Імперські клопоти з нацією та українська історіографія: середина – друга половина XIX ст.	59
1.4. Творячи Україну через минуле: утвердження національної історії (1890-ті – початок 1920-х рр.)	84

2. У ТІНІ СЕРПА І МОЛОТА: ІСТОРІЯ В РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ

2.1. Від «золотої доби» 1920-х до історіографічної «пустелі» 1930-х років	113
2.2. Чому і як сталінський режим переписував українське минуле	135
2.3. Історіографічна відлига на тлі політичної: досягнення і ліміти (1953–1972 рр.)	153
2.4. Історична наука в УРСР в умовах політичної реакції 1970-х, кризи 1980-х років і розпаду радянської системи	183

3. СИЛА І СЛАБКІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРИОГРАФІЇ В НЕКОМУНІСТИЧНОМУ СВІТІ

- 3.1. Плоди свободи: українська історіографія
в еміграційному/діаспорному контексті207
- 3.2. Українські історики в міжвоєнних західноукраїнських
анклавах: в обороні й пошуках національної ідентичності219

4. ІСТОРИКИ Й ІСТОРІЯ В НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ

- 4.1. Українські історики у взаєминах з державою
і суспільством: (не)усвідомлення свободи
й відповідальності233
- 4.2. Національна історія в мінливому (українському) світі249
- Вибрана бібліографія271
- Іменний покажчик278

Вступ

Українська академічна історіографія має вже понад два століття власної історії. За цей тривалий період професійна історична думка українських істориків витворила «великий ланцюг» базових ідей та історичної інформації, які забезпечили і продовжують забезпечувати спільність, знану спочатку як український етнос, згодом – українська нація, науково релевантним образом минулого, й одночасно надала і продовжує надавати історичні аргументи для самого буття цього суб'єкта соціального простору. Власне, фахова історіографія будь-якого окремого суспільства модерної доби, організованого в розмаїті способи (наднаціональна/імперська спільність, етнос, етнічна нація, громадянська/політична нація) є наукою, базованою на вироблених інтернаціональних (міжнародних) стандартах, та водночас суспільним феноменом, який рухають інтереси, потреби, виклики, що стоять перед цією окремою спільністю в певний період. Завдяки такій амбівалентній природі історична наука, не втрачаючи зв'язку з поточним соціальним життям і попри обмеженість у пізнанні минулого, залишається здатною максимально правдиво «розкривати» його.

У процесі «виготовлення історії» названі щойно наукові стандарти та соціальний контекст, у якому перебуває історик, вступають у складні, доволі заплутані взаємини й комбінації. Від того, який складник творчості вченого переважає – фахові вимоги чи «вимоги часу» – значною мірою залежить і кінцевий результат – текст із ретроспективним знанням. Що активніше суспільство «винаймає» істориків і покладається на них у пошуку відповідей на «злободенні» питання, то, очевидно, історики більше віддаляються від станції «наука» і мігрують на станцію «суспільна кон'юнктура», і навпаки. Випадок історії української історіографії цікавий тим, що до останнього часу її рухали за допомогою насамперед соціального «пального». Шляхетні наміри істориків-

романтиків XIX ст. про звільнення українського народу від імперських кормиг, прагнення істориків-марксистів радянської доби визволити його з-під віковичного «класового гноблення» і національно-визвольні мотиви істориків-діаспорян – ці й інші інтенції повсякчас привносили у фахові дослідження минулого істотний складник соціальної актуальності й робили українську історіографію значною мірою її заручницею.

Звичайно, що суспільно-політичний «двигун» не був і не є єдиним із-поміж «сил», що надають процесу історіописання, зокрема й українського, відповідної динаміки. Методологічний інструментарій та теоретичні погляди історика на сутність процесу «виробництва» знань з історії, джерела, які є в його розпорядженні, індивідуальні риси вченого (його прагнення, моральні якості, людський і професійний досвід (знання, уміння, навички, звички), соціально та біологічно зумовлені особливості психіки (зокрема, інтереси і схильності, характер, темперамент, здібності, мислення, інтелект, воля, пам'ять, уява) та конкретні психічні стани (наприклад, піднесеність чи туга, радість чи образа)), його світогляд (етичні, естетичні, соціальні, політичні ідеї й цінності, які він сповідує), соціокультурний контекст, який його оточує і який впливає на той самий світогляд (залученість у певні родинні, локальні, професійні, конфесійні та інші зв'язки) – це далеко не повний перелік чинників, які впливають на інтелектуальну діяльність фахового історика.

Історики історіографії намагаються дати раду з цим розмаїттям аспектів, наявних у творенні наукових текстів. Відтак виокремлюють два ключові шари, які сукупно визначають об'єкт історії історіографії: це поєднання *інтелектуальної* та *соціальної* історії цієї науки. Перша зосереджена на вивченні ідей і висновків, яких доходять фахові дослідники минулого, керуючись усталеними правилами свого «ремесла», а також їхньої циркуляції в просторових і темпоральних вимірах. Вона характеризує результат історикових професійних зусиль. Друга спрямована на дослідження всього того «прихованого» масиву соціальних фактів (т. зв. позанаукових чинників), які неявно (на відміну від результатів попе-

редніх досліджень, джерел і методології) позначаються на історичних текстах. Дослідники історії історіописання подрібнюють ці «великі» проблеми на вузкі предметні складники (які іменують зазвичай жанрами історії історіографії, їх можна також уважати субдисциплінами історії історіографії). Зокрема, виокремлюють *проблемну історіографію* (спрямована на опрацювання внеску істориків у дослідження окремих історичних проблем), *інституційну історіографію* (вивчає певні формальні й неформальні середовища, у які об'єднуються фахівці), *біоісторіографію/персоналіїну історіографію* (цікавиться долями окремих учених і їхнім місцем у розвитку історичної науки). До одного з таких жанрів, який можна вивчати (особливо в контексті українського історіописання), проте ще теоретично не окресленого в попередній спеціальній літературі, належить *суспільно-політична історія історіографії*. Наш посібник – це спроба дефініювати цю субдисципліну і прикласти її до «українського» випадку. Зазначене вимагає докладних пояснень, яким присвятимо подальший виклад у вступній частині книги.

Отже, об'єкт цієї праці – *історія українського історіописання так званої академічної доби*. Ідеться, по-перше, про історію професійної діяльності українських істориків, спрямованої на дослідження, репрезентацію та поширення знань про минуле (відтак застосовуватимемо також синонімічні словосполучення *історія української історіографії, історія української історичної науки*). По-друге, під поняттям *українські історики* розуміємо всіх представників цієї не найдревнішої професії, які свідомо чи несвідомо своєю науковою активністю (насамперед текстами) «працювали» на умовний «український проект» – комплекс уявлень (у випадку істориків – уявлень про минувшину), які спричинилися/спричиняються до усталення й утвердження українського етносу/нації та держави безвідносно до конкретнішого змістового наповнення цих понять. Зважаючи на такий підхід, наголошуємо, що він передбачає зарахування до кола українських істориків учених як українського, так і неукраїнського походження; тих, які були/є пов'язані місцем життя та праці з етнічно українською територією або ж проживали/проживають за її межами, але ідентифікували/ідентифікують

себе з Україною й українським етносом/нацією; тих, хто не мав (як більшість українських учених XIX ст.) сучасної української ідентичності, тому що не міг її мати через невиробленість для того часу такого поняття, чи з інших причин. По-третє, під початком *академічної доби* розуміємо період у розвитку світової та зокрема й української історіографії, коли було започатковано творення сучасної конвенційної системи вимог до історикового ремесла, завдяки якій воно почало трансформуватися з різновиду красного письменства чи філософствування у власне науковий фах (історичну науку визнають такою донині попри суттєві зміни в розумінні її завдань і можливостей упродовж двох останніх сторіч). За загальною згодою істориків історіографії, процеси «онаучнення»/професіоналізації світового історіописання розпочалися наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст., в українській історіографії вони мали місце приблизно тоді само.

Після з'ясування об'єктного поля цього посібника доцільно перейти до визначення тієї сфери українського історіописання, на яку безпосередньо буде спрямована авторська пізнавальна активність і яку традиційно іменують *предметом* дослідження. Таким є суспільно-політична історія української історіографії наукового етапу її існування. Який зміст, на нашу думку, стоїть за щойно виокремленим терміном?

Уважаємо, що суспільно-політична історія (української) історіографії має своїм предметом низку явищ і процесів суспільно-політичного життя, які істотно впливають на професійне історіописання, а також відображення цих явищ і процесів в ідейно розмаїтому інтелектуальному ландшафті, який конструюють історики. Докладніше йдеться про чотири умовні взаємопов'язані аспекти цього поняття: суспільство, політичну сферу, істориків і їхні тексти.

Найскладнішим для інтерпретації аспектом є *суспільство/соціум*. Не ставимо за мету дати бодай приблизно адекватну сучасним уявленням соціологічної науки відповідь на питання: що це таке та «з чим його їдять». Нас цікавлять лише ті виміри цього поняття, які безпосередньо стосуються процесу професійного іс-

торіописання, зокрема його українського «відламу». (Українське суспільство було і залишається доволі умовним поняттям, оскільки ділилося і ділиться на різноманітні соціальні й ідейно-політичні (а до Другої світової війни й територіально-адміністративні) групи (страсти, категорії, середовища). Воно мало/має різні духовні потреби, із-поміж яких потреба мати науково обґрунтований погляд на історію (передусім історію цього самого «суспільства»), очевидно, не найбільш пекуча. Воно час від часу «звертається» до фахових істориків задля того, щоб отримати відповіді на конкретні питання. (Ці питання (в Україні) ставили/ставлять різним способом – через безпосереднє звернення до фахівців, шляхом обговорення «історичних» тем у ЗМІ, з участю в комемораціях та з відвідуванням «історичних» місць/«місць пам'яті» та ін.). Традиційно такі вияви суспільного інтересу до професійного історіописання називають *соціальним замовленням*. На рівні задоволення індивідуальних інтересів фахівці здатні пояснити чийсь родовід чи дати змогу порятунку фрустрованій від стрімко змінюваної і банальної сучасності людині в «благородній» минувшині, яка, як відомо, є завжди «іншою країною». На рівні пошуку відповідей на питання, які хвилюють ширші реальні спільноти і/або «уявлені» («абстрактні») спільноти (а будь-яка спільність, ширша від сільської чи невеличкої міської громади, «уявлена», проте не «уявна», тобто цілком вигадана) – соціальні і професійні групи, конфесії, етноси, нації тощо, фахові знавці минулого здатні вгамувати значно «глобальніші» очікування. З-поміж таких – запит на знання про витоки сучасного стану речей загалом і його окремих «властивостей» зокрема, наприклад, про джерела (українського) націотворення, про історичні підстави (українських) соціальних чи конфесійних розколів.

Характер та інтенсивність соціального замовлення фаховій спільноті, на наш погляд, залежали/залежать (в Україні) передусім від поширених в (українському) соціумі *соціальних ідентичностей* (локальних, конфесійних, класових, етнічних, національних), *політичних лояльностей* (тобто лояльностей чи нелояльностей до чинної політичної влади, а також візій про владу бажану) та

історичної пам'яті (масових історичних уявлень, історичної свідомості суспільства, буденної пам'яті)¹. Безумовне значення для вироблення і трансляції соціального замовлення з «народних» мас до «мас» професійних істориків мала/має «товщина» і якість прошарку інтелігенції/інтелектуалів/освічених людей, адже загал зазвичай меншою мірою і переймається подібними питаннями, і вміє їх артикулювати.

Якою мірою фахова спільнота сприймала/сприймає побажання соціуму, у якому вона перебуває? Як свідчить нечисленна спеціальна література про відповідні взаємини – досить незначною. По-перше, потурання *vox populi* суперечить фаховому кодексу. По-друге, суспільство (поза владою і на відміну від останньої) не володіло/не володіє силовими ресурсами для того, щоб примусити «почути» себе жерців Клію. Якщо говорити про умовне українське суспільство в різні епохи, то до 1991 р. його голос, зокрема й у тому, що воно хотіло почути від істориків, майже завжди було заблоковано через політичний контроль і відсутність відкритих каналів для комунікації з професійними істориками. Проте, як здається, історики все ж за будь-яких обставин певною мірою ангажовані соціальним замовленням у тому, що стосується вибору питань, які їх цікавили/цікавлять, проте не в пошуку відповідей на них – тут суспільство безсиле. Рівень саме такої ангажованості залежав/залежить від ступеня інтегрованості фахівця в актуальну суспільну проблематику, від того, наскільки вона його хвилює, наскільки він себе ототожнює з сучасним йому суспільством і його інтересами. Оскільки зазвичай історики, часто навіть уважаючи себе відстороненими від дійсності, усе-таки *a priori* занурені в ту соціальну реальність, у якій фізично перебувають, вони свідомо чи несвідомо віддають належне аспектам минулого, важливим для сучасності.

¹ Не станемо тут через відсутність такої потреби вдаватися до глибшого аналізу теоретичного змісту поняття «історична пам'ять» (та синонімних йому), якому присвячено багато літератури. Зазначимо найголовніше: це – складний комплекс знань суспільства про своє минуле, які існують в усній, візуальній і текстовій формі й активній пам'яті людей.

На жаль, історик української історіографії, який вивчає вплив на неї соціального замовлення, натрапляє на серйозні труднощі. Через брак вірогідних джерел соціальні ідентичності, політичні лояльності та масові історичні уявлення в умовно «українському» суспільстві минулого відомі для фахівців тільки фрагментарно. Про такі характеристики соціуму аж до 1991 р., коли в Україні були започатковані фахово організовані опитування громадської думки, історики лише припускають на основі непрямих свідчень. Далеко недостатньо на сьогодні вивчені й соціальні та культурні риси (ознаки, властивості) української інтелігенції в її різних історичних формах.

Значно краще досліджено другий складник поняття *суспільно-політична історія (української) історіографії* – політичний чинник. Забігаючи наперед, скажемо, що в українській історіографії наукового періоду його вважають більш вагомим, ніж попередньо охарактеризований «суспільний». Його розуміють у сенсі тих режимів політичної влади, у контексті яких жили і працювали (українські) історики. Останні перебували/перебувають під впливом бажаного для конкретної влади образу минулого, який окреслює вимоги, що їх ставлять можновладці до істориків (такі вимоги зазвичай називають *політичним замовленням*). Своєю чергою, цей чинник вимагає докладнішого аналізу.

Будь-який політичний режим експлуатує минуле заради досягнення своїх цілей – гречних чи не дуже, соціально відповідальних чи реакційних. Рівень використання і зловживання ним історією залежить від того, наскільки він демократичний чи недемократичний. Відтак, істориків треба вивчати саме те, якими методами політична влада моделює прийнятне для неї минуле і, зокрема, якими методами вона схиляє істориків до співучасті в цьому процесі. Влада демократично організованого суспільства не використовує насильницьких засобів до спрямування історіописання у відповідному річищі – тут її вплив на істориків мінімальний, і залежить не так від політиків, як від бажання/небажання фахівців дослухатися до їхніх «історичних» уподобань. В авторитарних чи тоталітарних політичних системах, які аж до 1991 р. контролюва-

ли українські терени², правителі активно дисциплінували професійних істориків, бачачи в них своїх підданих, що зобов'язані були слухняно виправдовувати за допомогою минулого їхні дії та, окрім того, самі брати участь у формуванні ідеологічних конструкцій, які легітимізували й обслуговували відповідні політичні режими, але в межах визначеного в Санкт-Петербурзі, Відні, Москві чи Бухаресті політичного курсу. Такі режими активно залучали фахівців-гуманітаріїв до масштабних заходів, спрямованих на вироблення в громадськості вигідних для влади образів минулого. Таку політику недемократій називатимемо усталеним у сучасній спеціальній літературі терміном *історична політика*. Натомість спеціальні заходи сучасної української держави щодо досягнення тієї самої цілі – впливу на ставлення суспільства до минулого, називатимемо державною *політикою пам'яті* (*меморіальною політикою, пам'яттєвою політикою*). (Залишаємо поза розглядом загальновідомі речі про типові способи реалізації історичної політики/політики пам'яті в минулому та сучасності). Різницю між історичною політикою та політикою пам'яті вбачаємо в тому, що в першому випадку держава карає за відмову приймати визначене «згори» минуле, у другому – не карає і не може карати. Відмінність також полягає в тому, що суб'єктом історичної політики може бути лише держава; у демократичній країні, на думку сучасного польського історика *Роберта Траби*, «діють принаймні чотири публічні актори, які можуть брати участь в обговоренні питання про бачення історії в суспільстві: уряд (політичне представництво), органи самоврядування [...], незалежні ЗМІ і громадянське суспільство».

Історик (української) історіографії також повинен звернутися й до мотивів, якими керується влада, втручаючись в історію. У випадках імперських утворень, що контролювали до 1991 р. українські землі, не обійтися без аналізу їхньої національної політики, від якої залежало – ігнорували, активно поборювали чи визнавали українську етнічну/національну самобутність, а відтак – і самостійність історичного розвитку. Активність володарів престолів у

² Тут і далі під *українськими теренами, українськими землями* розуміємо територію сучасної держави Україна.

«виправленні» минулого важко збагнути й без урахування їхнього загальнополітичного курсу, зокрема й зовнішнього його складника. Наприклад, читач якої-небудь праці з історії руських князівств середньовіччя, опублікованої в Радянському Союзі у 1940-х рр., не зрозуміє без знання такого політичного контексту, чому в принципі рядову перемогу новгородського князя Олександра Невського над рицарями Лівонського ордену в незначній битві на Чудському озері (1242) проголошували ледь не вирішальною і рятівною в протистоянні з «німецькою агресією» на руські землі, а самих орденців незмінно нарікали «німецькими псами-рицарями». Насправді йшлося як про складання сталінського культу Олександра Невського, якого комуністичний диктатор бачив своїм *alter ego*, так і про історіографічний вияв антизахідної, антикатолицької й особливо антинімецької і одночасно російськоцентричної сталінської пропаганди часів війни та післявоєнних років.

Гадаємо, що не потрібно докладно обґрунтовувати доцільність унесення до складу предмету *суспільно-політична історія (української) історіографії* проблематики ідейного світу самих (українських) істориків. Тут важливо побачити наявність «соціального» і «політичного» в їхньому світобаченні та науковій діяльності відповідно. Вона (наявність) виявляється в тиску соціального і політичного замовлення (що спонукає зосередитися на питанні здатності/нездатності вчених засвоювати/протидіяти цьому пресингу, а отже вивчати їхні особистісні риси), а також у наявних в (українських) істориків давнього/недавнього минулого і сучасності ідентичностях, ідеологічних уподобаннях і політичних лояльностях. «Соціально-політичне» не тільки становить істотний складник історикових репрезентацій минулого – історика історіографії повинен цікавити і зворотний вплив, який чинить історик на формування бачення минулого суспільством і владою.

Вивчення суспільних і політичних вимірів історіографії було б неповним, якщо б її історики виявляли суспільно-політичні чинники та мотиви історіописання, але не аналізували б наслідків їхньої дії, переосмислених у професійних репрезентаціях минулого. Це, напевно, одне із найбільш складних завдань для дослідника

суспільно-політичної історії (української) історіографії, адже такі репрезентації постають, як зазначено вище, як вислід дії та взаємодії багатьох «наукових» і «позанаукових» чинників, і, зазвичай, і самому автору важко встановити, які його ідеї впливають із «витягнутих» із джерел історичних фактів і їх теоретичного «оброблення», а які є результатом впливу світогляду, політичних і суспільних реалій. Усе ж вдається простежити кореляцію між названим суспільно-політичним контекстом, істориковими суспільними пріоритетами, політичними симпатіями та його текстами.

Ключовим об'єктом імплантації «суспільного» і «політичного» в українській історіографії (як і в інших світових історіографіях) є (українська) *національна історія*, яка, починаючи з другої половини XIX ст., була і залишається донині головним дослідницьким напрямком за кількістю українських науковців і обсягом ресурсів, покладених на її опрацювання. Під цим поняттям розуміємо історію, яка має своїм предметом певну етнонаціональну спільність і яка прагне впливати на легітимізацію цієї спільності в інтелектуальному й політичному просторах і сприяти утвердженню й посиленню почуття національної самосвідомості.

У цій книзі буде описано, як національна історія в українській історіографії, будучи значною (але далеко не єдиною) мірою народженою суспільними потребами (як їх бачили її творці – українські історики, значна частина яких була і громадсько-політичними діячами), трансформувалася в умовах інтеграційного тиску (над) національних історій імперських історіографій і змінних викликів з боку самого українського суспільства. При тому українські історики прагнули надати національній історії характеру всеохопної оповіді, своєрідного узагальнювального бачення, що його іменуватимемо *національним історичним нарративом* (або також поширеним терміном *гранд-нарратив*)³.

На нашу думку (досить таки тривіальну), суспільно-політична історія (української) історіографії не може бути написана з чітким виокремленням власної території та її демаркацією від сусідніх

³ Інші категорії, що стосуються окремих вузких питань, будуть пояснені в основній частині посібника.

субдисциплін. Оскільки професійне історіописання, як уже наголошено вище, становить складний інтелектуальний процес, у якому «задіяні» різноманітні чинники, у тексті посібника читач знайде багато інформації, яка повинна була б «проходити» по відомству біоісторіографії, інституційної чи інтелектуальної історії української історіографії, але без якої важко зрозуміти роль власне суспільно-політичних аспектів українського професійного історіописання. Наприклад, неможливо пояснити становлення національної історії, не розглянувши її інтелектуальних витоків, пов'язаних з ідеями такого суто культурного явища, як романтизм. Проте, одне з наших завдань, які спробували вирішити в цьому посібнику, – тримаючи в полі зору весь спектр чинників українського історіописання, продемонструвати значущість саме тих із них, які вважаємо «суспільно-політичними».

Загальна логіка тексту цієї праці полягає в хронологічно-проблемному структуруванні історіографічного фактажу й розгортанні інтерпретації суспільно-політичної історії української історіографії відповідно до такої архітектоніки. У першому розділі йдеться про генезу національної історії як провідного напрямку в українській історіографії, який поступово виокремився з російського імперського гранд-нарративу. Другий розділ присвячено українському радянському історіописанню, яке можна розглядати як лабораторію безпосередньої політизації історичного письма, де були напрацьовані й відтворені практики політичного втручання в історіографію та суворой субординації історичної науки політичному режиму, зокрема комуністичному. Перший досвід творчості українських істориків у позарадянських (еміграційних) обставинах свободи наукового пошуку й одночасно залежності від суспільного обов'язку бути корисним поневоленій більшовиками Батьківщині проаналізовано в наступній частині посібника. Сучасний історіографічний процес в Україні під «суспільно-політичним» кутом зору розглянуто в завершальному розділі книги.

Як нам відомо, історична наука не вивчала саме в такій концептуалізації описану в цій праці проблему. Проте існує вже чимала кількість спеціальної літератури про суспільно-політичні

процеси (зокрема українське націотворення), які впливали й на українське історіописання. Значно меншою мірою опрацьований їхній зв'язок з українською історичною наукою. Чимало зроблено і в плані дослідження особистих ідейних профілів українських істориків минулого. Досить добре вже вивчено інтелектуальну історію української історіографії. Осмислення і застосування здобутків наших попередників разом з аналізом найважливіших історіографічних джерел (текстів істориків) дало підстави для написання цієї праці. При тому, якщо для реконструкції проблеми стосовно періоду кінця XVIII – початку XX ст., а також щодо неарадянської/еміграційної української історіографії ми загалом опиралися на чинну історіографічну традицію, то під час характеристики українського радянського й сучасного історіописання в суспільно-політичному розрізі здебільшого подано результати самостійних досліджень автора. В останньому розділі, коли йдеться про дискусії навколо національної історії в сучасній українській історіографії, автор не тільки спробував їх проаналізувати «з боку», а, як (зацікавлений) співучасник історіографічного процесу, узяв на себе сміливість висловити й власні міркування.

Жанрова належність цієї праці зумовлює відсутність у ній бібліографічних покликань. Проте прізвища і найважливіші ідентифікаційні характеристики науковців, на чийх висновках значною мірою побудовано книгу, згадано й у самому тексті, й у «Вибраній бібліографії», і в іменному покажчику. Не зайвим буде підкреслити, що попри авторову певну залежність від чинної історіографічної традиції, відповідальність за всі ідеї та положення, висловлені в посібнику, лежить на самому авторові.

Посібник, за задумом автора, має певну цільову аудиторію. Він призначений для студентів, слухачів магістерських програм і аспірантів історичних факультетів, а також для професійних істориків. Окрім того, він може бути корисним для широкого кола читачів, небайдужих до минулого й сучасного української історіографії.

1. ЧОМУ І ЯК УТВЕРДЖУВАЛАСЯ НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРІЯ

*Підготовчі роботи до встановлення пам'ятника
Богданові Хмельницькому в Києві (1888).
Автор проекту – скульптор Михайло Микешин.
Пам'ятник задумано як антипольську акцію.
Портретні риси й особливості одягу Б. Хмельницького
відтворені за консультаціями Володимира Антоновича.*

1. 1. Європейський політичний та інтелектуальний контексти

Епоху від Великої французької революції до початку Великої війни 1914–1918 рр. іменують «довгим дев'ятнадцятим сторіччям». Це час утвердження індустріального суспільства на Заході внаслідок промислової революції та поширення здобутків західного капіталізму на інші регіони світу, політичної модернізації (встановлення конституційного ладу в значній кількості країн світу, розширення виборчих прав і надання їх жінкам тощо). Водночас це епоха загострення конкуренції між колоніальними імперіями і початку їхнього розпаду, посилення боротьби між провідними державами світу за політичне й економічне домінування.

Одним із головних феноменів «довгого» століття була поява відносно нової форми масової солідарності – нації. Попри розмаїття думок дослідників з приводу того, що таке нація, як вона утворюється, які чинники впливають на становлення націй, відколи ведуть свій родовід нинішні нації тощо, не підлягає сумніву, що паростки національної тотожності (ідентичності) мали місце поряд з іншими формами ідентичності (релігійною/конфесійною, ототожненням себе з певним соціальним станом, з керівною династією, регіональною тощо) ще в доіндустріальну епоху і були поширеними винятково в освічених та елітарних групах суспільства. Проте панівною в ієрархії соціальних ідентичностей національна свідомість почала ставати (і продовжує бути такою в сучасному світі) через процеси інфляції інших форм ідентичності у зв'язку з глобальними змінами світопорядку з кінця XVIII ст. (як точку відліку зазвичай беруть Велику французьку революцію). Ідеться про урбанізацію як наслідок індустріалізації (що спричиняла розпад локальних сільських тотожностей), руйнування станового поділу (люди переставали себе ототожнювати винятково з селянами чи

дворянами, а це розчищало простір для більш широкої ідентичності), секуляризацію (а зменшення ваги релігійної/конфесійної тотожності знову ж створювало передумови для національного самоусвідомлення).

У творенні «історичних» (як їх нарік переконаний у їхній особливій ролі в світовій історії німецький мислитель *Георг Вільгельм Фрідріх Гегель*) націй, тобто націй, які мали свої давні держави та розвинені державно-політичні традиції, головний тягар узяли на себе ці самі державні інституції (через масову освіту, виховання в національному дусі у війську, проведення комеморацій тощо). Т. зв. неісторичні, тобто бездержавні на XIX ст. народи, перебували під владою імперських утворень і не мали не тільки яких-небудь форм політичного самовизначення – сумнівним було саме їхнє існування (у масовій свідомості як представників цих спільностей, так і особливо імперських керівних груп). Тому їм потрібно було ще «відроджувати», одночасно «шукати» й «створювати», адже сутність націотворення полягала (полягає) в утвердженні свідомості належності до певної нації в якомога ширшого кола її представників. У ході цих процесів відбувалася як робота з «пробудження» об'єктивно суцільних ознак національної спільності – мови, звичаїв, культури, історичної пам'яті, так і творча праця інтелектуалів, які надавали цим рисам переконливості й суспільної легітимності. Наприклад, вони формували з розмаїтих варіантів мови народу її літературний/нормативний взірць і кодифікували правопис, досліджували історію народу й конструювали спільний образ минулого, а інколи придумували такі ознаки, або, за словами британських істориків *Еріка Гобсмаума* та *Теренса Рейнджера*, «вигадували традиції», оскільки їх бракувало в реальності, а прагнення прислужитися своїй нації було непереможним⁴. Роль

⁴ В епоху початків націотворення в останній третині XVIII – перші десятиріччя XIX ст. розквітнув цілий жанр історичних містифікацій, автори яких керувалися благородною мрією надати своїй нації, яка перебувала в стані «занепаду», вагомості та винятковості за рахунок приписування їй культурних здобутків у минулому. Найбільш відомими з таких підробок, які у свій час відіграли роль справжніх «інформаційних бомб», а незабаром – підстав для національних гордоців, були поеми насправді вигаданого шотландського барда III ст. Оссіана,

рушіїв процесів націотворення у таких націй зазвичай брали на себе культурно, а згодом і політично активні освічені групи суспільства, вихідці з середовищ національної аристократії, буржуазії, людей розумової праці. Вони ж формували програми (проекти, платформи) національних рухів (які передбачали зазвичай національно-культурний розвиток нації та досягнення нею певної форми політичного суверенітету), що їх у XIX ст. було іменовано збірною назвою *націоналізм*.

Отже, у виникненні й існуванні будь-якої нації важила (важить) комбінація (у різних пропорціях) як об'єктивних чинників консолідації певної спільності – держави (у націй, які її мали), релігії, території, мови, культури, спільних спогадів про минуле, так і цілеспрямованих заходів до її створення та буття з боку спочатку вузького кола патріотичних інтелектуалів та активістів, а згодом – значної частини цієї спільності. Тобто нації, як водиться, виникають на реальному ґрунті, але не можуть стати реальністю інакше, ніж через, за словами французького мислителя XIX ст. *Ернеста Ренана*, «щоденний плебісцит», тобто постійне усвідомлене бажання людей належати до таких масових колективів (отже, нації за відомою формулою британського історика *Бенедикта Андерсона* є «уявленими спільностями»). Установити ж співвідношення між «винайденням» («конструюванням») і «спонтанним виникненням», свідомим плануванням інтелектуалів-націотворців і самоутворенням кожної нації дуже складно, адже ці процеси були

знайдені нібито в Гірській Шотландії письменником *Джеймсом Макферсоном* і спопуляризовані ним та його тезком і близьким другом священиком *Джоном Макферсоном*, фіктивний лжесередньовічний «Краледворський рукопис» філолога *Вацлава Ганки* і, ймовірно, відома як пам'ятка давньоруського письменства поема «Слово о полку Ігоревім». Вивчення мови та сюжету «Слова», ідейних позицій його автора дає підстави деяким дослідникам висувати серйозні аргументи проти автентичності цієї канонічної для багатьох спеціалістів і читачів пам'ятки, стверджуючи, що це була фальсифікація кінця XVIII – початку XIX ст., типова для цього часу, написана кимось із інтелектуалів доби слов'янського національного відродження (висувають різні гіпотези щодо конкретних осіб), який мав за мету ушляхетнити історичний родовід і підкреслити славетність минулого «слов'янського племені».

взаємопов'язаними, нероздільними та зазвичай одночасними. Зазначене вповні стосується і українського націотворення⁵.

Поступове «виготовлення» української нації впродовж XIX – початку XX ст. (назване вже його сучасниками «національним відродженням») та його, як покажемо далі, інтелектуальний продукт – національна історія було «приватним» випадком націотановлення, яке переживали тоді народи світу. Проте найбільш типологічно близьким воно було до аналогічних процесів, які переживали «неісторичні» нації Європи, насамперед Центрально-Східної її частини, охопленої політичним простором Російської, Габсбурзької та Османської імперій. Нині загальноновизнаним є підхід, який уперше запропонував ще в 1960-х рр. (і остаточно сформулював у середині 1980-х рр.) чеський історик і соціолог *Мирослав Грох*. У ньому окреслено структуру та логіку національного усталення бездержавних народів Європи. За М. Грохом, на першому етапі («період наукового інтересу») національні «будителі» шукали підтвердження існування народу шляхом «віднайдення» його культурних ознак – мови, літератури, спільної історії, фольклору, звичаїв, традицій і здійснювали наукові (а часто й квазінаукові) дослідження, творячи відповідну культурну оболонку та привабливий образ минулого («історичний міф»). Ці люди, як уважає чеський учений, «не мали великого суспільного впливу і зазвичай навіть не намагалися провадити патріотичну пропаганду, частково через власну відоособленість, частково через невіру в її доцільність. Їхні прагнення пояснювалися патріотизмом просвітницького типу, тобто діяльною любов'ю до місця, в якому

⁵ Щодо «українського випадку», то досить переконлива позиція американського дослідника українського походження *Романа Шпорлюка*. Відповідно до його поглядів (в узагальненому викладі дослідника інтелектуальної історії сучасної України *Томаша Стриєка*), українська нація постала на початку XX ст., в добу Першої світової війни та революції 1917–1921 рр., через поєднання галицького досвіду громадської та політичної організації суспільства з людським і господарським потенціалом, культурою та історичними міфами Наддніпрянської України. При тому вирішальним чинником формування української нації з населення під владою двох імперій, які ворогували та врешті протистояли одна одній у війні, була не їхня об'єктивна належність до однієї етнічної спільності, а суб'єктивна воля керманічів руху цю спільність збудувати.

вони жили, що поєднувалася з жагою пізнання кожного нового та недостатньо дослідженого явища». Результатом такої діяльності ставало наукове доведення існування етнічної спільності та її претензії на «місце під сонцем». На другому етапі (період «активізації національної свідомості») національні інтелектуали зосереджувалися на поширенні національної свідомості через популяризацію власної історії, мови та літератури, народних пісень і разом на формуванні відповідної національної інфраструктури – читалень, театрів, бібліотек, музеїв, дослідницьких установ, видавництв, національної школи тощо. У висліді відбувалася масова мобілізація до «лав» нації розмаїтих соціальних страт, зокрема селянства та міського населення. На третьому етапі, коли національні ідеї спіралися вже на масову підтримку, було створено політичні організації і сформульовано політичні програми національних рухів – зазвичай у формі автономії чи повної незалежності.

Одним із фундаментальних (якщо не найбільш важливих) «будівельних блоків», які формують відчуття належності до національної спільності, є національна історія. Зазвичай із пошуків та відтворення спільного минулого починалося національне виховання всіх спільностей, які хотіли стати націями, а поглиблення, переосмислення, переписування цього ж таки минулого перебувало (перебуває) в центрі зусиль національно орієнтованих діячів упродовж усього процесу націотворення. При тому написання національних історій в епоху націюстановлення бездержавних народів Європи (та й значною мірою поза нашим континентом) мало багато спільних рис (хоча, природно, для кожного окремого випадку властиві й свої особливості). Отже, національна історія українців, що проаналізуємо нижче, значною мірою повторювала джерела ідейного натхнення, мотиви та цілі написання, проблематику, моделі, концепції історій інших «неісторичних» народів. Розглянемо їх докладніше.

Як сам національний рух «поневолевих» («пригноблених», «приспаних») малих народів Європи, так і національне історіописання на стадії свого виникнення відчували потужний вплив європейського романтизму як етичного, естетичного й інтелекту-

ального руху та ідей німецького філософа *Йогана Готфріда фон Гердера* (1744–1803). Ці західні ідейні комплекси вважають визначальними інтелектуальними джерелами національних рухів і національних історій. Романтичне бачення історії та ідеї Гердера передбачали звернення уваги на ігнорований у просвітницькому історіописанні (історіописанні про еліту і для еліти) простолюд. Таке співчуття до звичайних людей супроводжуване спостереженням, що «тихі», непомітні зміни часто призводять до більш революційних змін, ніж події, які привертають загальну увагу. Крім того, Гердер і діячі романтизму були принциповими противниками поділу світової історії і культури на «розвинену» західну та відсталі інші. В епоху домінування заходоцентризму та розповсюдження расових теорій (а відповідні ідеї поділяли такі блискучі тодішні мислителі, як *Вольтер*, *Іммануїл Кант*, *Бенджамін Франклін*) Гердер і романтики наполягали на рівноцінності різних історичних досвідів і неповторності й самоцінності культур усіх народів світу. При тому увага була перенесена з мертвої, як уважали романтики, просякнутої космополітизмом і штучністю «високої культури» суспільних верхів до справжньої, живої, незіпсованої, автентичної культури простого народу. Це стимулювало величезну зацікавленість народними піснями, звичаями, традиціями, започаткування етнографічних та фольклористичних досліджень, що, своєю чергою, породжувало/зміцнювало як усвідомлення відмінностей «своїх» нації від сусідів, так і бачення незавидного соціального становища долі її «справжніх» репрезентантів – народних низів і бажання прислужитися його покращенню. На відміну від європоцентричного просвітницького історіописання, у якому ігнорували, а то й зневажали неєвропейські (а фактично – незахідні) «дикунські», «відсталі», «варварські» етноси, для Гердера та діячів романтизму історія людства нагадувала прекрасну симфонію, де кожна нація представляла один звук. Кожний народ мав свою історичну місію і внесок у загальну скарбницю духовності згідно з власною національною індивідуальністю.

Такі ідеї «працювали» на потреби національного руху й національної історії, оскільки давали поживу для модерного бачення

нації як соціально багат шарового й цілісного організму, не обмеженого верхівкою, а навпаки – серцевиною та сутністю якого був простий народ. По-друге, вони надихали малі, «неісторичні» нації на боротьбу за повернення собі гідного місця у світовій спільності, національне та соціальне розкріпачення⁶.

Написання національних історій було справою людей, які вважали себе підготовленими до такої місії. Спочатку, наприкінці XVIII – у середині XIX ст., коли ще була відсутня або тільки зароджувалася система професійної підготовки істориків, це були любителі старовини («антиквари»), історики-аматори, культурні діячі широкого профілю – вихідці з дворян, священиків, чиновництва. З професіоналізацією та інституціоналізацією історичної науки національні історії «потрапили до рук» фахових дослідників, а їх соціальна належність стала більш демократичною. Оскільки історики ідентифікували себе з об'єктом своїх досліджень, патріотичні почуття поважно впливали на їхні тексти. Непоодинокими були й випадки, коли історики очолювали «свої» національні рухи. З-поміж найбільш видатних лідерів національно-визвольних рухів і одночасно знаменитих істориків – поляк (у якого, за

⁶ Важко достеменно встановити, що було первинним: курка чи яйце? Чи ідеї романтизму були виявом, іноді ретельно замаскованим під романтичні морально-етичні настанови й естетичні цінності, реальних суспільно-політичних трансформацій – утвердження загальностанової ідентичності, нового, розширеного поняття «нації» у Європі та Північній і Латинській Америці (а спочатку у Франції років революції кінця XVIII ст.), потребами дедалі більшого національного почуття, насамперед «державних» націй (звідки вони, власне, прийшли)? А може, вони спершу з'явилися в головах інтелектуалів, а незабаром стали вирішальним чинником для постання ідеї нації та практики націотворення? Ця дилема стосується дискутованого століттями ширшого питання про взаємини ідейних і матеріальних чинників в історії, і так само, як і інші схожі проблеми – про співвідношення між реформаційною етикою праці та зародженням буржуазного підприємництва нової доби («духу капіталізму»), практикою західного капіталізму XIX ст. та ідеологією лібералізму, економічними чинниками ліквідації системи рабовласництва в тогочасному світі та впливом відповідних суспільно-політичних ідей тощо – не має однозначного вирішення. Проте зрозуміло, що без романтичного світосприйняття піонерів національних рухів вони якщо б і відбувалися, то по-іншому, а самі ідеї доби романтизму були важливим ферментом як мінімум початкових етапів націотворення та національних історій як його продукту і одночасно рушія.

його словами, «не було ні краплини польської крові») *Йоахим Лелевель* (1786–1861), «батько чеської нації» *Франтішек Палацький* (1798–1876), головний архітектор румунського національного об'єднання *Михайл Когелнічану* (1817–1891), активний учасник угорської революції 1848–1849 рр. *Михай Хорват* (1809–1878), провідний теоретик національного відокремлення Норвегії від Швеції та член Ліберальної партії Норвегії *Ернст Сапс* (1835–1917).

Зміст національних історій залежав передусім від того, чим керувалися їхні автори, пишучи тексти про «своє» минуле. Потрібно розуміти, що серед усвідомлених мотивацій авторів праць із національної історії важливе місце посідав пошук «історичної правди» про «свій» народ. Річ у тім, що вже в першій половині XIX ст. серед еліти й освічених груп суспільства поширилося переконання, що все, що існує, іншими словами, усі суб'єкти й інституції, навіть уявлювані, які претендували на загальне визнання, повинні бути сформульовані й обґрунтовані за допомогою історії. Таким чином, більшість національних істориків щиро і відкрито шукала правду про національне минуле, безвідносно до того, чи давала б вона позитивну відповідь на їхні патріотичні очікування.

З іншого боку, не можна й заперечувати, що до укладання національної генеалогії ніхто з національних істориків не підходив науково відсторонено і з «холодним серцем», а розглядав свою діяльність як особистий внесок у національне служіння. Творці національних історій усвідомлювали завдання національних рухів і ставили їх одними із перших на порядку денному, хоча такі наміри нерідко суперечили стандартам історичної професії, виробленим упродовж XIX ст. Зокрема, вони розглядали свою діяльність у царині історіописання як виклик представленню минувшини «своєї» нації як складника нації «імперської», а вже під таку ідею шукали (добирали) «правдиві» історичні аргументи. Тобто національний історик будь-що-будь зобов'язаний був за допомогою минулого легітимувати сам факт існування нації та її амбіції на самостійне існування.

Добре усвідомлювали й об'єднавчу силу силу звернення до національної історії, те, що уявлення про спільне минуле здатне

пробуджувати і зміцнювати національну свідомість серед різних соціальних груп, давати відчуття єдиної долі, а отже, і єдиного сучасного й майбутнього. Емоційні й інтелектуальні інгредієнти, якими щедро приправляли національні історії задля «скріплення сердець», особливо попервах, сливе не відрізнялися розмаїтістю. Насамперед минуле мало бути таким, щоб ним можна було пишатися, адже почуття гордості за будь-що спонукає до ототожнення з об'єктом схиляння. Оскільки пишатися можна тільки славетним минулим, то загальною рисою національних історій відтак стала його ідеалізація. Це робили через зосередження на звитягах і звершеннях нації, запровадження пантеону національних героїв, перекладання вини за періоди національних поразок, занепаду чи летаргії на зовнішні сили чи національних ренегатів.

Важливе місце посідала також тема національних страждань, пов'язаних з трагічними/драматичними сторінками минулого того чи того народу. Соціальну природу зосередженості національних спогадів і національних історій на «віктимних» подіях пояснив ще *Ернест Ренан*: «Спільні терпіння єднають більше, ніж спільні радощі. У національних споминах смуток має більше значення, ніж тріумф: смуток накладає обов'язки, смуток спонукає до більших зусиль. [...] Таким чином нація – це велика солідарність, утворювана почуттям жертв, які вже принесено і які є намір принести в майбутньому».

Підвищення національної самооцінки досягали й за рахунок надання минувшині нації рис ексклюзивності. Усі національні історики доби романтизму, притому представники як «державних», так і «недержавних» націй (та й значна частина вчених пізніших часів), виявляли помітну активність у демонстрації унікальності їхньої національної спадщини. Це дало змогу історикам розвивати аргумент, відповідно до якого їхні народи були «кредиторами» європейської цивілізації чи постачали свої кращі сили на благо розвитку інших націй (англійці принесли традицію найдавнішої парламентської демократії, французи – ідеї Великої французької революції, італійці – започаткували європейську цивілізацію, греки – зробили те ж саме, поляки – захистили західну цивілізацію

від «дикого Сходу» тощо). Своєю чергою, такі твердження забезпечували принаймні часткове виправдання відсталості цих націй у сучасному: якщо певна країна відстає, то це відбувається тому, що її цінні ресурси були принесені на благо інших.

Історія нації мала бути якомога давнішою. Що поважніший її вік, то більше в неї шансів на визнання і менше підстав для тверджень ворогів, скептиків і недоброзичливців про її вигаданість (неповноцінність, сумнівність). Був й інший мотив: сучасне багатство народів, зокрема й українців, не вселяло оптимізму, а апеляція до давніх славетних часів додавала віри в те, що нація здатна відродитися і повернутися на власний «стовбовий шлях».

Націотворча функція національної історії полягала також у пошуку і створенні (якщо їх не було) тих вартостей, які міг використовувати національний рух, з якими він міг себе ідентифікувати. Ідеалізація простолюду романтизмом посприяла тому, що в багатьох національних історіях за носія найкращих цінностей було обрано селянство й народні низи загалом. З погляду національних ідеологів та істориків особливо важив той очевидний факт, що саме егалітарні групи були носіями автентичних ознак національної спільності та не піддалися, на відміну від верхівки, «денационалізації». Водночас ці страти проголошували носіями демократичних цінностей, украй значущих для національних рухів – рівності, свободолюбства, самоврядування, колективізму, солідарності тощо. Така ідеалізація «демосу» була властивою, наприклад, національним історіям чехів, словаків, південнослов'янських і прибалтійських народів, білорусів, та, як опишемо нижче, українців⁷. Національні історики, яких надихало

⁷ Показовою, на думку М. Гроха, була історія впровадження ідеї апології простолюду в норвезькій історіографії. Найбільш вигідною для норвезької національної історії певний час уважали тему вікінгів. Проте в період розгортання руху за відокремлення Норвегії від Швеції захоплення вікінгами не могло задовольнити його учасників, бо агресію та грубу силу вже не могли розглядати як частину сучасної системи чеснот. Оскільки стало зрозумілим, що модель вікінгів мала обмежене значення для цілей національного виховання, було вирішено заповнити її норвезьким селянством, яке почали вважати уособленням ідеалів рівності, конституційних принципів і громадянських свобод.

непереборне прагнення поставити минуле на службу сучасним національним інтересам, ретроспективно приписували «своєму» минулому й інші вартості. Наприклад, грецькі історики доби здобуття й утвердження незалежності в перших десятиліттях XIX ст. проголосили Грецію колискою європейської цивілізації, у якій була винайдена парламентська форма правління. Завдяки цій есенціалістській рисі «грецької цивілізації» сучасні греки, як міркували Константінос Папарігопуло та його однодумці, змогли уникнути розпаду, викликаного прийняттям монархічної форми правління на взірець Візантії. У такому твердженні був сильний не лише внутрішньогрецький, а насамперед спрямований назовні політичний месидж, адже багато тогочасних західноєвропейських авторів після створення 1821 р. незалежної держави сумнівалися в її майбутньому.

Створення національних історій «недержавних» націй Європи проходило дві головні фази: 1) «романтичного» історіописання; 2) «наукового» історіописання – з появою німецького історизму та позитивістської історіографії (хоча в більшості національних історіографій ці фази певний час співіснували). Для першого етапу характерним було домінування романтичних впливів, що дало змогу закласти підвалини національних історій. Проте загальним місцем романтичної історіографії була невиробленість ще «суворих» стандартів науковості, які було закладено в німецькій «історичній науці» на чолі з *Леопольдом фон Ранке (1795–1886)*. Тому історіописання романтизму, навіть в особі його найбільш відомих представників (*Жуль Мішле, Франсуа Гізо, Огюстен Тьєрі, Томас Бабінгтон Маколей, Томас Карлайл*), уважають «переднауковим», тобто таким, яке вже дотримувалося певних принципів науковості (зокрема, мало загальну згоду про неприпустимість вигадування фактів, заперечувало дію надприродних сил), але представники якого ще не були професійними істориками і щиро розглядали історіописання з утилітарної, а не з пізнавальної позиції. У середині – другій половині XIX ст. інтенсивно відбувалася професіоналізація історіописання – обґрунтування стандартів, поява історичних наукових та освітніх установ, часописів, поча-

ток підготовки фахових істориків в університетах, розвиток археографії та публікація багатотомних збірок історичних джерел тощо. Ці процеси вплинули на написання національних історій як «державних», так і «недержавних» націй, які таким чином набували бажаної національним ідеологам та історикам інтелектуальної престижності. Той час був апогеєм національної історії – у державах, які вже давно відбулися або були щойно створені, їх культивували для потреб державної консолідації, а національні рухи мали на меті етнічну солідарність, потрібну для визвольних цілей. Відтоді національні історії пережили (переживають) немало «ревізій» та «скинень із п'єдесталу», котрі як виявили чимало їхніх упущень і спотворень, так і сприяли більш вірогідному представленню минулого націй. Зрештою, метаморфози національної історії українців будуть у центрі нашої уваги надалі в цій книзі.

У сутнісному плані історики-романтики принесли в національну історію два головні нововведення, які з різними модифікаціями зберегли й наступні генерації авторів. По-перше, замість зосередження на універсальній, загальній, світовій історії в історіописанні доби Просвітництва, у романтичній історіографії задомінувала історія окремого етносу/нації, тобто історія переважно стала етно/націоцентричною. У національній історії нарратив головно зосереджено на історії цього історичного суб'єкта від початків його виникнення до актуального стану (себто така історія безперервна). Звичайно, розглядали більшою чи меншою мірою і проблематику історії окремих соціальних (станів, класів), релігійних, локальних і регіональних спільностей та спільнот, але в контексті національної історії.

По-друге, у романтичному історіописанні були змінені та зміщені соціальні акценти. Історія нації вміщувала не тільки її верхівку, але й насамперед простий люд; а якщо мова про ті позбавлені можливостей національного самовираження нації, еліта яких була значною мірою асимільована імперським простором, то тут ішлося вже про редукацію нації до власне простолюду. Тобто відбулася «демократизація змісту» (термін західної дослідниці Моніки Баар) історичного нарративу. Завдяки їй терміни «нація» та

«народ» більше не позначали різні соціальні прошарки, а стали тотожними. Демократизація змісту мала й інший, не менш важливий наслідок – вона надавала ресурс для показу історії нації у вигляді континууму. Для тих націй, які втратили свою державність, історія не закінчувалася, а тривала як історія життя народних мас; для тих, які ніколи її (державності) не мали, історія ставала не тільки можливою, а й академічно й політично легітимною.

Складною проблемою для творців історій «неісторичних» націй (та певною мірою й деяких «історичних», наприклад, німців, італійців) було витворення єдиного географічного простору, з яким ототожнювали такі історії. Оскільки в таких випадках національна ідентичність формувалася винятково на основі етносу, це наперед визначало етнічне розуміння національних меж, звичайно без компактних національних меншин. Проте в епоху переважання в Європі ненаціональних і наднаціональних держав, коли кордони не були ще закріплені на основі етнічної належності та мови й коли суттєвими були регіональні ідентичності, члени національного співтовариства, яке «уявлювалося», часто залишалися фрагментованими в різноманітних політичних суб'єктах. Щоби подолати цю фрагментацію, історики змушені були створити ілюзію географічної єдності розмаїтих земель і провінцій шляхом утискування їх у єдине бачення історії (і витискування з простору тих політичних утворень, до яких вони фактично належали).

Помітною новацією національної історії, яку запровадили вчені доби романтизму, було звернення до масового читача, а не лише до освіченої публіки, на яку орієнтувалося історіописання Просвітництва. «Демократизація аудиторії» (термін М. Баар), очевидно, кореспондувала з «демократизацією змісту» та була потрібною з огляду на масштабні «виховні» завдання історичного нарративу такого кшталту. Успішне просування історії до широкої публіки завдячувало не тільки новому змісту, а й новому стилю історичного письма романтизму. Історіописання Просвітництва було показово відстороненим і від предмета, і від читача, а історики уявляли себе в амплу «холодних коментаторів». Натомість мета істориків доби романтизму – емоційно вплинути на читача;

вони зверталися не так до його розуму, як «до серця». Відтак для кращих учених того періоду притаманна була небуденна літературна майстерність, володіння прийомами мистецько-естетичного представлення минувшини, що забезпечувало читацький попит на їхні твори.

Якщо зміст проекту національної історії залежав (залежить) пересічно від рівня професійної вправності істориків та того, з якою нацією вони себе ототожнювали (ототожнюють) і як розуміли (розуміють) її потреби, то його успіх (суспільне визнання) чи невдача (відкидання і забуття) головно пов'язані з «якістю» аудиторії. Як здається, конструкт національної історії приймали (приймають) тільки тоді, коли він відповідав (відповідає) домінуючій національній ідентичності й історичним знанням громадянства, на яке орієнтований. В іншому випадку він приречений на дискредитацію та зникнення, тобто національні історики можуть написати переконливу історію реальних націй (націй, значна частина представників яких зараховують себе до них). При тому вони зазвичай не цураються вносити у свої тексти більш чи менш істотний компонент «національно» зумовлених спотворень. Проте не в їхніх силах сконструювати тривку й академічно респектабельну історію вигаданої нації, яка існувала (існує) переважно в головах її ідеологів і незначної частини представників цієї самої нації, існування якої задекларовано. Як приклади, можна згадати про невдалу спробу поширити конструкт чехословацької чи угорської історії на представників словацької нації, яка тільки формувалася, невдачі ілліризму (концепту «південнослов'янської» нації) чи концепти загальнодержавної іспанської національної історії. Як проаналізуємо докладніше в наступних розділах книги, зазначене стосується і спроб нав'язати українцям уявлення про «триєдину російську націю», пізніше – «нову історичну спільність – радянський народ».

1.2. «Славная ветвь российской истории»: імперія та українське історіописання наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.

Головними політичними чинниками, що визначали траєкто- рію розвитку українського історіописання в Російській імперії, була імперська політика щодо інкорпорованих українських те- ренів і реакція на неї освічених груп українського суспільства, з середовища яких і походили історичні тексти. Важливо розуміти, що до середини XIX ст. імперські дієвці (та фактично й пізніше) плекали головню імперську свідомість, при якій визначальним об'єктом лояльності була сама імперська держава на чолі з само- держцем. Офіційною ідеологією імперії в часи царювання одного з найбільш ревних оборонців її «величі» та єдності, прибічника радикальної боротьби із «західними» віяннями та моделями сус- пільно-політичного ладу *Миколи I* (1825–1855) стала формула, яку запропонував 1833 р. граф, міністр народної освіти Росії *Сергій Уваров* – «православ'я, самодержавство, народність». Уваровська тріада мала цілком практичну мету – зміцнити імперію перед за- грозами і викликами віку революцій, ширення ліберальних ідей, утрати суспільством, як здавалося консерваторам, моральних за- сад його існування під впливом занесених із Заходу ідей. Офіційна ідеологія відтоді проголошувала самодержавний спосіб правлін- ня та православну церкву й віру цитаделями «Русского колосса» (вислів С. Уварова), а соціальною основою єдності й непорушності імперії вважала «русский народ» як носія певних високих тради- ційних, непідвладних часові моральних чеснот (за словами то- го-таки С. Уварова, «недоторканого святилища наших народних понять»). Останній визначали не тільки як етнос, але й як співто- вариство, об'єднане властивістю безмежної відданості своїм са- модержавним правителям, що відрізняло «русских» від західних народів, розбещених ідеями вільнодумства, свободи особистості,

індивідуалізму, раціоналізму. Отже, стрижнем і оплотом імперської єдності мала бути «триєдина російська нація»/ «велика російська нація» («русский народ»), яка об'єднувала «великоросів», «малоросів»/«южан» (тобто українців) і «білорусів». Одночасно із цією теоретичною конструкцією у 1840-х рр. набули поширення ідеї російського слов'янофільства, як інтелектуального руху консервативного характеру (за словами визнаного дослідника цього феномену *Анджея Валицького* – «консервативної утопії»), якому були притаманні уявлення про етнокультурну єдність і солідарність слов'янських народів, їхню історичну вагомість, культурне значення і водночас – пропагування антизахідництва, таврування в цьому зв'язку Польщі за «зраду» Слов'янщини, ствердження природності об'єднання слов'ян під скіпетром російського царя⁸. За винятком останньої слов'янофільської тези (посилення акценту на якій у другій половині XIX ст. призвело до еволюції слов'янофільства як радше світоглядно-філософської доктрини загальнослов'янського змісту до суто прикладної політичної ідеології, покликаної обґрунтувати російський експансіонізм і претензії на політичну гегемонію серед слов'янських націй – російсько-панславізму), до інших постулатів російського слов'янофільства були чутливими й українські громадські й культурні діячі. Що ж до концепції виняткової російської (великоросійської) нації, то перші її ознаки з'явилися тільки наприкінці XVIII ст., але суто (велико)російський націоналізм у часи імперії ніколи не становив серйозної конкуренції власне «імперській» свідомості, а бути націоналістом у царській Росії означало бути прибічником проекту нероздільності та злитності «триєдиного російського народу».

Ще одним чинником у посиленні зацікавленості влади в доведенні органічності «російської» належності українців була акти-

⁸ Офіційний Санкт-Петербург заохочував слов'янофільство через його суголосність ідеології імперії, зокрема в аспекті першості «русских» серед інших слов'янських народів, акцентуванні на винятковій самобутності «слов'янського світу» перед «романо-германським», на «визвольній» місії, яку має відіграти Російська імперія, «звільнивши» слов'янські народи з-під «гніту» європейських володарів, на важливій ролі православ'я як ґрунту особливої «слов'янської духовності».

візація польського визвольного руху та поразка повстання 1830–1831 рр., що вимагало дезавування польських та утвердження імперських претензій на «исконно русские» землі України. У 1830–1840-х рр. було розпочато практичні кроки (які стосувалися також і трактування минулого), що мали на меті викоринити польські впливи на Правобережжі (зокрема заснування Університету Св. Володимира в Києві (1834) і т. зв. Київської археографічної комісії (1843)). Як опишемо далі, вилучення Правобережжя з польського історичного й політичного простору в контексті його офіційної «російськості» посприяло його інтерпретації вже не як російської, а української території. Тоді ж активізована т. зв. «українська школа» в польському письменстві, яка хоч і була насамперед літературним феноменом, однак творила й виразний політичний проект – польський романтичний міф про Україну як частину відродженої Речі Посполитої. У писаннях представників цього угруповання (насамперед *Тимка Падури* та *Міхала Чайковського*) переважала ідея гармонійного співжиття українців із поляками у минулому, а її втілення парадоксально прив'язано до історії козаччини (власне, історію України звужено до історії козацтва). Попри дуже обмежений зв'язок школи з українським історіописанням вона мала певний вплив на утвердження козацького міфу як базової конструкції української національної історії.

Повертаючись до розгляду значення концепції «триєдиної» нації, зазначимо, що її ідеологічно обґрунтували вихідці з Гетьманщини, які стали співтворцями ідеології Російської імперії в часи Петра I, передусім *Феофан Прокопович* і *Стефан Яворський*. З Гетьманщини почалася й генеза історичної аргументації цієї концепції. У громадській думці й урядових колах імперії відтак переважав позитивний образ України. Особливо така настанова посилилася наприкінці XVIII – у перші десятиріччя XIX ст., коли зусиллями цілої низки наснажених романтичними уявленнями російських мандрівників, які відвідували «Малоросію», вона стала як квітучий і незіпсований цивілізацією «Південь»/ «Італія» Росії, а «малороссияне»/«южнороссы» – як колоритний варіант «российского» народу. Водночас у російському суспільстві тоді ж

визріла думка про те, що українці все-таки за певними етнічними ознаками відрізняються від росіян.

Звичайно, сказане не означає, що все у взаєминах «імперський центр – українська периферія» було так безхмарно: у багатьох аспектах швидше навпаки: метрополія ліквідувала залишки політичної автономії своїх українських провінцій (насамперед тих, які склали колишню Гетьманщину), українське селянство зазнавало жорстокого соціального гноблення, на землях «Малоросії», Слобідської України, Степової (Південної) України та Правобережжя запанував авторитарний і бюрократичний режим російського царату, провадилась інтенсивна іноетнічна колонізація «новоприєднаних» територій тощо. Метафори «російського Півдня» чи «російської Італії», які застосовували автори подорожніх нотаток про Україну, мали на меті не тільки підкреслити її спорідненість із Росією та водночас етнографічну самотність, але й виразний політико-ідеологічний сенс – наголошували на доконечній потребі цивілізувати примітивних і вайлуватих «малоросіян». Проте в умовах, коли царський уряд убачав в Україні частину матінки-Росії, українців не дискримінували як громадян порівняно з росіянами, до 1860-х рр. не було й цілеспрямованої культурно-мовної русифікації.

Якою була «відповідь» освіченого суспільства «України» на таке сприйняття та політику імперії щодо неї? Пристосування та опір (як відомо, не відкритий і насильницький, а радше прихований та інтелектуальний) – ось дві тенденції, що визначали поведінку різних прошарків української соціальної верхівки, що зустрілася з імперською потугою. Їхня амплітуда та взаємовідносини відрізнялися залежно від регіону, суспільної страти та періоду. Найсильніше ці дві тенденції виявлялися на території колишньої Гетьманщини. Власне вона і стала головним осередком історіописання серед інших українських теренів. Чому так відбувалося? З одного боку, вона досить впевнено адаптувалася і входила в політичний і культурний простір імперії. Гетьманщина стала резервуаром кадрів імперських чиновників, особливо періоду царювання Катерини II та Павла I, вихідці з неї кооптувалися й до

інтелектуальної еліти імперії. Ті з нащадків колишньої еліти Гетьманщини – козацької старшини, які не отримали прав російського дворянства, активно виправляли цю «несправедливість» і впродовж першої третини ХІХ ст. переконували імперських чиновників у давній, ще з часів ВКЛ та Речі Посполитої, належності до родовитого стану. (Урешті, 1834 р. імперський указ визнав дворянський статус більшості козацької старшини, ураховуючи сотників і військових товаришів). Водночас Гетьманщину не так просто було «проковтнути» в ході її політичної та культурної асиміляції. Тут проживало близько половини українського етносу, існували специфічні політико-правові, культурні, релігійні традиції, а найважливіше, що тут була міцно розвинена ідентичність «козацької малоросійської нації» як спільності, пов'язаної лояльністю до козацької держави та її репрезентанта – козацької старшини. Протидія зазіханням імперії була закорінена в живій ще пам'яті про культурну й політичну самобутність власної Вітчизни, яку в часи Гетьманщини почали називати, поряд з іменуванням її «Малоросією», й «Україною». Що далі відходила в минуле Гетьманщина та свідки її «величі», то більшим було зацікавлення її спадщиною. Як покажемо нижче, головною ареною захисту власної традиції та ідентичності для «малоросіян» стало поле історіописання.

В обставинах таких суперечливих політичних тенденцій формувалися політичні та культурні ідеали тих середовищ, з яких «походили» історичні праці. До середини ХІХ ст. це здебільшого ті ж нащадки козацької старшини – місцеве панство «Малоросії» та місцеве чиновництво, часто етнічно не українського походження, яке було знайоме з просвітницькими й романтичними взірцями історичного письма, проте мало або зовсім не знайоме з започаткованими саме тоді, насамперед школою Л. фон Ранке, стандартами ремесла історика. Відповідно більшість текстів з історії України до 1840-х рр. були компілятивними й аматорськими. У 1820–1840-х рр. на терени історіописання в Україні стають представники творчих професій, насамперед університетські викладачі та гімназійні вчителі, більш схильні до дотримання правил «ученості».

Кожним автором рухали розмаїті мотиви. Зацікавлення українською історією (як і етнографією, фольклором, мовою) було викликане романтичними ідеалами, які спонукали до вивчення України як романтичної утопії, мальовничого краю, де збереглася автентична протонародна культура. Дуже велике значення мали кар'єрні міркування – досягнення літературного визнання (адже історіописання тоді ще не вповні в Росії відокремилася від мистецтва слова і не набуло «наукового» статусу), просування по чиновницькій драбині тощо.

Водночас вельми суттєво впливали на представлення української минувшини всіма більш-менш знаними авторами кінця XVIII – першої третини XIX ст. їхні світоглядні позиції та політичні ідеали. Ідеться передусім про політичні лояльності й ідентичності. В умовах тісного переплетення різних чинників, які визначали життєві долі істориків України, амбівалентної політики щодо «українських» провінцій імперії такі ідентичності й лояльності відрізнялися змінністю, інклюзивністю та множинністю. Один і той же історик переживав різні світоглядні «мутації». Особливо «важко» було етнічно українським інтелектуалам, адже в умовах Росії першої половини XIX ст. і на офіційному рівні, і на рівні культурного та громадського життя не було чітко відокремлене «українське» від «загальноросійського», а швидше навпаки – потрактоване як його органічний складник (тому фахівці не мають спільної думки, наприклад, про феномен «двоєдушності» Миколи Гоголя). За такої політичної та соціокультурної ситуації найбільш поширеною формою ідентифікації в авторів історичних праць про Україну було сполучення (плинне, складне та часто неусвідомлене) «малоросійського» патріотизму (все ще переважно регіонально-станового, тобто пов'язаного з козацькою верхівкою/українською шляхтою Гетьманщини та з самою Гетьманщиною, а не зі всією етнічно українською територією), ностальгійно-патріотичних настроїв щодо своєї «малоросійської» батьківщини зі все більшою етнокультурною орієнтацією на загальноімперські цінності, взірці й канони й лояльністю до політичного режиму імперії.

Важливо також сказати, що написання значної частини подібних праць було викликане і суто практичними мотивами, пов'язаними з адаптацією еліти суспільства колишньої Гетьманщини до політичних і соціальних реалій держави Романових. У своїх прагненнях довести право на нобілітацію яко російських дворян нащадки козацької старшини мали лише одну надійну зброю – це минуле, адже тільки апеляція до шляхетського становища предків була твердим доказом для російської Герольдії. Відтак українські верхи захопила справжня лихоманка пошуку та вивчення родинних та місцевих архівів, які постачали бажану інформацію. За вдалим висловом *Пола Роберта Магочі*, «побічним продуктом» прагнень узаконити дворянський статус стало величезне зацікавлення історією.

Антитезою до зазначеного *modus vivendi*, також вельми розповсюдженою, була цілковита й беззаперечна відданість «царю та Отчєству». Якщо для істориків першого умовного типу була притаманна схильність до привнесення в історичні тексти ідей місцевого патріотизму разом із деклараціями лояльності до імперії, то для других писати про минуле України означало витлумачувати історичні обставини входження українських територій до складу імперії та подальшу щасливу долю однієї з її окраїн.

Це, звичайно, лише ідеальні формули, які мали чимало специфічних виявів і винятків. Наприклад, *Ізмаїл Срезневський* (1812–1880), славетний промотор одного з провідних культурних продуктів української історіографії романтичної доби її розвитку – альманаху «Запорожская старина» (1833–1838), чітко усвідомлював власну великоросійську ідентичність, замолоду висміював у щоденнику українських селян (що різко контрастувало з романтичним захопленням більшої частини авторів цього часу), а в його діяльності на ниві українознавства велике значення мали прагматичні мотиви службової кар'єри, шлях до якої лежав, на його думку, через досягнення літературної слави. Так або так, але під впливом літературної моди на Гердера І. Срезневський у харківський період своєї діяльності (1830-ті – середина 1840-х рр.) одним із перших у Російській імперії стверджував про окремішність укра-

їнської мови, замість етноніма «малороси» пропагував етнічну назву «українці», а територію від Галичини до Донської області визначав як «Україна».

Потрібно наголосити, що історіописання стало чи не єдиним видом інтелектуальної активності в Російській імперії, де існувала можливість легально оприлюднювати відданість «Малій Росії», а такі мотиви посиляли певною мірою політичні сигнали для читацької аудиторії (проте їх не варто перебільшувати). Ні тодішнє українське красне письменство (яке вважали місцевим, при тому бурлескним варіантом загальноросійської літератури), ні етнографічні чи фольклористичні студії настільки вираженого політичного підтексту не мали.

Поза тим, у Російській імперії панував історичний наратив, який розглядав історію східнослов'янських етносів як єдину «русскую»/«российскую» історію від найдавніших часів до сучасності. Своє найвагоміше виявлення він отримав в 12-томній праці *Миколи Карамзіна* «История государства Российского» (1816–1824). Відомо, що започатковано великий наратив «российской» історії у власному сенсі (а не окремими елементами) в праці київського автора, ймовірно архімандрита Києво-Печерської лаври *Інокентія Гізеля* під назвою «Синопис» (насправді це лише перше слово в довгій назві цієї праці, перша її публікація – 1674 р., остання – 1836). Тут ідеться про історію нероздільного «славено-российского» («российского», «православнороссийского») «народа» та його держави «России», яка починається в докиївські часи, проходить через епоху Київської Русі, естафету від якої переймає Московське князівство/царство. Досі точаться суперечки про те, що спонукало діяча Гетьманщини до такої «вірнопідданської» позиції. Швидше за все, автор «Синописа» хотів продемонструвати бажаність протекції російського царя над Київською метрополією в умовах, коли останній загрожувало підданство католицького річпосполитського короля чи мусульманського султана (але при цьому не хотів підпорядкування Московському патріархату та волів зберегти підпорядкованість Константинопольському патріархату). Оскільки в праці М. Карамзіна не знайшлося місця для

цілих епох українського минулого в той час, коли воно не було пов'язаним з головною течією – історією Владимиро-Суздальського князівства і Московської держави, існувала потреба заповнити цю «прогалину». Уперше українська історія (як історія «Юго-Западной Руси», «Западной Руси») була викладена в «науковому» сенсі як органічний складник «русской» історії з детальною характеристикою етапів політично відрубного існування українських теренів та їх «збирання» московськими самодержцями в першому замовленому й офіційно схваленому шкільному підручнику з історії офіціозного діяча *Миколи Устрялова* «Начертание русской истории для учебных заведений» (1839). Появу цієї праці, з-поміж іншого, варто розглядати в розрізі імперської політики дезавування польських претензій на Правобережжя і доведення його «російського» характеру, а також проголошення «уваровської» доктрини. Власне, схематичне оформлення такої уточненої погляд отримав уже в своєрідному «проспекті» шкільного підручника *М. Устрялова* – його ж творі «О системе прагматической русской истории» (1836).

Перша синтетична праця з історії України, у якій автор дотримувався засад «ученості» – 4-томна «История Малой России» (перше видання – 1822 р.) *Дмитра Бантиша-Каменського* (1788–1850) – була написана власне в ідейних межах офіційного російського історичного наративу. Замовником та одним із натхненників цього синтезу був малоросійський військовий генерал-губернатор, відомий своїми симпатіями до місцевого люду, широкими зв'язками з «малоросійським» панством і водночас відданістю Романовим *Микола Рєпнін* (*Волконський*). Якоюсь мірою такі характеристики були притаманні й «протеже» *М. Рєпніна* й наклали відбиток на його текст. Це здебільшого витримана в офіційному дусі праця, зосереджена на зображенні державно-політичної історії. Особи та події схарактеризовано залежно від корисності чи шкідливості для Російської імперії. Автор уникає докладного зображення гострих моментів російсько-українських відносин, обмежуючись у таких випадках простим перерахуванням подій. Цікаво, що всі три перші прижиттєві видання «Истории Малой России» були

присвячені російським самодержцям – *Олександрю I* (перше), *Миколі I* – друге (1830) і третє (1842). Щоправда, у тексті можна натрапити на чимало пасажів, написаних із симпатією до «Малої Росії» та її мешканців, що не суперечило офіційному погляду на цей край як важливий складник «загальнорусского» минулого та сучасності. Очевидно, під впливом «екзотичного» дискурсу про українців, розповсюдженого в імперії в перші десятиріччя XIX ст., автор подав замальовки про «національний характер» українців, як наприклад, така: «Малоросіянин млявий, безтурботний – [проте] спритний, невтомний, коли сподівається досягнути ним передбачуваної мети. Добродушність, простота, певно, є відмітними рисами його характеру; але вони часто бувають наслідком хитрощів, відбитком розуму».

Ще з XVII ст., а особливо з часів написання літописів *Самовигця*, *Григорія Граб'янки* та *Самійла Величка*, прокладав собі дорогу альтернативний, власне український погляд на українську минувшину, який не стільки заперечував імперський історичний наратив, скільки його суттєво підважував. Він виходив із політичних та етнокультурних реалій доби імперського поглинення українських теренів: з очевидно відсутньої можливості для українців відкрито конфронтувати з імперією та з факту поступового складання «малоросійської» ідентичності. Для такого бачення характерним було запевнення імперських чинників у незмінній лояльності, визнання етнокультурної близькості «малоросіян» із «великоросіянами». З іншого боку, наголошено на рівності українців із росіянами (чи навіть їхній першості) в «руській» єдності, наявності в «малоросіян» своєї (хай і тісно поєднаної з російською) славетної і давньої історії. Фундаментом власної історичної самобутності ставала героїзована та глорифікована козаччина (козацький міф)⁹. Така версія становила як стартовий майданчик для повного відокремлення української історії від російської, так і була розглянута в контексті збереження, нюансування, наповнення додатковими аргументами, модернізації та водночас консервації традиційної

⁹ Як зауважив Сергій Плохій, «в Україні міф козацтва відіграв роль, подібну до тієї, яку мала міфологія фронтиру в творенні образу американської нації».

імперської схеми минулого східнослов'янських народів. Історики «Малої Росії», починаючи з перших десятиріч XIX ст., усе більше засвоювали мистецькі й етичні взірці європейського романтизму, адже він пропонував вивчення регіональних/етнічних одиниць історичного дослідження, а отже, давав змогу підкреслювати українську самобутність в імперії. Тим паче, що через «визвольні» конотації романтизм майже цілком ігнорувала офіційна імперська історіографія.

Типовими виявами такої складної етнополітичної орієнтації були твори одного з найбільш освічених людей «Малоросії» межі XVIII–XIX ст., колекціонера документів з історії Гетьманщини *Адріана Чепи*, історико-політичний трактат «История Русов», що належить перу не встановленого достеменно на сьогодні автора, та «История Малороссии» *Миколи Маркевича*. А. Чепи був палким патріотом «малоросійської» Батьківщини, зібрав багато джерельних матеріалів з її минулого, називав її історію «славной ветвью российской истории». Водночас він був показово лояльним до імперії: наприклад, навіть у приватній кореспонденції писав, що «нет в свете лучшего устройства (организации) государственного, как в России. Нет лучших людей, как русские».

Чи не найбільш впливовим за ступенем рецепції його ідей в громадській думці імперії та підросійської України (ба навіть за рівнем використання історичних сюжетів) і водночас найбільш просякнутим «політико-ідеологічною» мотивацією українським історичним твором XIX ст. була «История Русов или Малой России»¹⁰. Хоча перша публікація повного тексту цієї праці відбулася зусиллями вихідця з Чернігівщини, славіста, професора Московського університету *Осипа Бодяньського* 1846 р. (перший датований список – 1818 р., перший уривок опубліковано 1834 р.), твір уже до того набув величезної популярності, розповсюджуючись у рукописному вигляді серед шанувальників української старо-

¹⁰ Про неймовірну читацьку популярність твору ще до його публікації свідчить, наприклад, німецький мандрівник *Йоган Георг Коль*, який відвідав «Малоросію» в 1841 р. За його спостереженнями, існували повіті, де рукопис «Истории Русов» був майже в кожному маєтку.

вини. Його було покладено в основу одного з двох дотогочасних «наукових» узагальнень з історії України («Истории Малороссии» Миколи Маркевича (5 т., 1842–1843)). Ця праця, за словами сучасної історикині *Наталії Яковенко*, «води́ла пером» Миколи Гоголя й Тараса Шевченка, Миколи Костомарова й Пантелеймона Куліша та багатьох інших творців української культури середини – другої половини XIX ст., зокрема такого її важливого складника, як козацького міфу. Чому «Историю Русов» було опубліковано в умовах реакційного режиму «миколаївської» Росії, на неї покликалися у відкритому друці, і водночас було заборонене до публікації наприкінці 1850-х рр. в обставинах політичної лібералізації напередодні модернізаційних реформ Олександра II її друге видання, а саму працю вже з другої половини XIX ст. розглядали як загрозовий для імперії та «загальноруської» єдності ідеологічний текст, а не невинну пам'ятку «малоросійського» історіописання?

Щоб отримати відповідь на парадоксальну, на перший погляд, кардинальну переоцінку імперським офіціозом та імперською культурною елітою цього знакового витвору української історичної думки, потрібно проаналізувати не тільки текст, а й рівень його відповідності суспільно-політичному контексту, настроям та очікуванням як офіційного Санкт-Петербурга та російської публіки, так і освіченого прошарку «Малоросії». Отже, автор «Истории Русов» відводить не багато місця (заледве дві сторінки) опису процесу розселення слов'ян та визначальним подіям киево-руської історії, фактично ототожнюючи її з «русами», «малоросіянами»/українцями та «відбираючи» в триєдиних «русских» або ж «великоросів». Така настанова автора посилена знаменитою фразою про «крадіжку» росіянами в українців їхньої історичної спадщини: «Бо відомо, що перше ми були те, що тепер московці: правління, першість і сама назва Русі перейшла до них від нас». Надалі, як стверджено у творі, «руси» мали славетну і безперервну історію. Вони самі собі обирали партнерів для коаліцій, вступаючи лише в добровільні відносини з ними, як «рівний з рівним і вільний з вільним», та не будучи ні разу завойованими. Неодноразово наголошено на природних правах кожного народу мати свободу та

гідність. Відповідно до «Истории Русов», так само на засадах політичного контракту укладено було і Переяславські угоди 1654 р.

Головна увага автора зосереджена на подіях XVI – середини XVIII ст., а в центрі його оповіді перебуває козацтво (проте він не ототожнює козацтво з «малоросіянами», а розглядає швидше як провідну їхню соціальну силу цього періоду). Автор докладно змальовує антирічпосполитську боротьбу козацтва і вірне виконання своїх обов'язків, узятих перед московськими царями.

Твір пронизано гострою зневагою до тиранічного правління загалом і до виявів московської тиранії під час Північної війни й ліквідації автономії Гетьманщини зокрема. Аналізуючи діяльність російських царів, війська та чиновників у козацькій державі, автор неодноразово різко відверто та переконливо висловлюється про їхні злочини та здирництва і при цьому неприхильно відгукується й про політичну та побутову культуру росіян. Наприклад, в уста Івана Мазепи, офіційно затаврованого в імперії «зрадника» (до якого загалом ставиться нейтрально), він вкладає таке порівняння шведського короля та російського самодержця: «обидва вони, через свавільство своє і привласнення необмеженої влади, уподібнюються найстрашнішим деспотам, яких уся Азія і Африка навряд чи коли зводила». Говорячи про росіян та їхні національні особливості, називає їх «народом нахабним і готовим на всякі кривди, грабунки та дошкульні дорікання», а порівнюючи поведінку російської та шведської армій в Україні, зазначає: «Вступ шведів зовсім не схожий був на навалу неприятельську, і нічого він в собі ворожого не мав, а переходили вони села обивательські і ниви їхні, як друзі та скромні мандрівники, не займаючи нічиєї власності і не чинячи усіх тих бешкетів, свавільств та всякого роду безчинств, що свої війська звичайно по селах чинять під титулом: «Я – слуга царський! Я служу Богові і государеві за весь світ християнський! Кури і гуси, молодиці й дівки нам належать по праву воїна і по наказу його благородія!». Шведи, навпаки, нічого в обивателів не вимагали і гвалтом не брали, але де їх знаходили, купували в них добровільним торгом і за готівку». Натомість українців «История Русов» називає «чемними», свободолюбними, ві-

рними взятому слову. З іншого боку, в тексті натрапляємо й на декларації про «єдиновірність» і «єдиноплеменність» українців з росіянами, вимушені чи щирі панегірики окремим самодержцям, наприклад, дуже прихильному до українців, як зазначено в «Истории Русов», Петру II: «Гетьман Апостол, впорядкувавши уряд свій, виїхав зараз з чільними урядниками до Москви, щоб скласти подяку свою і всієї нації государеві імператорові за його великі милості, так справедливо й по-батьківськи учинені». Автор відкидає таку самоназву його народу та країни, як «Україна».

Отже, «История Русов» пропонувала радикально-патріотичний погляд на минуле України, а її автор наблизився до розриву, проте повністю не розірвав з імперською історичною схемою. Зроблено рішучий крок до виділення української історії із «загальноросійської» личини. Історія «Малої Росії» тут поставала як історія «малоросійської нації» (хоча з особливим наголосом на козацькому її компоненті). Саму «націю» наділено рисами етнічної та історичної самотності. Гостро засуджено порушення домовленостей із «Малою Росією» про пошанування її прав і вольностей із боку російського царату. Текст насичений козацькою темою та міфологією (хоча у викладі подій XVIII ст. автор досить точно передає їхній зміст та сутність). Власне, завдяки саме цьому популярному твору апологія козацтва (яка в інтелектуальній думці веде свій родовід із початку XVII ст., коли православні діячі Речі Посполитої прагнули залучити козачину до обстоювання «руської» віри та церкви в умовах наступу католицизму після укладання Берестейської церковної унії) досягнула нового рівня та нових акцентів (зокрема, наголосу на факті добровільного підданства та вірної служби козаків цареві, що сигналізувало царату бути більш чутливим до вимог збереження традиційних прав і вольностей козаків-«малоросів»). З іншого боку, автор поки що не уявляв собі можливості самостійного політичного існування його «нації» поза межами Російської імперії, як і вважав неслухним повний розрив етнокультурної єдності з росіянами. Такі мотиви цілком узгоджені з офіційною ідеологією та настроями освічених кіл імперії в першій половині XIX ст., для яких не існувало окремої «малоросійської» спільності,

так само як не відчувалася загроза «малоросійського» сепаратизму. Автором «Истории Русов», найімовірніше, рухав жагучий «малоросійський» патріотизм, бажання визнання його народу рівноправним (а то й першорядним) чинником імперії, а локальний патріотизм, на думку імперських ідеологів «миколаївської» доби, не підривав, а зміцнював основи «общерусской» єдності. Серед імовірних мотивів автора не варто відкидати і прагнення нащадків козацької старшини продемонструвати «вагу» «Малої Росії» в Російській державі та, за словами *Сергія Плохія*, «виторгувати для себе найвигідніші умови входження в імперію», а в разі чого полякати, як висловився той же американський історик, «привидом» І. Мазепи. Утім, не так контекст постання «Истории Русов» (який навряд чи можливо вірогідно встановити), як її експресивний, наповнений щирими і палкими почуттями до «Малої Росії» текст свідчать, що навряд чи романтичні взірці письменства були основним джерелом таких потужних емоцій і така утилітарна мета, як нобілітація нащадків старшини чи надання якихось інших «прізів», навряд чи була визначальною серед інтенцій її автора. Так чи так, а розвиток ідей «Истории Русов» вів у напрямку до національної історії українців.

Натомість дещо іншу інтерпретацію «малоросійського» погляду на історію містив згаданий уже текст *М. Маркевича* (1804–1860). Головним джерелом для підготовки цієї здебільшого компілятивної праці була «История Русов». Вона наслідує свій «авторитет» і в ідейному сенсі. Проте вона все ж залишалася в межах російського історичного наративу. Наприклад, *М. Маркевич* єдиним предметом своєї історії робить діяльність видатних персоналій, насамперед політичних діячів, а не народу/нації. У його синтезі набагато частіше натрапляємо на реверанси в бік Російської монархії. Він виправдовує ліквідацію автономії Гетьманщини архаїчністю її політичної структури та вихваляє переваги імперської управлінської моделі. Зрештою, про те, наскільки поверховим і хитким був *Маркевичів* місцевий патріотизм і наскільки сильною була його лояльність до імперії, свідчить відоме неприйняття ним тези російського історика *Миколи Полевого* про істотну відмінність між

українцями та росіянами (сюжет про цього діяча розглянемо нижче), яку він уважав образливою і гідною якнайсуворішої критики.

Перша половина XIX ст. була часом започаткування тривалої, не закінченої до сьогодні суперечки про те, який етнос-компонент «загальноруської» єдності – українці чи росіяни – може претендувати на спадщину держави, що її М. Карамзін назвав Київською Руссю. Уперше подібні ідеї московські та київські інтелектуали висунули ще в XVI–XVII ст. Ішлося не лише про суто наукову суперечку, а про речі «приземленіші» – про те, чия історія давніша і відповідно який складник «триєдиної» нації стрижневий для неї. На те, що в імперській історичній уяві цієї доби Русь постала як витвір (велико)російського етносу, а Київ – як сакральний і політичний центр першої «росийской» держави, істотно вплинули особисті враження російських мандрівників по Україні, про які вже йшлося. Поїздки в Україну засвідчили, що «южани» не отожднюють себе з пам'ятками князівського періоду та пам'яттю про нього, а зберігають міцний емоційний зв'язок радше з епохою козацтва. Таке «відкриття» давало підстави для припущення, що на території історичної Південної Русі вони з'явилися пізніше. Найвідомішою інтелектуальною пропозицією про «великоросійське» походження «Древнерусского государства» (інший термін, уживаний в імперській історіографії) була теорія російського історика *Михайла Погодіна* (висунута в середині 1850-х рр.) про «запустіння» Південної Русі в епоху монгольської навали та переселення «великоросів» звідти на північ; натомість, твердив професор Московського університету, на сплюндроване степовиками середнє Подніпров'я з Прикарпаття прийшли «малороси».

«Малороси» почали говорити про «малоросійське» підложжя Русі ще раніше. Вище йшлося про те, що такого засновку дотримувався автор «Истории Русов». Відкриту суперечку започаткував у 1830-х рр. О. Бодянський, який висловився про «малоросійський» первень у Київській Русі. Тривалу дискусію з М. Погодіним провадив «хрещений батько» «українського відродження» *Михайло Максимович* (1804–1873), історичними, філологічними та фольклористичними аргументами обстоючи думку про «малоросій-

ське» підґрунтя Південної Русі. Проте всі історики, які висловлювали позірно «малоросійську» історичну позицію, не мали на меті довести етнічну й історичну самостійність українців. Провідний мотив був іншим – продемонструвати першість «малоросів» в імперському історичному наративі, їхню більшу «російськість» (у сенсі «триєдності»), ніж росіян. Особливо, за словами українського історика *Олексія Толочка*, «глибоко та щиро» в правильності парадигми «загальноруської єдності» був переконаним *М. Максимович*, а «будь-які спроби цю єдність розірвати, хай навіть у далекому минулому, не на жарт його непокоїли».

Першим із українських авторів, хто намагався вийти поза межі уявлень про нероздільність і спільність для українців і росіян спадщини як Русі, так і пізніших періодів українського минулого, був *Пантелеймон Куліш* (1819–1897). У написаних для юнацтва популярних творах «Україна. Од початку України аж до батька Хмельницького» (1843) та «Повість об Украинском народе» (1846) чи не вперше в підросійській Україні пролунала чітка позиція про належність киеворуської доби винятково до історії України. Щоправда, такий погляд дещо відтінений романтичним, повним вигадок захопленням козацтвом (з якого пізніше сам історик кепкував). Але ще важливішою була наскрізна ідея цих творів про самостійний і безперервний характер української історії. Власне за такі «сепаратистські» погляди *П. Куліша* було заслано до Тобольська після викриття Кирило-Мефодіївського товариства. Тут варто сказати, що видатний український інтелектуал не був першим на терені імперського історіописання, хто увиразнив таке бачення минулого східнослов'янських народів, до того безроздільно уявлюваного в «злитій» історії «северян» і «южан».

З-поміж діячів імперії першим повів мову про цілковиту етнічну й історичну відмінність «малоросіян» від «русского народа» згадуваний уже російський історик, письменник, літературний критик, журналіст *Микола Полевой* (1796–1846). На терені імперської історіографії він виявив себе радикальним новатором. Основним джерелом його спроб модернізувати історіописання в Росії була орієнтація на західні віяння, головню на європейський романтизм.

Предметним стрижнем його 6-томної «Истории русского народа» (1829–1833) було задекларовано російський народ як етнічну загальностанову категорію (хоча в тексті цю настанову часто порушено, і М. Полевой описує фактично державно-політичну історію, як і М. Карамзін, якому російський історик-реформатор голосно опонував). По-друге, у статті «Малороссия, ее обитатели и история» (1830) та деяких інших працях М. Полевой наполягав, що «Малоросія» ніколи не була «давньою спадщиною» Росії. Вона вчинила з інкорпорованою в середині XVII ст. «Малоросією» так, як чинила з іншими завойованими чи втягнутими в залежність країнами: «Ми зросійщили їхніх аристократів, помалу усунули місцеві права, ввели свої закони, повір'я, усунули норавливих, самі перемішалися з простолюдом-тубільцями, але попри все те, самі зросійщити тубільців не встигли, так само як татар, бурятів і самоїдів¹¹ [...] Вони *наші*, але не *ми*». На думку М. Полевого, в етнічному сенсі українців з росіянами розділяють фактично всі прикмети: «Ідьте від Москви на південь, і ви побачите, що, поступово помічаючи зміни, за Десною та Сеймом ви підійшли до народу, повністю відмінного від нас, чистих русів. Мова, одяг, обличчя, побут, житла, думки, повір'я – цілком не *наші*!». Знаменитою стала його критика «історичної одноманітності» праці Д. Бантиша-Каменського «История Малой России» й іронічна ремарка про те, що на сторінках цього твору «Мала Росія» відрізняється від Московської губернії не більше, ніж Ярославська або Владимирська чи будь-яка інша губернія. Цей «визначний знавець російського колоніалізму» (за словами канадського історика *Сергія Біленького*) намагався переписати імперський історичний наратив із урахуванням існування в імперії неросійських етносів, але зі збереженням провідної ролі росіян. Через необґрунтованість деяких його висновків, а насамперед через відсутність відповідного політичного та соціального запиту подібні думки надалі були рідкісним явищем в імперській історіографії. Варто сказати також про те, що фактично прибічником самостійної історії українців і росіян

¹¹ Збірна назва декількох етносів Півночі Росії та Сибіру, які належать до самоїдської групи уральської мовної сім'ї.

став і М. Погодін. Ця ідея особливо виразно пролунала в нього в суперечці з М. Максимовичем, під час якої він висловився про різні історичні долі «великоросійського» та «малоросійського» народів у давньоруську добу (при тому, звичайно ж, він не ставив перед собою жодних «проукраїнських» завдань і був прибічником, як уже зазначено, історичної «першості» «великоросіян»).

М. Полевой перебував і серед тих інтелектуалів, хто започаткував розгляд питання про географічний простір (у сучасних категоріях – «ментальне мапування»), населений «малоросіянами» (на якому відповідно відбувалася їхня історія). Про це йдеться у згаданому його тексті 1830 р. Відповідно до цієї праці, етнічним ядром «Малоросії» була територія «Задніпровської України» (тобто Правобережжя), а згодом українці розселилися й в інших місцях. Це, згідно з М. Полевым, Поділля, Київщина, Волинь, Полтавщина, Чернігівщина, Курщина, Вороніжчина, Тамбовщина, Слобідська Україна, Катеринославщина, Херсонщина, Таврія, землі чорноморських і донських козаків. Якби М. Полевой не ігнорував етнічно українських земель імперії Габсбургів, можна було б сміливо називати російського завзятого критика панівного історичного нарративу серед фундаторів «великоукраїнської» концепції української нації.

У першій третині XIX ст. були висловлені новаторські для того часу ідеї про те, що територія з «малоруським» населенням не обмежується Російською державою. Фактично першими їх обґрунтовували інтелектуали, які походили з-поза її меж, однак через особисті обставини оселилися й працювали в Росії. Це закарпатські науковці *Іван Орлай* (1771–1829) та *Юрій Венелін* (справжнє ім'я *Георгій Гуца*) (1802–1839). І. Орлай приїхав до Росії 1791 р. і був серед перших карпатських русинів, які емігрували до держави Романових і мали велике значення в її суспільно-політичному житті. Він був ініціатором запрошення і приїзду до Росії деяких своїх співвітчизників, коли 1803 р. її уряд шукав слов'яномовних викладачів для укомплектування нових навчальних закладів (власне, закарпатець *Михайло Балудяньський*, що приїхав до Росії 1803 р., у 1819–1821 рр. був першим ректором Санкт-Пе-

тебурзького університету, а сам І. Орлай у 1820-х рр. обіймав посади спершу директора Ніжинської гімназії вищих наук, згодом – директора Рішельєвського ліцею в Одесі). Тоді наш герой написав кілька праць, у яких переконував освічену публіку та міністерство освіти в доцільності запрошення закарпатців. Він, зокрема, стверджував про те, що «южнорусский» народ не обмежувався тільки тією його частиною, що проживала в монархії Романових, а був великим народом, який замешкував держави декількох суверенів. На думку британського історика *Дейвіга Сонгерса*, найранішою істотною спробою донести до росіян таку ідею була його публікація «История о Карпато-россах», що з'явилася на сторінках журналу «Северный Вестник» 1804 р. Інший колишній підданий імперії Габсбургів, а в 1820–1830-х рр. відомий в інтелектуальних і політичних колах імперії Романових публіцист і вчений, завзятий прибічник об'єднання усіх слов'ян під владою російського царя і пропагандист ексцентричних і «слов'яноцентричних» ідей (наприклад, що практично всі європейські народи в минулому були слов'янами, включаючи гунів, а утворення на чолі з Аттілою називав «Російською державою», провідну роль якої на початку середньовіччя розглядав фактично як історичний прецедент до піднесення Росії у XIX сторіччі) Ю. Венелін був активним популяризатором ідеї транскордонної єдності «южнороссов» і їхньої спорідненості з «великороссами». У своєму відгуку на вихід 1834 р. другого видання українських народних пісень М. Максимовича (яке, на відміну від першого – «Малороссийские песни» (1827), називалося «Украинские народные песни») Ю. Венелін наполягав на розширеному в просторовому сенсі трактуванні поняття «Южной Руси» (цитуємо мовою оригіналу): «К южно-русскому (неправильно называемому мало-российским) наречию в России, Царстве Польском, Галиции и Северной Венгрии принадлежит до 20 милл. жителей; (к северно-русскому – до 22 милл.). Столь цельно-огромного племени нет ни в одной стране Европы». Пізніше ці думки про географічний простір «южнороссов» були повторені й уточнені в написаній на початку 1830-х рр. й опублікованій посмертно його праці «О споре между южанами и северянами

насчет их россизма» (1848). Тут він перерахував ті терени Російської держави, в яких «южане» переважають «начисто» (таких, на його думку, була більшість), або ж проживають «в смеси» (тобто становлять значну частину населення). Це Подільська, Волинська, Київська, Чернігівська, Полтавська, Мінська, Гродненська, Могилівська, Катеринославська, Херсонська, Слобідсько-Українська, Таврійська, Вітебська, Воронежська, Курська, Віленська губернії, Білостоцька область, земля чорноморських козаків, Бесарабська область, Царство Польське, Люблінське воєводство¹². Щодо формування уявлень про контури історично української території та її західних земель потрібно також додати позицію автора «Истории Русов». Не визначаючи дослівно терен, на якому розгортається минушина «русів», він розташовує оповідь у контексті історично питомих, із його погляду, регіонів – Наддніпрянщини, Волині, Поділля. Важливо підкреслити, що до власного історичного наративу він досить виразно долучає Галичину, говорячи (очевидно, хибуючи при цьому проти істини) про її «визволення» (себто повернення до попереднього стану політичної свободи, притаманного для князівських часів), а не «упокорення» Польською Короною (тобто не стверджує відновлення природного статусу органічно польської території) перед загрозою «татар» та «угорців».

Отже, в історичних творах першої половини XIX ст. було фактично закладено обриси майбутньої національної історії україн-

¹² У цій же праці він висловив не тільки типові для першої половини XIX ст. уявлення російського й українського освіченого прошарку про етнічну спорідненість «северян» та «южан», але й про наявність певних етнографічних відмінностей; наголошував на широкій розповсюдженості усвідомлення глибокої різниці поміж обома «гілками» «русского народа» (тобто фактично етнічної самосвідомості). Зокрема, він твердить таке (через невизначність/невиробленість тогочасної «етнографічної» термінології доречно знову зацитувати мовою оригіналу): «Весь русский народ, так как он есть ныне, по огромности своей (удивительная вещь!) разделился только на две ветви (между тем как другие народы распались на многие отрасли); этих ветвей иначе назвать нельзя, как только по местоположению, северною и южною, или, иначе, северянами и южанами. Главное условие разделения одного и того же огромного народа на две ветви было во взаимном, постепенном уклонении в языке. Это уклонение называется наречием; отсюда наречие северное и наречие южное. Так только понять то и другое можно; так только то и другое называть должно».

ців. Звичайно, автори історичних праць про це не знали і їхня діяльність не була вираженням якоїсь цілеспрямованої програми. Було зроблено висновок про самостійність «малоросійської» історії від киеворуських часів, її безперервність, наголошено на її козацькому «стрижні», окреслено простір, населений українцями. Подальше концептуальне й емпіричне обґрунтування національної історії стало справою наступного покоління українських інтелектуалів. У процесі кристалізації основ національної історії діяла як сама логіка початкового етапу націостановлення «неісторичної» нації (дослідження компонентів етнічної самобутності етносу (історії, фольклору, народної культури, мови) рано чи пізно призводило до висновку про самобутність історичну), так і досить випадкові чинники. Як описано вище, (не)сподівану роль агентів «націоналізації» української історії відіграли деякі люди влади й окремі російські інтелектуали, які «по долгу служби» повинні були взагалі-то цементувати, а не розвалювати імперію (єдине, що їх виправдовує – вони робили таку послугу Україні по простоті душевній, не маючи найменшого наміру нашкодити «Отечеству»).

Чи брали участь у формуванні обрисів і змісту українського історичного наративу «на початках» інтелектуали – представники інших українських регіонів поза історичною Гетьманщиною? Якщо говорити про Слобідську та Південну (Степову) Україну, то порівняно незначною мірою. Серед найбільш відомих прикладів – згадуваний уже харківський гурток І. Срезневського із «Запорожской стариной» і започаткування ідейної реабілітації запорозького козацтва в першій монографічній розробці одеського історика Аполлона Скальковського (1808–1898) під назвою «История Новой Сечи, или последнего Коша Запорожского» (перше видання 1841 р.). Чому так? Думається, що на це було кілька причин. Передусім, на цих українських етнічних теренах не набула поширення як-небудь виразна регіональна ідентичність, яка б сприяла формуванню власних і самобутніх історичних образів. Цьому сприяло те, що на Слобожанщині й у Південній Україні переважало етнічно українське населення, із-поміж місцевої землевласницької еліти лівову частину становили нащадки запорозького коза-

цтва або козацтва Гетьманщини чи Слобідської України. Серед викладачів головного осередку культурного і наукового життя Слобожанщини (а до 1830-х рр. й усїєї підросійської України) – відкритого 1804 р. Харківського університету, а також із-поміж діячів неформального середовища харківських романтиків половину становили вихідці з історичної Гетьманщини; серед студентів першої вищої школи в підросійській Україні мешканці цього регіону переважали. Слобідська Україна не мала якоїсь самобутньої і розвиненої історичної та політичної традиції, відокремленої від традиції Гетьманщини (Південь-«Новоросія» власної традиції не мала взагалі). Приплив іноетнічної людності та чиновницької й землевласницької еліти в ході імперського освоєння Слобідської і Південної України забезпечував долучення цих регіонів радше до імперського контексту й давав ресурс для вироблення імперської ідентичності, а не створював чи поглиблював регіональні самовизначення. Оскільки панівними серед освічених кіл тут були ідентичності, пов'язані або з лояльністю до козацької Вітчизни, яку поступово окреслювали як етнічну Україну, або до імперії та її «триєдиної нації», відповідно розвивалась історична думка, у якій переважав «імперський» тренд. Про це свідчать і названі твори. Про певну «випадковість» українознавчої тематики І. Срезневського вже йшлося. Як переконливо довів український (нині – канадський) історик *Володимир Кравченко*, українські зацікавлення А. Скальковського, етнічного українця, який спочатку мав польську, а потім імперську ідентичність, вирости з його захоплення ідеями романтизму й інтересу до минулого «Новоросії», яку він сприймав як органічний складник Росії (а не України); мав він і високопоставленого покровителя – «новоросійського» генерал-губернатора *Михайла Воронцова*. Створення позитивного образу запорозького козацтва, яке суворо засуджували за постійну непокірність і бунтарство як в офіційній російській, так і в польській історіографії, було «особистим», жодним чином не пов'язаним із політичним контекстом, порухом із несправедливим, як він уважав, його негативним зображенням.

Щодо Правобережжя, то воно до початку 1830-х рр. було повністю віддане «на відкуп» польській землевласницькій еліті цього краю, яка розглядала його як компонент майбутньої відродженої польської держави та відповідної історичної міфології. Польські історики здебільшого не заперечували існування українців як самостійного етносу, хоча говорили про їхню примітивність, політичну й культурну нерозвиненість і вирішальну роль польського панства і польських держав у цивілізуванні України. Як уже йшлося вище, «українська школа» в польському письменстві, з її показовою любов'ю до українського простолюду та міфічною візією козацтва, фактично говорила про Україну в Речі Посполитій, а не Україну та Річ Посполиту. В історіописанні тут не було конкурентів польським візіям краю, оскільки фактично не існувало освічених груп суспільства хоча б із «малоросійською» свідомістю. Ситуація почала докорінно змінюватися після поразки повстання 1830–1831 рр. Розпочалося справжнє ідейно-політичне відвоювання краю в поляків. За влучним висловом українського історика *Олега Журби*, його сенс полягав у тому, чи залишаться ці території у складі «дев'яти польських губерній» (хоча б на ментальному, духовно-культурному рівні), чи перетворяться на «Юго-Западную Россию» в складі «Южной Руси». У розпал цих баталій почав вимальовуватися ще один варіант (значною мірою ними стимульований) розташування Правобережжя поза опозицією польської чи російської Батьківщин – серед «дев'яти українських губерній». Про інтеграцію Правобережжя до української національної історії, що розпочалася з 1840-х рр., детальніше розповімо в наступному підрозділі посібника.

Тут важливо підкреслити, що майбутні ідейні «бої» з польським образом України не могли мати того рівня напруження та того значення, як протистояння українського й імперського/«общерусского» образів. Перед істориками, які почали все більше усвідомлювати свою «українськість», не стояла така складна проблема самовизначення в контексті польського історичного наративу, як у контексті російського імперського: по-перше, етнічні українці імперії й українські історики чітко відокремлюва-

ли себе від поляків і їхньої історії (чого не скажеш про проблему сепарації від росіян); по-друге, за польськими історичними претензіями не стояла сила держави, а навпаки, держава використовувала всі можливості для «відпольщення» Правобережжя. Дещо іншою була ситуація в Галичині, «польськість» якої спиралася на потужні політичні, організаційні й економічні ресурси польських чинників у цій провінції імперії Габсбургів. Але тут вдалося ефективно протидіяти вилученню цієї української землі з національної історії – спочатку «руками» орієнтованих на «загальноросійське» істориків-русофілів, згодом прибічників окремої української ідентичності – народовців, урешті цю справу довершили творці національної історії початку ХХ ст. *per se*. Про «відпольщення», як один із аспектів утвердження національної історії українців, ітиметься, поміж іншим, далі. Проте ще раз повторимо: результат «битви» за минуле залежав насамперед від її перебігу в українсько-російському двобої, і ставки були найвищими саме на цьому інтелектуальному ринзі.

1.3. Імперські клопоти з нацією та українська історіографія: середина – друга половина ХІХ ст.

Середина – друга половина ХІХ ст. були часом формування та початку поширення в масах (другий процес обмежувався поки що лише теренами габсбурзької Галичини) української самосвідомості сучасного типу (або ідентичності нової України), себто уявлення індивідумів про належність до багатомільйонного українського етносу на широких просторах держав Романових і Габсбургів. При тому етнос асоціювався зі всім спектром соціальних прошарків, а не лише з козацтвом, як це було з ідентичністю «козацької малоросійської нації». Звичайно, ішлося про формування етнічної, а не політичної української нації. Чому? По-перше, не існувало «живого» об'єкта для політичної лояльності – української держави. По-друге, рівень і стан етнічної самосвідомості та згуртованості українців (особливо в підросійській Україні, на За-

карпатті) був критично низьким, а без піднесення етнічної самосвідомості про прагнення мати власну державу та державницьку свідомість мас говорити не доводилося. По-третє, під враженням безрадїсної соціальної та політичної дійсності самі провідники українського руху втрачали віру в здатність їхнього народу до політичних аспірацій чи взагалі не бачили потреби для українців якусь форму державності мати (зокрема й ключові постаті М. Костомаров і П. Куліш, які в молоді роки, у часи Кирило-Мефодіївського товариства, були прибічниками слов'янської федерації, у якій Україна мала би ключове значення).¹³ Офіційна ідеологія Російської імперії та імперські історики продовжували розглядати українців як «малоросов»/«южан» – одним із відгалужень («племя», «ветвь», «отрасль») великої російської нації, а провідники польського національного руху в обох імперіях, який мав на меті відновити Річ Посполиту «від можа до можа», трактували свідоме українство як австрійську інтригу. Відповідно історіописання, яке перебувало в руках провідників українського руху, не було тільки науковою діяльністю, а інструментом (в умовах авторитарної Росії – чи не єдиним), за допомогою якого легітимували погляд на українців як повноцінний етнос. У такому суспільно-політичному контексті постала проблема написання самостійної історії українського етносу, яка мала надати історичне виправдання тогочасній українській ідентичності.

Якщо імперський Відень парадоксально був одним із «двигунів» піднесення української спільності у своїх провінціях, то Санкт-Петербург «прослав» національний рух українців (як і багато чого іншого, що загрожувало єдності імперії), а коли побачив, не оці-

¹³ Щоб не тільки зберегти етнос, а й гарантувати його вільний розвиток, треба було ставити політичні завдання – або досягнення ним політичної автономії, або здобуття повного суверенітету. Це вимагало упровадження нового об'єкта «віри» – держави. Тоді б українська ідентичність розширювалася за рахунок нової базової цінності – власної державницької традиції, а бути українцем означало належати не так до етнокультурної спільності, як до етнополітичної. За відсутності в сучасному, такий об'єкт міг бути віднайдений/відкритий у минулому. Осмислення відповідної проблематики започаткували історики-державники, про що розкажемо в наступному підрозділі посібника.

нив адекватно й відразу перейшов до тактики жорстких репресій, що не так його загальмувало, як надало рішучості й загартувало середовища тих, хто не піддався утискам і продовжував у складних умовах домагатися свого.

Упродовж 1840-х – на початку 1860-х рр. у Російській імперії було сформульовано нову, суто романтичну концепцію історії українців, яка стала першою формою/фазою їхньої національної історії. Це відбулося в умовах, коли царат продовжував розглядати діяльність українських інтелектуалів на ниві письменства, етнографії, фольклористики, мовознавства як невинне вивчення регіональних особливостей «русского народа». Більше того, саме в цей час започатковано активну історичну політику задля «відпольщення» Правобережжя. Зокрема, зусиллями Київської археологічної комісії почалося «археологічне» освоєння Правобережної України як «Юго-Западного края». Примітно, що спроби в другій половині 1880-х рр. «чистого» історика *Олександра Лазаревського* (1834–1902) (який був далеким від «ідеологічних» завдань, що стояли перед комісією) вийти поза офіційно визначені «правобережні» межі в роботі цієї установи та поширити археологічну активність і на любу йому Гетьманщину-«Малоросію» успіхом не увінчалися. Навіть структура головного серійного видання комісії «Архива Юго-Западной России» була підігнаною під уваровську тріаду (зокрема, 12 із 35 томів видання присвячено документам з історії «православия»), а головним натхненником та ідеологом комісії в перший період існування був відомий історик *Микола Іванішев* (1811–1874) – учень М. Устрялова і добрий приятель київського генерал-губернатора *Дмитра Бібікова* (царський чиновник бачив у М. Іванішеві «истинно русского человека»). У роботі цієї установи брали участь фактично всі першорядні українські історики, навіть Тарас Шевченко, який у 1845–1847 рр. працював тут на посаді художника. Як відомо, ця установа не так провадила офіційний курс, як високим рівнем своїх археологічних публікацій та українською тематикою сприяла документальному забезпеченню вивчення історії України.

За винятком жорсткої розправи з членами Кирило-Мефодіївського братства, у діяльності якого побачили небезпечний мотив «підриву» основ «миколаївського» режиму, зазначений етап загалом був сприятливим для істориків, які прагнули до романтичного оспівування минулого свого народу. Особливо важливими в цьому сенсі стали перші роки царювання *Олександра II*, до польського постання 1863 р. Саме тоді повертаються із заслання Т. Шевченко, П. Куліш, М. Костомаров, розгортається рух українофілів із його організаційними формами (недільні школи, наддніпрянські громади, петербурзький журнал «Основа», «походи в народ» правобережних хлопоманів тощо).

Інтелектуальним джерелом історичних досліджень про минуле України покоління 1840–1850-х рр. був романтизм, ідейною підвалиною – слов'янофільство, яке українські діячі трактували не з офіційної російської перспективи, а швидше із загальнослов'янської – як вільну федерацію слов'янських народів, у якій мав знайти своє гідне місце й український. Ця ідея надихала трійку головних творців романтичної концепції української історії – Т. Шевченка, М. Костомарова та П. Куліша. Важливо також сказати, що названі діячі були першими істориками, які викреслили «російський» компонент зі своєї ідентичності, обравши винятково українську самосвідомість. (Згодом, щоправда, П. Куліш знову шукав російського берега).

Саме в 1840-і рр. завдяки поетичному генію та силі мистецького впливу *Т. Шевченка*, за словами українського культуролога *Олександра Гриценка*, було «фактично створено міфологічну версію української історії», а її об'єктом стали представники простого люду – селяни, запорозькі козаки, гайдамаки, міська біднота. Т. Шевченко був першим, хто переформулював козацьку героїку, відібравши роль її репрезентантів від гетьманів і козацької верхівки й віддавши свої симпатії козацькій сіромі¹⁴. Ці ідеї розвинув із

¹⁴ Зокрема, Кобзар уперше жорстко засудив поведінку верхівки козацької старшини, яка запопадливо колінкувала і перед російським царатом, і перед річпосполитським панством, цілковито нехтуючи інтересами власного народу, у відомих рядках написаного 1845 р. твору «І мертвим, і живим, і ненародженим

1850-х рр. М. Костомаров (1817–1885), уже в інавгураційній лекції в Санкт-Петербурзькому університеті (листопад 1859 р.) проголосивши: «Ми не станемо слідувати за стомлюючим шерогом князівських усобиць і війн з іноземцями, але виберемо з них тільки те, що вкаже нам на ступінь участі народу в них, народний погляд на них та їхній вплив на життя народне. Ми не зупинимося навіть на якій-небудь голосній державній події понад те, скільки вимагатиме цього з'ясування її впливу на народний побут та виховання». Український простолюд на довгі десятиліття став єдиним героєм українського минулого, тому що в уявленнях патріотично налаштованих істориків він упродовж усієї української історії був єдиним носієм автентичних рис українського етносу – мови, традицій, звичаїв, побутової культури, а вищі суспільні прошарки завжди зраджували свій етнос, навертаючись до мови й культури панівних держав і народів. Немало в цьому сенсі важило й те, що українські історики другої половини ХІХ ст. (за винятком «пізнього» П. Куліша) мали демократичні соціальні переконання, були на боці визискуваних народних мас, критично ставилися до збереження в Російській імперії станових порядків.

М. Костомаров низкою текстів початку 1860-х рр. (насамперед стаття «Две русские народности» – за словами Михайла Грушевського, «євангелія українського націоналізму», «Черты народной южнорусской истории», «Правда москвичам о Руси», «Правда полякам о Руси», «Мысли о федеративном начале в Древней Руси») розвинув ідеї про національні особливості українців, які а) фактично стверджували існування окремого українського етносу від киеворуських часів; б) наділяли українців особливими рисами національного характеру, що докорінно відрізняли їх від росіян і поляків. У візії М. Костомарова й українських істориків-романтиків українці поставали соціально однорідною егалітарною спільністю, рішучими борцями за свободу, прихильними до народоправства, прибічниками автономно-федеративних форм організації та противниками підкорення державному примусу й державній бюро-

землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнєє посланіє»: «Раби, підножки, грязь Москвы, Варшавське сміття – ваші пани Ясновельможні гетьмани».

кратії. Такою ідеалізацією простолюду, ототожнюваного з усім етносом, історики намагалися зробити образ української історії героїчним і привабливим. Водночас так виправдовували «неісторичність» українського народу-нації, говорили, що насправді історію він мав – це історія його боротьби за свої ідеали народоправства та соціальної рівності, а держава, мовляв, була для українців органічно чужою. Оскільки козацтво добре підходило на роль носія найкращих якостей українства, воно залишалося основним суспільним прошарком, до якого була прикута увага істориків. Власне, за перенесення в центр історичного нарративу виявів життя українських народних мас і їхню «нормативну» ідеалізацію ціле покоління українських істориків другої половини ХІХ – початку ХХ ст. названо «народниками». Зворотним боком редукції минуло до історії демосу та його (демосу) ідеалізації було замовчування існування державницьких змагань, схвалення антидержавних виступів сіроми, навіть якщо це були бунти проти власних держав, цілковита зневага до вищих суспільних прошарків не тільки як соціальних здирників, але й «національних ренегатів» (і забуття позитивних речей, які робила верхівка чи її окремі представники).

Наскільки беззаперечним був факт самостійницького тлумачення української минувшини в поетичних образах генія Т. Шевченка, настільки очевидно була сепаратистська візія національної історії ранніх П. Куліша та М. Костомарова. При чому йдеться не тільки про напівбелетристичні тексти 1840-х рр. – згадані вже твори П. Куліша та програмний документ Кирило-Мефодіївського братства «Закон Божий (Книги буття українського народу)» (1846–1847), автором якого був М. Костомаров. Маємо виразні декларації відповідних поглядів лідерів українського історіописання й після царських репресій і повернення їх із заслання. Декларування глибоких відмінностей між українським і російським народами як у сучасному, так і у минулому було одним із найбільш цікавих виявів діяльності тодішніх лідерів українських активістів. По-справжньому автентичні їхні погляди містили тексти, недосяжні для цензури.

Першим із таких був лист П. Куліша російському літераторові *Сергію Аксакову*, датований жовтнем 1858 р. У ньому він прямо не говорив про українське минуле, але пафос й алюзії листа не залишають сумнівів у тому, що його П. Куліш кореспондував із загальним баченням сучасного становища українського народу. Зокрема, український письменник та історик писав таке: «Слова мої здаються іноді різким криком тому, що їм не передували вільні пояснення для читаючої публіки; що свободи слова ми, малоросіяни, позбавлені більше, ніж яка-небудь народність в Російській імперії; що ми співаємо свою пісню *на землі чужій*. [...] Ми маємо проти себе не лише уряд, а й вашу громадську думку. Ми маємо проти себе навіть власних земляків-недоумків. Нас жменька, що зберігають віру в свою майбутність, яка, на наше глибоке переконання, не може бути однакою з майбутністю великоруського народу. Між нами і вами лежить така ж безодня, як між драмою і епосом: і те, і інше великі творіння божественного генія, але дивно бажати, щоб вони злилися в один рід! А ваше товариство цього бажає і в це сліпо вірує. Ваше суспільство думає, що для нас клином зійшлася земля в Московському царстві, що ми створені для Московського царства, і мабуть, що Московське царство створить наше майбуття. Ми це бачимо і відчуваємо безперестанку, і не маючи можливості писати за себе так, як пишуть *вдома*, зрідка тільки порушуємо своє мовчання [...] Та якби можна було писати по-іскендеровськи, то кожна фраза, яка вас ображає, перетворилася б на біографічний, етнографічний або соціальний трактат, і ціла література утворилася б з нашого незгодного з вашим поглядом на те, що тепер обговорюється у повчанні всієї Руської землі по-московськи і петербурзьки. Цей час настане-таки, але настане тоді, коли нас не буде вже на світі. І нехай доказом буде те, що в період вищого розвитку вашої писемності існують люди, обурені її односторонністю і нетерпимістю. Ми поки що не домагаємося від уряду та вашого товариства неможливого, але ми зберігаємо завіт свободи нашого самостійного розвитку».

Інший текст – великий лист М. Костомарова до видатного критика російського самодержавства й кріпаччини *Олександра*

Герцена, опублікований у його лондонському щотижневнику «Колокол» у січні 1860 р. під назвою «Україна». Тут стисло викладено ідею про історичну окремішність українського народу від часів Київської Русі, коли «Україна, или Южная Русь» перебувала у федеративній злуці з «Северной Русью». 1320 р. вона повернулася «к своему отдельному бытию» внаслідок інтервенції литовського князя Гедиміна. Провідною ідеєю тексту є висвітлення вільнолюбства українців, які завзято боронили свою свободу в складних історичних обставинах. Відповідно до цього послання, останньою «судомною» спробою повернути собі свободу, «спробою вже роздертої України», була Коліївщина. Закріпачення українського селянства в часи Катерини II завершило упокорення України, і вона «стихла». Інша провідна ідея листа – це потреба відродження слов'янської федерації як найбільш органічної форми, як уважав М. Костомаров, політичної організації слов'янських народів. «Пробудження слов'янських народів стрімко відобразилося в Україні і підняло із летаргічного сну народну думку та почуття». Відомі тогочасній громадськості плани царату скасувати кріпацтво зронили нові сподівання українців до відродження свободи як у соціальному, так і в політичному сенсах. У листі М. Костомаров закликав не до політичної відособленості України, а до вільної слов'янської федерації, у якій «наша Південна Русь повинна скласти окрему, громадянську цілісність на всьому просторі, де народ розмовляє південноросійською мовою, зі збереженням єдності, заснованої не на згубній, мертвої централізації, а на віразному усвідомленні рівноправ'я і своїх власних вигод». Завершується лист М. Костомарова знаменитою заявою: «Нехай же ні великороси, ні поляки не називають своїми землі, населені нашим народом».

Покоління українських діячів доби Т. Шевченка, П. Куліша та М. Костомарова очевидно не мало особливих труднощів із уявленням етнічної території/«ментальним мапуванням» історичної України¹⁵. Зокрема, М. Костомаров у монографії «Богдан Хмель-

¹⁵ У середині XIX ст. українці в їхньому тогочасному етнічному ареалі (й під тодішніми прийнятими назвами – як «малороси» («малоруси») в імперії Рома-

ницький» (1857) писав про це так: «Народ, який населяє у наш час більшу частину Галичини та Буковини, Люблінську губернію Царства Польського, губернії Російської імперії: Подільську, Волинську, Київську, частину Гродненської та Мінської, Чернігівську, Полтавську, Харківську, Катеринославську, землю війська Кубанського; народ, що становить значну частину народонаселення в губерніях: Воронізькій, Курській, Херсонській; народ, що має свої поселення у губерніях: Саратовській, Астраханській, Самарській, Оренбурзькій і землі Війська Донського; народ, який називають малорусами, українцями, черкасами, хохлами, русинами та просто руським, з'являється, за відомостями наших літописців, у IX столітті». Особливо багато зробили в сенсі просторової локалізації історично української території автори журналу «Основа». Важливим були полемічні публікації *Миколи Костомарова*, *Володимира Антоновича*, *Івана Марковича*, *Тарця Рильського*, *Івана Лашнюкова* проти заяв про «польськість» Галичини та Правобережжя. Автори часопису мали потужну політичну підтримку з боку імперської адміністрації, яка активно працювала над «деполонізацією» «Юго-Западного края», зокрема тодішнього голови Київської археографічної комісії, у майбутньому одного зі співтворців Валуєвського 1863 р. та Емського 1876 р. заборонних актів *Михайла Юзефовича*. Як переконливо довів сучасний історик *Антон Котенко*, «попри те, що в «Основах» так і не з'явилося жодного графічного зображення української національної території, її ре-

нових чи «русини» в державі Габсбургів) з'являються й на справжніх графічних мапах. Зокрема, чи не вперше вони засвідчені як самостійний етнос на карті «Слов'янські землі», яку 1842 р. опублікував визначний діяч слов'янського відродження *Павел Йозеф Шафарик*. Завдяки авторитету цього мовознавця та етнографа в наукових колах Шафарикова візуалізація «малорусів» була інтегрована в низку західноєвропейських навчальних і довідкових карт і атласів середини – другої половини XIX ст. Важливе значення для усталення графічного зображення українського етномовного простору мала також ґрунтовна «Етнографічна карта Австрійської монархії» *Карла Черніга*, опублікована 1857 р., у якій уперше в основному правильно було зображено терени розселення «русинів» в імперії Габсбургів. Цікаво, що відповідно до цієї мапи в Тимчасовому Основному Законі ЗУНР (тимчасовій конституції ЗУНР) від 13 листопада 1918 р. буде визначено державну територію цього політичного утворення.

дактори систематично намагалися створити почуття географічної належності у своїх читачів [...] до території, що долала локальні відмінності різних регіонів; більше того, належності до української національної території, яка була населена українцями і належала саме їм, незважаючи на польську та єврейську там присутність». На думку того ж історика, зі шпальтів «Основи» почалася систематична заміна поняття «малорос» на більш національно визначене і вже територіалізоване «українець»¹⁶.

М. Костомаров започаткував справді професійний підхід до історіописання (попри ідеалізацію як самого українського минулого, так і його основного суб'єкта – народних мас), спираючись на найвищі стандарти науковості свого часу. Саме він працює «Богдан Хмельницький» започаткував монографічне опрацювання національної минувшини, утіливши його надалі в десятках студій. За словами Д. Сондерса, якщо до М. Костомарова роботи з української історії мали загалом компілятивний характер, то один із творців української національної історії «надав цьому предметові інтелектуальної респектабельності».

Як відомо, надалі в умовах ревізії політики Санкт-Петербурга щодо українофільського руху після польського повстання 1863–1864 рр., у якому імперський центр побачив небезпечний український сепаратизм, відбулося деяке зниження їхньої активності. Окремих лідерів було заслано, а деякі провідні діячі-історики змінили/переглянули свої попередні погляди. Річ тут не тільки в репресивних акціях, а й у все ще нестійкій українській ідентичності українофілів, малій чисельності самих українських активістів (ix

¹⁶ Важливим кроком у ментальному мапуванні України стало й закріплення уявлення про українську етнічну територію в тогочасному українському красному письменстві. Ідеться насамперед про публікацію 1865 р. другої версії поезії, яка стала піснею, одним із символів українського руху й у майбутньому – українським гімном, діяча українофільського руху *Павла Чубинського* «Ще не вмерла Україна» разом із написаним до неї музичним супроводом галичанина *Михайла Вербицького*, у якій вже з'явилися слова: «Станем, браття, в бій кривавий від Сяну до Дону, в ріднім краї панувати не дамо нікому». Уявлення свідомих українців останніх десятиліть XIX ст. про українські терени відображене також у рядках вірша-пісні Івана Франка «Розвивайся ти, високий дубе» (1883): «Встане славна мати-Україна, щаслива і вільна, від Кубані аж до Сяну-річки, одна, нероздільна».

число не перевищувало в середині XIX ст., та й навіть у кінці сторіччя декількох сотень чоловік) та у незначному попиті тогочасного суспільства підросійської України на «українську» інтелектуальну продукцію, втім й історичну (зокрема, журнал «Основа» припинив свій вихід вже у 1862 р. не через царські нагінки, а через брак передплатників, чисельність яких не сягала навіть сотні). Багато важило те, що діячі українофільського руху і заразом чимало українських істориків другої половини XIX – початку XX ст. (найвідоміші приклади – *Пантелеймон Куліш*, *Дмитро Багалій*, *Никандр Молчановський*, *Орест Левицький*) були в різний час російськими чиновниками різного рангу. Державна служба забезпечувала їм та їхнім родинам соціальний статус і досить високий життєвий рівень, а звільнення означало втрату і першого, і другого. Відтак, якщо М. Костомаров до кінця життя залишався «таємним» українцем (при тому зберігав віру в можливість порозуміння з царатом в аспекті надання можливостей бодай для українського культурного процесу і висунув занепадницьку ідею «малоруська література – для хатнього вжитку»), то схильний до егоцентричних крайнощів і понадміру ексцентричний П. Куліш почав жорстко (і почасти справедливо) критикувати романтичну ідеалізацію українського народу і козацтва зокрема та рекламувати переваги російського самодержавства й польської політичної культури («История воссоединения Руси», Т. 1–3, 1874–1877; «Отпадение Малороссии от Польши» (1340–1654», Т. 1–3, 1888–1889). Водночас, як переконливо довів *Олексій Ясь*, у «деструктивних» ідейних метаннях пізнього П. Куліша сучасники проґавили й цілком конструктивні речі – ідею про гетерогенність, соціальну різноплановість українського народу та його історії, яка контрастувала з народницькою редукцією українців до простолюду й козаччини¹⁷.

¹⁷ Уперше новаторські ідеї щодо потреби переосмислення традиційного козацькоцентричного українського історичного нарративу задекларовані в написаній з популяризаторською метою, не закінченій (виклад доведено до періоду князювання Володимира Святославича) «Історії України од найдавніших часів», опублікованій у петербурзькій «Основі» 1861 р. (№ 9). Зокрема, у преамбулі цієї праці він писав: «Піднявшись *Історію України* написати, мушу я догодити землякам, котрі Україну свою кохають і шанують. Що ж, як не ту вони в мене старо-

Поза тим, в одному П. Куліш залишався ідейно близьким до М. Костомарова – у невірі у здатність українців до творення власної, незалежної від Росії, держави й у висновках про відсутність для його народу потреби шукати шлях до політичного визволення. Така візія політичного безсилля народу, у який і П. Куліш, і М. Костомаров були насправду закохані, накладала відбиток на їхні історичні тексти. Більш «оптимістичне» бачення щодо політичних здібностей українського народу надихало творчість уже наступних поколінь українських істориків.

Остання третина XIX ст. була часом завершення професіоналізації й інституціоналізації історичної науки в Російській імперії (усталення стандартів історіописання, створення археографічних комісій, наукових товариств, заснування фахових часописів тощо), поширення позивістської історичної методології з її сциєнтизмом, зосередженням на проблемі істинності історичної інформації. Ці процеси відбувалися в західних губерніях в імперському контексті, мали тут на меті, з-поміж іншого, підвищити наукову переконливість імперської історичної схеми з її претензіями на «руський» характер цих теренів. Особливе значення в «литовських», «білоруських» та «українських» губерніях «Юго-Западного»/ «Западного края» (як іменували ці території в політичному, публіцистичному та науковому мовленні) після придушення польського повстання 1863–1864 рр. мала ідеологія «западнороссизма». Її сутність полягала в доведенні православної та «исконно-русской» природи цих регіонів, які в XIX ст., мовляв, «зіпсували» поляки. Головним «конструктором» «западнороссизма» був офіційний історик етнічно білоруського походження *Михайло Коялович*. Зусиллями «патріотично» налаштованих інтелектуалів і урядових чиновників відбувалося ідеологічне оброблення населення у від-

вину побачать, которую звали собі по книжках виобразати [уявляти]? Звали в нас на історію України крізь наше козацтво споглядати і круг козацтва все рідне дієписання обертати. Тим часом саме козацтво було тільки буйним цвітом, а іноді й колючим бодяком серед нашого дикого степу. Росло в нас дечого багато й опріч козаччини, і все те, що росло, цвіло, умирало і наново в іншому виді родилося, все те історію нашої України становить».

повідному напрямку, а головним її засобом була апеляція до «руського» минулого краю. За оцінкою білоруського історика *Дмитра Карєва*, якщо заходи уряду з русифікації масової історичної свідомості білорусів були успішними і до початку Першої світової війни досягнули своєї мети, то через значно більш розвинений національний рух українців «спроби насадження ідеології „западнороссизма” в українських губерніях були малоефективними».

Попри офіційний ідеологічний курс, його спрямованість на поглиблення історичних досліджень західних провінцій монархії Романових мала суперечливі наслідки: навіть у такій цитаделі охоронної політики, як Університет Св. Володимира, й інтелектуальному оплоті офіційного православ'я Київській духовній академії, під маркою імперської історичної ідеології фактично на високому рівні вивчали історію українських територій (як історію «Южной» чи «Юго-Западной России») й існували невеличкі осередки істориків, які якщо й не мали української ідентичності, то принаймні не були ворожими до українства. Звичайно, що в умовах збереження фронтальних обмежень і заборон на вияви «українського сепаратизму» переоцінювати рівень української орієнтованості наукових студій у вищих школах не варто. Більш розкуто «українська проблематика» почувала себе в наукових товариствах та археографічних установах, а справжнім її оплотом довгі роки був журнал «Киевская старина» (1882–1906), що об'єднав гуманітаріїв переважно української орієнтації та на сторінках якого друкували праці з історії України. Отож, завдяки (і одночасно всупереч!) потугам як імперських чиновників, так і зусиллям діячів української/імперської історіографії в другій половині XIX ст. українська минувшина (хай і в імперських шатах) набувала рис науково легітимного інтелектуального продукту. Відповідно змінювалося й соціальне обличчя авторів, які писали про історію України. За словами О. Яся, від 1860–1870-х рр. «головною дійовою особою в українській історіографії стає дослідник-професіонал – університетський професор-історик і громадсько-культурний діяч».

Виняткову роль в інтелектуальній легітимізації національної історії відіграв *Володимир Антонович* (1834(1830)–1908). Будучи етнічно напівполяком, напівугорцем, він став першим українським істориком, що обрав чітку і недвозначну українську ідентичність (за словами М. Грушевського, усе російське було йому чужим), мав широкий європейський світогляд¹⁸, твердо стояв на засадах раціонального тлумачення української історії (щоправда розвинув одну з базових напівлегендарних ідей народницької історіографії про споконвічний «громадський лад» як фундамент політичної культури українського народу¹⁹). Хоча через обставини часу, які вимагали від одного з фактичних керівників українського руху на підросійській Україні останньої третини XIX ст. «благонадійності», й особливі риси особистої вдачі (був людиною обережною, не хотів іти на відвертий конфлікт із імперською владою

¹⁸ На думку сучасного дослідника проблеми цивілізаційних ідентичностей українських істориків «довгого XIX ст.» *Івана Куцого*, В. Антонович був постаттю свого роду перехідною. Якщо в публічних історичних текстах, особливо більше раннього характеру, він декларував традиційні для його українських сучасників і попередників симпатії до слов'янського світу, історичну належність України до «Слов'янщини», то в приватному спілкуванні, епістолярії не раз, особливо в пізніші періоди свого життя, виказував іронію щодо негативних рис слов'янської ментальності й схилився до потреби руху України в напрямку до європейської цивілізації, особливо засвоєння західноєвропейської культури й уважності до тенденцій європейської інтелектуальної думки.

¹⁹ Витоки цієї «ретроспективної утопії» (вислів дослідника творчості В. Антоновича *Олександра Кіяна*), адептом якої був насамперед Володимир Боніфатійович, дослідники його творчості бачать у впливі на професора Університету Св. Володимира теорії слов'янського «гміновладства» (самоврядування) польського історика *Й. Лелевеля*, прибічника виняткової ролі общини на «українських» теренах у киеворуський період одного з його наставників *М. Іванішева* та певною мірою ідей російських слов'янофілів (зокрема, *Костянтина Аксакова*). На думку В. Антоновича (якої він дотримувався з певними корективами до найпізніших своїх текстів), «общинний ідеал» був лейтмотивом політичних прагнень українського народу впродовж усієї його історії – він утілювався у вівчовому ладі киеворуських часів, козацькому самоврядуванні, організації церковних братств, копному судочинстві тощо. Відповідно, ставлення історика до держави в історії українського народу та до держави як ймовірного політичного проекту українства на майбутнє було критичним – для нього «правильна» держава була синонімом вільного волевиявлення народу, а таких ні в минулому, ні в сучасному В. Антонович не бачив.

та консервативною професурою Університету Св. Володимира) і з огляду на власну думку про передчасність національного нарративу без належного опрацювання (базованого на ґрунтовних джерельних студіях) його (нарративу) окремих просторових і часових складників не створив цілісної праці з викладом самостійної української історії, проте опубліковані й неопубліковані тексти, науково-організаційна активність В. Антоновича говорили самі за себе – він мислив українське минуле у виразно національному сенсі. Своїм дослідженням «Киев, его судьба и значение с XIV по XVI ст. (1362–1569)» (1882) рішуче виступив проти спроб реанімації «Погодінської» теорії про «запустіння» Наддніпрянщини після монгольської навали. (Одночасно в 1880-х рр. український мовознавець *Павло Житецький* у полеміці з філологом, професором Університету Св. Володимира *Олексієм Соболевським* – прибічником тези про російську мову як мову давніх киян, обстоював думку про панування в давньому Києві розмовного варіанта давньої української мови; цю тезу наприкінці XIX – на початку XX ст. розвивали філолог і орієнталіст *Агатангел Кримський* і мовознавець із Буковини *Степан Смаль-Стоцький*). В. Антонович відіграв вирішальну роль у науковій делегітимізації польських історичних претензій на Україну, зокрема міфу про цивілізаційну роль поляків в Україні в післямонгольський час, про польську етнічну належність українських магнатських родин ранньомодерного періоду та про польську належність Правобережної України (зокрема, публікацією 9-ти томів «Архива Юго-Западной России» з докладними аналітичними статтями, які передували кожній з таких археографічних праць). У 1880-х рр. у багатьох установах читав курс із історичної географії «Юго-Западной России» – це, за оцінкою О. Кіяна, був «стислий популярний огляд України в етнографічних межах від Закарпатської Русі й Галичини з Буковиною аж до Кубанського краю і Азовського й Чорноморського узбережжя». Для того, щоб підкреслити спадкоємність між «удільно-вічовим» часами XIII–XIV ст., коли, на думку В. Антоновича, формується український етнос (він був прихильником погляду на Київську Русь як патримоніальну монархію, на зразок імперії Карла Великого,

яка ще не була виразно ані «німецькою», ані «французькою»), та пізнішими етапами української історії, В. Антонович популяризував придуманий ще в 1860-х рр. учасником руху наддніпрянських хлопоманів, а з 1863 р. – емігрантом до Галичини *Павлином Свенціцьким* хоронім «Україна-Русь» і «українсько-руський», що його застосовували національно свідомі діячі на межі двох сторіч як національну самоназву, допоки в першому десятиріччі ХХ ст. не замінили на термін «Україна» і «український».

Доленосною для справи як формування науково обґрунтованого образу української історії, так і виховання кадрів української історіографії була й науково-організаційна діяльність дослідника. Під його керівництвом на університетській кафедрі «российской истории» було підготовлено цілу плеяду молодих учених, більшість із яких незабаром відзначилася на ниві українських досліджень, а дехто став засновником білоруської національної історії (*Митрофан Довнар-Запольський*). Підготовка його учнями праць з історії окремих земель-князівств киеворуської та литовської доби, за свідченням М. Грушевського та Д. Багалія, була не випадковою, а відображала намір В. Антоновича вибудувати науково переконливу картину початкових періодів історії українського народу. Він розглядав регіональні дослідження з українського минулого як підмурівок для майбутньої цілісної історії України. Його ж бачимо з-поміж головних ініціаторів спільних дій наддніпрянських і галицьких українців задля успіху української справи. В. Антонович розглядав популяризацію української історії серед русинів Габсбурзької імперії як важливий інструмент їхнього національного самоусвідомлення та національного єднання розділених імперським кордоном народу. Зокрема, він був ідеологом украї важливого для поширення знань з обсягу національної історії видавничого проекту «Руська історична бібліотека» та організатором переїзду М. Грушевського до Львова у 1894 р., про що докладніше йтиметься далі.

Загалом діяльність В. Антоновича була спрямована на аргументацію слушності національної історії і як рушія національного самоусвідомлення, і як суто наукового проекту, який мав власну

пізнавальну цінність. Зазначений лейтмотив творчості історика готував ґрунт для представлення національного минулого в його класичній для доби націотворення етноцентричній та ексклюзивістській формі. Для повноцінного втілення такої концепції бракувало сприятливих політичних обставин. Реалізовувати задумане судилося вже в інших, кращих умовах учням В. Антоновича, передусім М. Грушевському.

Прищепити в національне історіописання цілком нові ідеї спробував *Михайло Драгоманов* (1841–1895) – одна з провідних фігур в інтелектуальному та громадсько-політичному житті України другої половини XIX ст. Проте не повна відповідність декларованих новацій уявленням провідників українського руху про його актуальні завдання і, думається, самим «об'єктивним» потребам «історичної освіти» суспільства, що стояло на порозі національного самоусвідомлення, визначили обмежений вплив його історичних поглядів на українську історіографію. Там, де М. Драгоманов посилював звучання авторитетних для національного прочитання минулого ідей, їх беззастережно приймали й долучали до національного історичного нарративу.

Зокрема, видана в Женеві його праця «Историческая Польша и великорусская демократия» (1881) була визнана віхою на шляху до повного відокремлення історичного нарративу українців від історій росіян і поляків. Пафос цього історико-політичного трактату полягає в обґрунтуванні «повної рівноправності недержавних націй із державними», у потребі політичного визволення української нації на засадах політичної ідеї-фікс М. Драгоманова – перебудови Російської імперії на засадах європейської демократії та федералістичного політичного устрою. У 2 і 3 розділах праці фактично подано стислий нарис української історії від слов'янських племінних союзів і Київської Русі до XIX ст. Автор гостро критикував «принади московської політики» щодо України та Білорусі в XVIII–XIX ст., зокрема «фізичне та моральне гноблення» щодо цих провінцій імперії, «бюрократію в адміністрації й диктатуру в політиці» як типові явища в житті держави Романових. М. Драгоманов не сумнівався в особливій історичній ролі української нації

в сенсі загальносвітових і загальноєвропейських визвольних тенденцій: «Зі всіх плебейських націй сходу Європи українська нація і найбільш чисельна, і найбільш енергійна, і за своїм географічним розташуванням, рівно як за своїми родинними зв'язками з найважливішими з тамтешніх привілейованих націй, приречена відігравати особливо вагому роль не лише як дуже важливий об'єкт загарбання для доцентрових елементів в національностях привілейованих, але й як украй важливий із відцентрових елементів на сході Європи». Обґрунтування нормального європейського історичного шляху України, перерваного в середині XVII ст. входженням до складу Росії, та своєрідну інвентаризацію втрат, які зазнав український народ від перебування під московською кормигою, містив незакінчений, опублікований лише після смерті М. Драгоманова 1909 р. текст, у заголовок якого винесений своєрідний історичний присуд двохсотлітньому періоду перебування України в межах Російської держави – «Пропаший час. Українці під Московським царством (1654–1876)». Наскрізна ідея цієї праці – біль за втраченою свободою, яку мала козацька Україна, отримавши натомість «московські й петербурзькі, буцімто європейські» порядки, а насправді – суцільне рабство, «жорстокість Петра I, остервенілість Меншикова і німців біронових, дурості Павла I, солдатське звірство Аракчеєва, холодну самоволю Миколи I».

Водночас світогляд М. Драгоманова відрізнявся від поглядів більшості українських діячів своєї доби виразним пріоритетом «людськості» (тобто в сучасних термінах – «загальнолюдських цінностей») над «національними святинями». «Космополітичні», за його визначенням, погляди мислителя породжували критику попередньої і сучасної української історіографії за вузький етноцентризм (у термінах М. Драгоманова – «старомодний націоналізм») та заохочували до опису українського минулого як частини європейського історичного досвіду. Такі думки лунали насамперед у праці «Чудацькі думки про українську національну справу», уперше опублікованій під дещо іншою назвою у Львові 1891 р. З-поміж іншого, у ній автор піддає жорсткій критиці «переоцінку [українцями] вартості національності в історії та житті», зокрема

й погляди одного з найбільш талановитих, на думку М. Драгоманова, українських діячів М. Костомарова. Згадані настанови спонукали М. Драгоманова шукати не рис самобутності українського народу й унікальності його минувшини, як у творчості більшості тогочасних патріотично налаштованих українських істориків, а наполягати на універсальності багатьох явищ, які історики-народники вважали питомо українськими. У цьому сенсі винятково важливим для української історіографії кінця XIX ст. був його заклик до хронологічно цілісного та багатоаспектного, а не зосередженого переважно на явищах «українського індивідуалізму» та «державно-політичній історії», дослідження минулого України: «[...] настав уже час, коли не можна цінити історію нашої України з погляду одного, та ще й хвилевого стану людності, ні навіть з погляду тільки національного, а надто перемішаного з православним; що треба оглянути історію нашу сукупно в усі її доби: княжо-городську, феодално-литовську, пансько-польську, козацьку, царсько-російську (з виділом цісарсько- й конституційно-австрійським) – і в усяку з цих діб звернути увагу на зріст чи упадок людності, господарства, порядків і думок громадських і державних, освіту, пряму чи косу участь українців усяких класів чи культур в історії й культурі європейській». Найкращою «відмичкою», здатною подолати вузьку національну перспективу та показати подібність українського минулого до європейського історичного досвіду, М. Драгоманову здавався порівняльно-історичний метод: «Зложити правдивий суд над усіма ваганнями цих усіх справ у нашій історії можна, тільки рівняючи її з історією других народів Європи». Тільки таким способом, уважав М. Драгоманов, можна з'ясувати істину й у питанні про ключовий компонент українського історіописання – козацтво, «можна сказати правдивий суд [...] над його вартістю й хибами, над причинами його смерті (осередніми, як і побічними) і над тим, що воно залишило по собі цінного в нашому народі, котре може ще дати свій плід, а що в ньому є такого, котре треба просто «здати в архів» і признати навіть шкідливим для поступу». Фактично йшлося про вписування національної історії українців у європейську та світову історію. Про-

те ця загалом слухна ідея випереджувала час, адже на порядку денному стояла проблема відокремлення й демаркації власного історичного «я», а для цього підкреслення подібності історичного досвіду українців із європейською традицією радше стояло на заваді, ніж допомагало²⁰.

Відомо, що крім названих фігур були десятки інших істориків, які в межах імперської чи народницької історіографічної традиції поглиблювали дослідження з національної минувшини. Проте ідейне спрямування, предметні тренди національного історіописання визначали передусім названі вище «володарі історіографічних дум». До кола вчених, які вносили принципово нові мотиви в інтелектуальне поле науки про українську історію в останні десятиріччя XIX ст., належать також *Дмитро Багалій* (1857–1932) і *Дмитро Яворницький* (1855–1940).

Один із учнів В. Антоновича, член Київської громади й молодіжної організації «Кіш», людина, яка на початку 1880-х рр. уважала, що «як свідомий син своєї «бідної нені України», почуваю себе зобов'язаним принести всі свої незначні здібності на вивчення її минулого», Д. Багалій у Харківському університеті відчув на собі всі принади режиму тотального викорінення «українофільства» та університетського статуту 1884 р., що посилював контроль міністерських чиновників над вищою освітою. Змушений стати надзвичайно обережним, подекуди навіть сервільним, про-

²⁰ Фактично всі дослідники визнають М. Драгоманова першим діячем новочасного українського руху, а разом і першим українським інтелектуалом (й істориком зокрема), який цілковито порвав зі слов'янофільськими догматами. Він уважав українців європейським народом (за словами І. Куцоого, уперше в українській інтелектуальній традиції артикулювавши поняття «Східна Європа», яка була в його розумінні поки що «відсталою» і «недоцивілізованою» через історичні, а не якісь «природні» причини, і зарахувавши українців разом з іншими слов'янами до цього простору) і домагався руху українства як у духовному сенсі, так і в аспекті суспільно-політичних перетворень у європейському цивілізаційному напрямку, який уважав безальтернативним. При тому М. Драгоманов бачив відмінності між двома Європами – «старою», консервативною, реакційною, базованою на середньовічних цивілізаційних цінностях, та «новою», «передовою», прогресивною, яка поволі, починаючи з епохи Просвітництва та Великої французької революції, витісняла з європейського культурного й політичного простору ту віджили, реакційну середньовічну католицьку Європу.

те продовжував працю в царині, яка створила йому наукове ім'я – історії Слобідської України. До революції він не концептуалізував її український характер, проте його праці доводили, що загалом цю, словами назви докторської дисертації (захищена 1887 р.), «степную окраину Московского государства»²¹, колонізували вихідці з Лівобережної та Правобережної України. Ще до появи синтетичної і певною мірою підсумкової «Історії Слобідської України» (1918) Д. Багалій став найвидатнішим істориком цього краю. Був й інший, цілковито офіційний Д. Багалій – ректор Харківського університету (1906–1911), харківський міський голова (1914–1917), член Державної ради при імператорі (1906–1907, 1911–1914), член (з 1905 р.) кадетської партії, автор кількох університетських лекційних курсів з «русской истории», яку читав не лише студентам, а й спадкоємцю престолу цесаревичу Олексію Миколайовичу (Романову). Проте з вибухом революції кон'юнктура, штучна й доволі тонка російська культурна оболонка розтане й Д. Багалій стане одним із найактивніших культурних діячів, які працювали на потреби України.

Наукова та просвітницька діяльність вихідця зі Слобожанщини, випускника Харківського університету Д. Яворницького стала одним із найважливіших явищ в інтелектуальній історії української історіографії останніх десятиріч XIX ст. Головний парадокс ученого полягав у невідповідності його глибокої любові до України й до її основного міфу – козацтва та «наукової» методології, взірцем якої тоді був позитивізм, що ставив під сумнів романтичні нашарування в істориковій дослідницькій практиці. Відтак Д. Яворницькому діставалося не тільки від ревних стражів офіційного антиукраїнського курсу (наприклад, 1884 р. його звільнили з Харківського університету за «малороссийский сепаратизм и антимосковские настроения», а 1891 р. наказом міністра освіти взагалі позбавили права викладати в навчальних закладах Російської імперії з таким формулюванням причини (цитуємо мовою оригіналу): «За тенденциозное проявление в лекциях антипатии

²¹ Д. Багалій був змушений змінити назву дисертації на політично прийнятну, прибравши з неї термін «Слободская Украина».

к московской истории и правительству и пристрастие к истории Малороссии»). Пережив він багато прикросів і від далеких від міркувань політичної «благонадійності» українських прибічників суворого сцієнтизму, які закидали історика брак дистанції до предмета його наукових студій і нестачу критичного й диференційованого ставлення до розмаїтої джерельної бази (як відомо, учений уперше широко залучав до вивчення козацької проблематики етнологічні, фольклорні, археологічні, топографічні джерела). Попри непрості реалії дослідника теми козаччини, яка в умовах посилення офіційних підозр щодо українофільського руху в сепаратизмі ставала ідеологічно незручною, особисті (у визначного історика не склалося особисте життя) й наукові драми Д. Яворницький заклав підмурок глибокого осмислення теми запорозького козацтва (особливо 3-томним дослідженням «История запорожских козаков» (1892–1897), «Вольности запорожских козаков» (1898)) та його візії як ключової соціальної сили в історії України. Своїми численними працями з найрізноманітніших аспектів історії низового товариства – від пісенної творчості до політичної культури козаків – Д. Яворницький удихнув новий струмінь у козацький міф і став одним з «хрещених батьків» просякнутої ним національної історії.

Аналогічно до підросійської України, де пошуки національної історії відображали значною мірою рефлексії над власною етнонаціональною ідентичністю самих істориків, у Галичині історіописання було способом самовизначення в кількох етнонаціональних тотожностях, які співіснували в провінції та змагалися за політичну й культурну першість у ній. Проте відмінність полягала в значно нижчому рівні «науковості» історичних знань, які продукували місцеві історики, та більш відвертому заземленні авторів на обстоюванні певних національно-політичних платформ. Починаючи з 1840-х рр., особливо з подій «весни народів» 1848 р., імперський уряд час від часу фактично підтримував розвиток української ідентичності на противагу все більше орієнтованій на ворожий Відню Санкт-Петербург русофільській/москвофільській політичній течії й ідентичності та все більше зміцнілому,

особливо з часу надання Галичині автономії 1861 р., польському верховенству в Галичині. Габсбурзька імперія була типовим «свідником», зацікавленим у плеканні політичної стабільності, а не відданні переваг якійсь нації. Звідси всі її маніпулятивні зусилля, спрямовані на нейтралізацію внутрішніх та зовнішніх загроз, і звідси заохочення Віднем галицького українства як альтернативи російським і польським впливам²². Варто також відзначити і значною мірою «імпортований» характер як галицької ідентичності нової України, так і її інтелектуального продукту – українського погляду на минуле. Як перше, так і друге прийшло в Галичину насамперед завдяки контактам галицьких народовців і наддніпрянських українофілів в останній третині XIX ст²³.

²² Цікаве свідчення того, що імперський Відень не був мовчазним спостерігачем за посиленням впливу польських історичних концепцій про історичну належність Галичини до Польщі та намагався йому протидіяти вже напередодні революційного вибуху 1848 р., у лютому-березні того року, наводять дослідники інтелектуальної історії Галичини XIX – поч. XX ст. *Мар'ян Мугрий* та *Олена Аркуша*. Тоді австрійська влада цілеспрямовано підштовхувала руських інтелектуалів цієї провінції до створення антипольської версії історії. Академія наук у Відні ініціювала підготовку фундаментальної історії «руського народу» в Галичині з найдавніших часів, яка мала засвідчити його окрему від польської історично-правову традицію, а губернатор Галичини *Франц Стагійон* тиснув на керівництво греко-католицької церкви для прискорення цієї праці (яку, зрештою, не було написано).

²³ Ідея перетворення Галичини в твердиню українського руху в умовах його утисків в імперії Романових визріла в середині 1860-х рр., її головними промоторами були *П. Куліш*, *О. Кониський*, *В. Антонович*, *М. Драгоманов* (якого за його наполегливість у справі налагодження зв'язків поміж українськими діячами обох імперій жартівливо називали «Михайло Галицький»), галицькі народовці *брати Володимир* та *Олександр Барвінські*. Значною мірою завдяки *М. Драгоманову* українську ідентичність прийняли такі в подальшому лідери молодого покоління народовців, пізніше керівники галицьких радикалів, як *Михайло Павлик* та *Іван Франко*. Останній, наприклад, у юнацькі роки прагнув долучитися до німецькомовного культурного простору, листувався зі своєю нареченою німецькою мовою. Доленосне значення для його ідейно-духовної трансформації мало перебування *М. Драгоманова* 1876 р. у Львові (де тоді *І. Франко* навчався в університеті) та критика ним галицьких русинських письменників, громадських діячів за їхню ідейну відсталість, національну невиразність тощо. Інтелектуальна потуга наддніпрянца спричинила емоційний шок у майбутнього *Каменяря* (відчуваючи, за словами дослідника *Франкової інтелектуальної біографії Ярослава Грицака*, «глибокий сором» за свої попередні тексти та вчинки, він перебував на межі самогубства) та стала важливим поштовхом до його навернення в українство.

З 1830-х рр. у Галичині співіснували та все більше ідейно конкурували два провідні напрямки в історіописанні. Спочатку домінувала русофільська течія, представлена іменами *Дениса Зубрицького*, *Ісидора Шараневича*, *Антонія Петрушевича* та ін. Русофільство було органічною частиною національних пошуків галицьких «русинів», хоча з самого початку підживлювалося пропагандою російських слов'янофілів та грішми російського уряду. Діячі цього табору ідентифікували себе зі східнослов'янським («русским») етнічним простором, проте виділяли в ньому два регіональні рівні – «малоросійський» і «великоросійський». Вони беззастережно ідентифікували себе з «малоросами», а не «великоросами», а свій край Галичину вважали частиною саме «Малої Росії». Як переконливо довів І. Куций, їхня історична концепція хоча й близька до імперської схеми російської історіографії, однак має й суттєві відмінності. Зокрема, у ній Галицько-Волинське князівство було рівнозначним із Владимиро-Суздальським князівством спадкоємцем Київської Русі, а «малоросійська» та «великоросійська» регіональні історії рівноцінними складниками «загальноросійського» історичного процесу. В останні два десятиріччя ХІХ ст. – на початку ХХ ст. як сама русофільська ідейно-політична течія, так і відповідний напрямок галицького історіописання почали стрімко гравітувати до відвертого москвофільства, тобто винятково російської ідентифікації та відкритої політичної орієнтації на «білого царя» та «Богом обрану державу». Тоді такі погляди в галицькому українському суспільстві через поступове перетворення Галичини в «український П'ємонт» (про що докладніше скажемо в наступному підрозділі) вже не мали суттєвої підтримки. Головною заслугою істориків-русофілів стало розв'язання дуже актуальної для «русинів» Галичини проблеми «відпольщення», тобто у відмежуванні «руської» ідентичності від польських національно-історичних концепцій (як зрештою загальноновизначним є факт важливої ролі діячів русофільського табору та пропагованої ними ідентичності в протистоянні з потужним полонофільством і загалом успішній протидії польському поглиненню галицьких «русинів»).

Починаючи з 1880-х рр., більш впливовою в суспільному сприйнятті та науково переконливою стала «народовська»/українська течія галицького історіописання, яка вела свій родовід ще від історичних поглядів представників «Руської трійці». Це пояснюють кількома чинниками, зокрема й політичного штибу. Ідеться насамперед про активізацію українського самовизначення серед «русинів» Галичини²⁴, загальний поступ політичних сил, які представляли виняткову українську тотожність та інтереси українців у Галичині – галицьких народовців, а з 1890-х рр. – представників Русько-української радикальної партії – першої політичної партії в новітній історії України. Проте не менше значення для вироблення та набуття суспільної ваги базованої на винятковій українській ідентичності версії національної історії був інтелектуальний внесок наддніпрянських українців. В основу як історичної свідомості галицьких народовців, так і твореної ними історичної думки було покладено вироблений на Наддніпрянщині козацький міф. Останній, на думку дослідника народовського руху *Остапа Середи*, став головним компонентом ідеології народовців головно завдяки поезії Т. Шевченка. Праці галицьких істориків національної орієнтації останніх десятиріч XIX ст. (*Степана Качали*, *Юліана Целевича*, *Омельяна Партицького*, *Олександра Барвінського*) написані радше як популярні виклади текстів наддніпрянських істориків-народників, зокрема М. Костомарова, П. Куліша, В. Антоновича, а не оригінальні історичні твори. За спостереженням І. Куцога, дослідники з народовського середовища «цілком визнавали інтелектуальний пріоритет наддніпрянсько-української історіографії

²⁴ Відповідно до припущення *Р. Шпорлюка*, до глибинних причин прийняття галичанами спільної з підросійською Україною ідентичності належало, по-перше, те, що «Україна мала культурні ресурси, які давали галичанам можливість компенсувати культурну та соціальну відсталість, робили їх конкурентоспроможними щодо польської культури, суспільства й політикуму. По-друге, входячи до складу України, галичани ставали частиною національної спільноти, більшої за Польщу. Не випадково вони називали її *Велика Україна*. Поза межами цієї України галицька спільнота дорівнювала за чисельністю словакам чи литовцям. Можливо, відчуття того, що саме Україна дає їм шанс на виживання в протистоянні з поляками, підштовхнуло католиків-галичан до об'єднання з православним Сходом – проти католиків-поляків».

народницького напрямку й мислили себе його частиною». Відтак, в умовах відсутності підготовлених учених для серйозної конкуренції з істориками-русофілами було вирішено скористатися доробком наддніпрянської історіографії не тільки опосередковано, а й прямо: спопуляризувати національну історичну модель шляхом великотиражного перевидання в Галичині перекладів текстів істориків підросійської України. 1886 р. постав проект провідного діяча народовського руху *Олександра Барвінського* (1847–1926) «Руська історична бібліотека», у якому було видано українською мовою 24 томи праць авторитетних науковців, в основному представників історіографії Російської імперії, з різних періодів національної історії. Найбільшим досягненням О. Барвінського як автора популярних узагальнень, базованих на незалежницькій і соборницькій історичній концепції, була «Ілюстрована історія Руси від найдавніших до нинішніх часів» (1890). Ця книга містила системний виклад історії всіх етнічних українських земель від Київської Русі до другої половини XIX ст. До речі, у маловідомому нині синтезі О. Барвінського вперше висловлена думка, покладена в основу схеми історії України М. Грушевського – про Галицько-Волинське князівство як головного продовжувача історично-державницької традиції Київської Русі.

1.4. Творячи Україну через минуле: утвердження національної історії (1890-ті – початок 1920-х рр.)

Окреслений вище період був переломним в українській історіографії. Саме тоді були остаточно концептуалізовані засади національної історії та вперше їх було реалізовано в синтетичних працях, які подавали цілісний образ українського минулого. У процесі з'яви українського історичного гранд-нарративу парадоксально поєдналися як легітимізаційні спонуки – прагнення істориків подати біографію української нації, яка творилася на їхніх очах та, на їхнє переконання, завдячуючи їхнім зусиллям, так і мотиви

усунення з історіописання легендарних/міфологічних конструкцій і надання національній історії науково вірогідного й обґрунтованого з погляду дотримання найвищих стандартів ремесла вигляду. Українська історія повинна була постати як високоякісний інтелектуальний продукт, який мав одночасно і вивести націю зі стану летаргії, і консолідувати її в соціальному й регіональному сенсах, і переконати недружніх до українців сусідів у наявності історичних виправдань і прецедентів на заявлені сучасними лідерами претензії на національне самовизначення.

Вирішальною політичною та соціальною обставиною, яка впливала на істориків України цього часу, було відчутне прискорення темпу українського націотворення. Насамперед це стосується Галичини, що мала одну велику перевагу перед Великою Україною – вона користувалася правами, гарантованими конституційною державою, якою була Австро-Угорська монархія. Укладена за підтримки центральної влади імперії Габсбургів (яка шукала в українцях союзника в протистоянні з Росією та польським впливом у Галичині) та спрямована проти москвофілів угода 1890 р. про примирення з польською більшістю в галицькому сеймі, попри свій обмежений характер, дала поштовх кристалізації української ідентичності серед широких мас галицької людності, до того мало чутливої до питань національного самовизначення. Такі поступки народовцям з боку польських чинників краю в ході політики «нової ери» (1890–1894), як впровадження в галицькі та буковинські освітні установи українського фонетичного правопису, розширення вживання української мови в учительських семінаріях, підтвердження державних прав української мови (зокрема, обов'язковість вивісок на державних установах у Галичині українською мовою поряд із вивісками німецькою й польською) вагомо посприяли розповсюдженню національної самосвідомості та розширенню соціальної бази українства в провінції. З часу «нової ери» почалося активне проникнення національно орієнтованих діячів до вищих ешелонів влади імперії. Для історичної науки головним здобутком такої політики було відкриття у Львівському університеті 1894 р. другої Кафедри всесвітньої історії зі

спеціальним оглядом на історію Східної Європи, фактично кафедри історії України, та приїзд для керівництва нею Михайла Грушевського – учня одного з наполегливих ініціаторів політики «нової ери» В. Антоновича, а також реорганізація 1892 р. Товариства ім. Шевченка в наукову інституцію. М. Грушевський (1866–1934) став головним речником концепції національної історії України, а НТШ (яке регулярно підтримувалося державними субсидіями, без яких, на думку дослідника польсько-українських взаємин кінця ХІХ ст. *Ігоря Чорновола*, товариство ніколи б не розвинуло таку інтенсивну наукову діяльність) справжньою, хоча й неофіційною українською академією наук, головним осередком досліджень у царині українознавства й однією з організаційних клітин (разом з університетською кафедрою), з якої виросла перша національна школа істориків – львівська школа М. Грушевського. Виявами успіхів українського руху в Галичині було також створення повноцінних партій, які ставили за стратегічну мету політичну незалежність соборної України, мережі кооперативних установ, страхових товариств, культурно-просвітницьких і молодіжних організацій. Отже, за передвоєнній чверть століття відбулося перетворення Галичини в головний осередок українського руху, у справжній «український П'ємонт», а її українське населення визнало свою ідентичність з українцями Великої України. Відтак не випадково саме Галичина стала плацдармом для апробації якісно нової візії національної історії, яку запропонував М. Грушевський – тут були створені за сприяння/потурання імперської влади умови для досліджень і публікації відповідних текстів, тут була вже підготовлена до сприйняття таких текстів читацька аудиторія²⁵.

²⁵ Варто зауважити, що й у галицькому навіть національно свідомому громадянстві на поч. ХХ ст. все ще були розповсюдженими ідеї особливої специфіки, відмінностей Галичини порівняно з Великою Україною. Давалися взнаки відмінні політичні та культурні традиції, які все ще зберігалися в українців обох імперій, складність і незавершений характер національної ідентифікації, особливо коли йдеться про підросійську Україну. Головним противником протиставлення західних і східних українців та речником їхньої національної єдності був М. Грушевський. Зокрема, як проаналізуємо далі, соборницька ідея була домінантою його історичної схеми.

Подібно, хоча й повільнішими темпами, не останньою чергою завдяки сусідству з Галичиною й «експорту» звідси ідей в останні десятиліття XIX – на початку XX ст. розвивався процес українського самовизначення серед населення іншої провінції Габсбургів – Буковини (етнічні українці становили близько 40 відсотків жителів провінції, на 1910 р. це було 305 тис. осіб). На початок Першої світової війни москвофільська орієнтація, впливова тут у 1860–1890-і рр., була повністю дискредитована, а перевагу (хоча й не абсолютну – серед мешканців краю мали незначне поширення й інші ідентифікації) здобула аналогічна галицькій народовська, базована на ототожненні буковинських «русинів» із рештою етнічних українців. З'явилися й перші історичні праці, у яких історія Буковини вплетена в загальноукраїнський історичний процес – це книга одного з провідників українського руху на Буковині, мовознавця, довголітнього викладача університету в Чернівцях (1885–1918) *Степана Смаль-Стоцького* «Буковинська Русь. Культурно-історичний образок» (1897), а також популярний нарис представника львівської історичної школи М. Грушевського *Мирона Кордуби* «Ілюстрована історія Буковини» (1906).

Що ж до українського Закарпаття, то тут на кінець XIX – початок XX ст. фактично майже не існувало ні передумов для «українських» історичних репрезентацій, ні самих таких ідей і творів. Окреслену ситуацію пояснюють низкою особливостей минулого цього краю. Століттями Закарпаття було «глухим» закутком Угорського королівства, а потім – імперії Габсбургів. Різко посилювався процес мадяризації «срібної землі» після утворення дуалістичної монархії (1867), коли вона знову стала частиною Угорського королівства, відокремленою державним кордоном від решти українських земель, охоплених процесами українського національного усвідомлення (Галичини, Буковини). Через тиск урядової національної політики до початку Першої світової війни в краї не було жодної школи з «русинською» мовою викладання, жодної української культурно-просвітницької організації, не кажучи вже про наукові інституції чи політичні партії. Як свідчили сучасники, мадяризація лише почасти захопила основну масу «русинського»

населення (а в соціальному плані це були винятково селяни), етнічна самосвідомість якого залишалася в масі «русинською» або невизначеною. Проте інтелігенція – суспільна група, яка могла впливати на суспільні й ідеологічні процеси в цій периферійній провінції і з кола якої могли з'явитися відповідні тексти, зокрема й історичного змісту, була на початок ХХ ст. всуціль мадяризована. 1900 р. тільки 6,8 % осіб розумової праці (339 осіб) в Угорській Русі розмовляли «русинською» мовою, якщо ж говорити про творчу інтелігенцію – то таких не було взагалі (121 особа – митці, письменники, журналісти тощо). Українська орієнтація в освічених колах щойно народжувалася, вона була ще дуже хисткою і непевною, обмеженою до кількох осіб переважно священницького сану, які в основному гуртувалися навколо «Науки» – єдиної «руськомовної» газети в Угорщині, редакцію якої з 1903 р. очолював провідний діяч українського національного табору впродовж близько сорока років *Августин Волошин* (виходила в 1897–1918 рр. в Ужгороді).

Усе-таки Закарпаття на початок ХХ ст. мало свою понад столітню традицію історіописання, але, якщо говорити про місцевих авторів, то воно до міжвоєнного періоду було представлене лише аматорами-самоучками, усуціль греко-католицькими священниками і мало переважно рудиментарний рівень. Фактично першим карпатським русином – професійним істориком (навчався у Віденському історичному інституті, де став учнем відомого славіста *Ватрослава Ягича*), був *Антоній Годинка* (1864–1946). Цей дослідник опублікував низку праць з історії Закарпаття, які мали порівняно високий науковий рівень і незначну проугорську тенденційність. Угорська історіографія, представлена німецькими авторами, переважно відверто орієнтувалася на офіційну угорську історичну концепцію, а відтак твердила про те, що цей край етнічно й історично належить до Угорської корони.

Такому трактуванню впродовж середини – другої половини ХІХ ст. протистояли нечисленні «будителі» (переважно греко-католицькі священники, які не писали спеціальних історичних праць, але висловлювали погляди на минуле свого краю в публіцистиці,

літературних творах, листуванні тощо), що обстоювали історичну тотожність «русинів» «срібної землі» з «руськими» на схід від Карпат, не завжди однозначно висловлюючись про ступінь спорідненості з частинами та про протяжність цього «руського» простору (Олександр Духнович, Агольф Добрянський, Іван Раковський, Іван Сільвай, Тиводар Легоцький та ін.). За слушним твердженням сучасного історика Олега Мазурка, «більшість „будителів” контраргументи мадяризаторським впливам шукали в русофільстві, покладаючи свої надії не на своє етнічне середовище, а на культурну і матеріальну підтримку Росії». Серйозні дослідження про Угорську Русь, виконані на рівні тогочасної європейської науки, проте позначені сильною проавстрійською та антиугорською спрямованістю, підготував австрійський учений у різних царинах науки, зокрема історії, етнографії, статистики, Герман Ігнац Бігерман (1831–1892). Такою була двотомна монографія «Угорські русини. Територія, заняття, історія», яка побачила світ в Інсбруку напередодні запровадження дуалізму в імперії Габсбургів (1862–1867). Можливо, першим в Угорській Русі автором праць з історії та етнографії, який наблизився до винятково української етнічної самосвідомості (чи, за іншими оцінками, сформував її) і при тому застосовував у своїх дослідженнях суто наукові підходи (хоча писав тексти характерним для русофілів/москвофілів Галичини, Буковини і Закарпаття «язичієм» – штучною, обмеженою лише до письмового застосування сумішшю елементів церковнослов'янської, російської, польської та народної української мов) був греко-католицький священик і громадський діяч Юрій Жаткович (1855–1920). Його перу належить зокрема перший історіографічний огляд закарпатського історіописання «Історія історіографії угорських русинів» (угорською мовою, 1890), а також видана в скороченому вигляді спочатку угорською (1895, журнал Угорської академії наук), а потім українською мовою (1896, «Етнографічний збірник» НТШ) праця «Етнографический сборник южно-русских» (уперше повністю опублікована 2007 р.). Між іншим, у цьому дослідженні Ю. Жаткович писав: «Знаємо, що угро-русини, як і їхні співвітчизники (в оригіналі – «сродники» – авт.) галицькі та пів-

денно-російські, віддавна відокремлюють себе від великоросіян, котрих звать „москалями”, а себе називають „русинами”».

Особливою була ситуація в підросійській Україні. Через репресії проти українського руху та тенденції національної нівеляції процеси національного усвідомлення мас були вкрай сповільненими. Дещо змінило ситуацію скасування обмежень на український друк, а головне – певна лібералізація царського режиму під час революції 1905 р. Процеси національного усвідомлення до того національно інертних мас прискорилися. Під час виборів у I і II Державні думи українським активістам, що виступали в союзі з кадетами, вдалося організувати найчисельнішу «неросійську» фракцію з понад 40 осіб. Основу її політичної платформи становили вимоги автономії України. Восени 1907 р. існувало 15 українських видавництв і виходило близько 20 видань. Проте й тоді кількість національно свідомих українців самі провідники руху оцінювали скептично – в основу своїх висновків вони клали чисельність передплатників українських газет і журналів: Євген Чикаленко 1910 р. говорив про 2 тис. правдивих українців, а В'ячеслав Липинський писав про 6 тис. реальних представників нації з близько 40 млн. «непевних». Ситуацію погіршувала й активізація в українських губерніях Росії реакційних єдиноділимських сил, особливо в Києві, який став одним із провідних осередків чорносотенного руху в імперії. За спостереженнями автора численних студій про український національний рух у Російській імперії *Ігоря Гирича*, серед монархічних партій Росії в Україні на етнічних українців з російською національною і культурною спрямованістю припадало не менше половини членів. З іншого боку, на думку сучасних дослідників (*Рональд Григор Суні, Андреас Каппелер, Олексій Міллер та ін.*)²⁶ російський націоналізм (ні в

²⁶ Американський історик Р. Г. Суні називає чотири головні причини невдачі проекту російської нації в пізньоімперський період: неможливість систематично виявляти свою волю підданам через величину території та слабкість влади; поява місцевих націоналізмів; ієрархізованість імперії (самодержавна форма правління, станова структура населення), що унеможливлювала створення горизонтальних, егалітарних зв'язків національного характеру, стримувала процеси нівелювання та гомогенізації, утвердження національної спорідненості; невдалі

сенсі «триєдиної» нації, ні у вигляді виняткової російської ідентичності) до кінця існування імперії Романових так і не став доктриною, яку послідовно й успішно впроваджувала влада, а російська нація ні в широкому, ні у вузькому сенсах так і не сформувалася в імперський період²⁷. Те, що царат не домогся згуртування мільйонів людей навколо ідеї «триєдиної» російської нації, значною мірою сприяло успіху проекту творення незалежної української ідентичності.

Завдяки лібералізації імперської національної політики національне самоусвідомлення приходило не тільки до споживачів історичної продукції, його почали все вільніше сповідувати й самі українські історики в підросійській Україні. Це кілька десятків дослідників, які активно публікувалися в тогочасних українознавчих історичних виданнях, зокрема Наукового товариства ім. Шевченка, Українського наукового товариства. З-поміж них – низка учнів чи співробітників В. Антоновича (брати *Михайло* та *Олександр Грушевські*, *Василь Ляскоронський*, *Іван Каманін*, *Орест Левицький*, *Микола Біляшівський*, *Василь Данилевич* та ін.), професор Харківського університету, визначний фольклорист, етнограф та історик *Микола Сумцов*, представники молодшого покоління (*В'ячеслав Липинський*, *Андрій Яковлів*, *Дмитро Дорошенко*, *Микола Василенко*, *Антон Синявський*, *Василь Бігнов*, *Василь Доманицький*, *Олександр Лотоцький*, *Вадим Модзалевський* та ін.).

спроби російської еліти запропонувати виразну і чітку ідею російської нації. На думку цього дослідника, саме незалежна українська ідентичність, що виникла в другій половині XIX ст., завдала відчутного удару по російському панславізму та «більш скромній» концепції «російського народу», яка містила в собі, поряд із «великоросами», «малоросів» (українців) та «білоросів». Історія царату, підсумовує Р. Г. Суні, є історією імперії, яка час від часу ставала на шлях національного будівництва, проте ця державна практика завжди конфліктувала зі структурами і дискурсом імперії.

²⁷ Показовим виявом слабкого розвитку російської національної самосвідомості, навіть своєрідного національного нігілізму, поширеного в російському суспільстві в останні роки правління Романових і після падіння монархії, вважають той факт, що співробітництво Володимира Леніна з Німеччиною в роки війни, документально доведене Тимчасовим урядом, жодним чином не завадило переможній ході більшовиків.

Проте серед істориків процес прийняття української ідентичності вирізнявся роздвоєнням (подвійною лояльністю), збереженням значною їх частиною прив'язаності до російського культурного простору²⁸ тощо. Іноді на заваді руху до українського берега стояв елементарний страх утратити державну посаду чи/та бути зарахованим до політично неблагонадійних осіб. Вищі навчальні заклади, особливо Університет Св. Володимира та Київська духовна академія з їхніми першокласними істориками залишалися цитаделями охоронної політики. Деякі етнічно українські історики (*Андрій Стороженко*, учень В. Антоновича *Іван Линниченко*), які плідно досліджували українську історичну проблематику, водночас посідали антиукраїнську громадсько-політичну позицію, входили до керівного складу «Союза Михаила-Архангела» та «Союза русского народа», запекло полемізували з прибічниками українського погляду на минуле східнослов'янських народів²⁹.

²⁸ Прикметною в сенсі зазначеного була дореволюційна діяльність знаних дослідників українського минулого (хоча, зрозуміло, багато в чому не подібних один до одного в аспекті суспільно-політичних поглядів і позицій) Миколи Василенка, Ореста Левицького та Дмитра Багалія. Перший, перебуваючи в опозиції до самодержавства, був активним членом партії кадетів із 1910 р., підтримував її помірковану в національному плані програму та водночас входив до складу Товариства українських поступовців, плідно студіював історію ранньомодерної України й Гетьманщини. Учень В. Антоновича, довголітній співробітник Київської археографічної комісії та автор і редактор її видань Орест Левицький замолоду «перехворів» українофільством, а після того, як 1885 р. дізнався, що перебуває як «неблагонадійний» на поліційному обліку, надовго відійшов від громадської діяльності, перестав листуватися українською та просив не писати йому нею і т. п. Лише після революції 1905 р. активно публікувався у виданнях УНТ та НТШ, зокрема їхніх «Записках»; проте й тоді залишався дуже обережною людиною – як тільки його ім'я 1914 р. з'явилося на титульному аркуші видання УНТ журналу «Україна» в списку редакторів, київські російські націоналісти написали до генерал-губернатора петицію з вимогою покарати члена імператорської Археографічної комісії за участь у «мазепинському» виданні. Орест Іванович відразу зняв своє прізвище з обкладинки і став друкуватися під псевдонімом Орленко. Видатний дослідник Слобідської України Д. Багалій, як зазначено вище, не афішував/приховував до революції 1917 р. свої українські симпатії, уникав співробітництва з українськими організаціями й науковими установами, обіймав високі державні посади; водночас у межах можливого підтримував вимоги українських сил культурницького плану, зокрема на навчання українською мовою в середній і вищій школі.

²⁹ Про те, наскільки непростою і мінливою була національна ідентифікація

Революція 1905 р. мала ще один важливий з огляду на політичні та культурні обставини національного історіописання наслідок. У Російській імперії фактично було знято заборону на друк текстів, у яких обстоювано українську національну історичну парадигму. Такий процес було започатковано ще 1904 р. публікацією в академічному збірнику «Статті по славяноведению» підставової праці М. Грушевського під назвою «Звичайна схема „руської” історії і справа раціонального укладу історії східного слов'янства», в котрій було обґрунтовано національне трактування історії східного слов'янства, та фактично першого наукового синтезу з історії України – «Очерка истории украинского народа» того ж автора. Появі у відкритому друці названих текстів посприяла певна лібералізація культурної сфери, пов'язана з нетривалою діяльністю на посаді міністра внутрішніх справ Росії князя *Петра Святополка-Мирського* (серпень 1904 р. – січень 1905 р.), названою «весною російського життя» чи «епохою довіри». Після 1905 р., навіть в умовах післяреволюційної реакції й у період нагінок на український рух у роки Першої світової війни, табу на українське трактування минулого фактично не діяло. Проте влада та консервативно-монархічні кола всіяко намагалися тиснути на національно свідомих істориків та історичні інституції, які мали виразно українське спрямування. Хоча під час короткої революційної «відлиги» було дозволено читати курси української історії на Вищих жіночих курсах у Санкт-Петербурзі (*Олександра Єфи-*

істориків підросійської України в перші десятиріччя ХХ ст., про відсутність інколи чіткого розмежування між українським/«малоросійським»/російським свідчить історія взаємин *Михайла Слабченка* – одного з представників молодшої генерації істориків із видимою українською поставою, члена УСДРП з 1906 р., у 1920-ті рр. – визнаного лідера одеського осередку української історичної науки. Він був учнем ворожого до української справи І. Линниченка, підтримував з ним приятельські взаємини до самої смерті останнього 1927 р. Навесні 1917 р. з вибухом російської революції очолив «українську президію» полку, у якому служив під час світової війни. Тоді ж активно листувався зі своїм наставником і, приміром, в одному з послань писав таке (цитуємо мовою оригіналу): «На днях думаюйти и от украинцев, ибо отделяться от России не хочу и стою только на автономии, за обязательное знание русского языка, за родство с русскими и за возвращение к России польских губерний».

менко, 1906 р.) та Новоросійському університеті (*Олександр Грушевський*, 1907–1908 рр.), проте на цьому «проникнення» української історії до стін вишів Російської імперії обмежилось. Через запеклий спротив київських «єдинонеділимців» визначний уже тоді історик М. Грушевський не зміг 1907 р. обійняти вакантну кафедру російської історії Університету Св. Володимира. У роки Першої світової війни провідного вченого за його проукраїнську позицію було заслано, фактично зупинено діяльність УНТ, під час окупації 1915 р. російськими військами Галичини, яку трактували не інакше, як «давню російську землю», було закрито всі українські установи й періодичні видання, зокрема й НТШ (при тому розграбовано друкарню, що спричинило втрату підготованих до друку праць, зокрема й з історіографії).

На стан досліджень національної історії докорінно вплинули події Української революції 1917–1921 рр. По-перше, вибухоподібно, хоча й вельми суперечливо, відбувався процес національного усвідомлення українців колишньої Російської монархії, який достатньо точно охарактеризував його свідок та учасник визначальних подій *Володимир Винниченко*: він іменував його «відродженням/пробудженням нації». Але водночас він та інші тодішні діячі відзначали значною мірою стихійний, непослідовний, залежний від мінливих політичних обставин і соціальних ідеалів і вимог широких мас українського суспільства характер таких змін. Попри все, революція, її соборницькі політичні тенденції запустили механізм масового посвячення «селян» в «українців» та, як засвідчила найближча історія більшовицького урядування в Україні, надали цьому процесу незворотної динаміки, з якою були змушені змиритися налаштовані на відновлення великодержавної національної політики цинічні лідери Радянської імперії.

Зрозуміло, що зникнення російського самодержавства з його дискримінаційним щодо національних потреб українців курсом, творення на території українських губерній монархії Романових суто національних держав повністю зняло з порядку денного проблему цензурних і адміністративних заборон на будь-яку діяльність у національному річищі – історики тепер могли не бо-

ятися маніфестувати своє українство і працювати на українські інтереси. Мало того, перебування багатьох із них на посадах в урядах Центральної Ради, Гетьманату, Директорії чи ЗУНР, чи заангажованість у культурно-науковому житті українських держав заохочували до такої діяльності. З іншого боку, активна громадська чи політична діяльність позбавляла істориків часу й умов для власне наукової роботи.

Доба Української революції та державотворчих процесів 1917–1921 рр. була першим і здебільшого останнім досвідом політичної кар'єри для багатьох провідних українських істориків. Уперше вони мали можливість на практиці «апробувати» свої професійні знання. *М. Грушевський* був головою Центральної Ради й фактичним лідером першого етапу Української революції, *В. Липинський* – одним із ідеологів Гетьманату Павла Скоропадського, послом Української Держави, а після її повалення – Української Народної Республіки в Австро-Угорщині (після її розпаду – в Австрії, до серпня 1919 р.), *М. Василенко* обіймав у різний час найвищі посади в Українській Державі 1918 р., був головним промотором її гуманітарної політики. Істориків бачимо з-поміж активних творців західноукраїнської держави. *С. Томашівський* був провідним радником уряду ЗУНР, упродовж 1919–1921 рр. перебував на дипломатичній службі цієї держави, очолював її делегацію на післявоєнній Паризькій мирній конференції; *М. Чубатий* як знавець історії українського права входив до складу делегації ЗУНР, яка приїздила до Києва задля проголошення Акту злуки 22 січня 1919 р. й участі в Конгресі трудового народу України; *І. Кривецький* був головним архівістом УГА та редактором основної урядової газети «Республіка»; *М. Коргуба* – делегатом Української Національної Ради, консулом ЗУНР у Відні; *І. Джиджора* – військово-вим комендантом ЗУНР у Раві-Руській тощо.

Складно, а то й неможливо з певністю визначити, яке місце в практиках політичної діяльності, урядування чи дипломатичної служби більшості українських істориків у роки революції та українського державотворення посідали знання та навички історичної професії. Немає підстав заперечувати, що ґрунтовне знання ми-

нулого як мінімум не було зайвим у складних обставинах, у яких виборювалися українські держави. Найбільшою мірою історія була наявна в політичній практиці *М. Грушевського*. Його політична публіцистика загалом, а особливо революційних часів, відзначалася серйозною історичною аргументацією наведених тез, які стосувалися «злоби дня». Публікації в пресі, окремі брошури (які поставали, як правило, з тематичного об'єднання статей у періодиці) *М. Грушевського* пропонували для широкого загалу погляди керівника Центральної Ради на жагучі питання суспільно-політичного життя, підкріплені покликаннями й міркуваннями про минуле. Лейтмотивом політичної публіцистики патріарха української історіографії було доведення права українців на широку національно-територіальну автономію у федеративній демократичній Російській республіці, згодом – на незалежну державу. У ній наведено історичні докази потреби демократичної організації українського суспільства й держави. Брошури *М. Грушевського* – автора, який мав найбільший авторитет в українському громадянстві серед діячів доби Центральної Ради – видавали великими накладками, деякі з них надруковано 1917–1918 рр. у двох («Звідки пішло українство й до чого воно йде») і навіть трьох («Якої ми хочемо автономії і федерації») виданнях, коштували дешево, тому були поширеними і сильно впливали на світогляд і переконання широких кіл українства³⁰.

Мабуть, найбільш важливий для українського історіописання наслідок революції – це досвід, який отримали історики від переживання тих буремних подій, що спонукав їх до перегляду попередніх поглядів. Хтось поглибив свої радикальні соціальні переконання (як, приміром, *М. Грушевський*³¹) чи перейнявся лівими

³⁰ Доречно зазначити, що однією з вагомих причин надзвичайної публіцистичної активності *М. Грушевського* в роки революції, про яку він сам зазначав, був брак засобів до існування, адже в Центральній Раді керівник не отримував жодної грошової винагороди, були втрачені й інші джерела прибутків, у січні 1918 р. більшовики спалили дотла шестиповерховий будинок родини історика разом із матеріальними і мистецькими цінностями, що там були.

³¹ За спостереженнями *Франка Сисина* та *Олексія Яся*, дрейф *М. Грушевського* «вліво» після 1917 р. виявився зокрема в значно частішому, ніж до цього, вживанні у творах поняття «революція».

ідеями (М. Яворський). Для багатьох головним викликом стала фактична поразка спроб українських сил збудувати власну державу. Вона спричинила роздуми багатьох істориків, одними з перших серед яких були В. Липинський та С. Томашівський, про відповідальність української історичної думки (яка міцно трималася ідеї про бездержавність українського народу) за відсутність в українського народу державницького інстинкту, за неготовність українського суспільства та його провідників до державотворення.

Отже, процеси українського націотворення кінця XIX – перших десятиріч XX ст. породили соціальний запит на національну історію, якого не було раніше в умовах невизначеної національної ідентифікації більшості українського населення обох імперій. Не бачена доти активізація історичних досліджень і публікацій на українську тематику помітно кореспондувала зі зростанням суспільного зацікавлення національною минувиною. Водночас історія могла стати і ставала власне чинником українського націотворення. Соціальний і національний виміри історіописання побутували не лише як об'єктивна реальність – вони були в головах істориків і їхніх читачів. Існує чимало свідчень того, що існування тоді соціального замовлення на написання національної історії та ідеї про суспільний обов'язок історика – через історію впливати на національне самовизначення потенційних членів нації – це не тільки гіпотетичний умовивід, зроблений на підставі вивчення взаємозв'язку між історичною думкою та націотворенням в інших народів, а й речі, які чітко усвідомлювали й представники освічених кіл українського громадянства кінця XIX – перших десятиріч XX ст., і самі історики тієї доби. Наведемо кілька фактів, які підтверджують цю тезу.

Спершу подамо приклади того суспільного запиту, який існував на національну історію. Зокрема, реагуючи на переїзд М. Грушевського до Львова для посідання кафедри історії України в університеті, орган народовців часопис «Правда» писав: «Історична наука, котрою керуватиме наш професор, не тільки оживить і зміцнить національну свідомість молодого руського покоління, але й усуне не один скривлений несвідомістю або недоуцтвом

погляд і вкаже справдешню, просту і биту дорогу національному розвитку українсько-руського народу». Через дванадцять років, ушановуючи тоді вже метра української історіографії в ювілейному збірнику, виданому з нагоди десятиріччя його наукової праці в Галичині (1906), його учні й прихильники в передмові до книги так відзначали цінність історикової «Історії України-Руси»: вона становила, на їхню думку, «величаву основу української історичної науки і невичерпане джерело національно-політичного і соціально-культурного самопізнання й усвідомлення, що вводить нас дійсно вперше в сім'ю європейських народів». Один із авторів «Киевской старины» *Петро Одинець* (псевдонім українського етнографа і статистика *Петра Єфименка*) у період жвавого обговорення проблем українського руху під час першої російської революції у статті з характерною назвою «К вопросу об украинском народничестве. Опыт программных вопросов для изучения украинской национальной идеи» (1906) закликав: «Будьмо ж розумнішими, систематично вивчаймо свою землю і свій народ, щоб вирішити питання: чи є ми нацією, тобто чи маємо ми особливі антропологічні, психологічні, соціальні та інші риси, під впливом яких зовнішніх і внутрішніх обставин склалися ці риси та чиї руки завадили їхньому природному самостійному розвитку». Бібліотекар одеської «Просвіти» *Андрій Ніковський* писав автору популярної «Історії України-Руси» (1908) *Миколі Аркасу* з приводу першого видання його книги: «Отак пильно переглянувши Вашу книгу і зауваживши, що написано її мовою українською, я привітав її як з'явище великої ваги – це підручник для майбутніх гімназій, це підручник для вчителів майбутньої нижчої школи, а зараз це книга, якої бракувало, яка дуже потрібна. Вона будить свідомість у людей і зміцнюватиме вже свідомих інтелігентів і робітників». Про виняткову національну роль книжки *М. Аркаса* писали багато й інших діячів українського руху. Зокрема, це галицький письменник *Гнат Хоткевич* («Галичина бідна, книжок мало, але Вашу книжку цілували»), історик і публіцист *В'ячеслав Липинський* (« [...] автор зумів розказати історію свого народу з великим почуттям любові до нього; се почуття передається й читачеві, воно

будить у нім національну свідомість та національну самоповагу»), літератор *Борис Грінченко* («[...] Ви своєю [...] історією [...] збуджуєте в йому [широкому читачеві] цікавість до минулої долі українського народу, допомагаєте розвиватися національній свідомості нашої»), історик *Василь Біднов* («Ні одна українська книжка, крім «Кобзаря», не мала такого успіху, який випав на долю труда М. Аркаса; [...] Видно було, що М. М. Аркас зрозумів ту велику потребу в популярній історії України, котра почувалася в широких колах нашого громадянства [...]»).

Зв'язок між активізацією українського руху й історіописанням був очевидним і для російської та європейської публіки. Особливо це стосувалося творчості найбільшого українського історика М. Грушевського. Якщо суто академічні відгуки на видані в Росії праці М. Грушевського зосереджувалися на їхніх наукових перевагах і недоліках, то інтелектуальні й політичні кола, що сповідували правомонархічну ідеологію, сприймали його публікації, за словами дослідника його творчості *Віталія Тельвака*, «як справжній виклик державному устрою та цілісності „російського народу”». У контексті пропаганди національних постулатів спостерігали за діяльністю М. Грушевського і європейські оглядачі. Зокрема німецький історик *Рудольф Штібе* розглядав синтети українського вченого як ідеологічний маніфест молодого українського руху: «З національних устремлінь русинів передусім постала велика „Історія України-Руси” львівського професора Мих. Грушевського, який є натхненним сподвижником руського національного руху». Схожої думки дотримувався співвітчизник названого історика *Отто Геч*: за його словами, українські історики на чолі з М. Грушевським повертали із забуття славні діяння свого народу, демонструючи при цьому, що «національна історіографія іде пліч-о-пліч з національним пробудженням, які один одного пришивидшують та один на одного продуктивно впливають». Особливе роздратування ідеологічні підтексти творів лідера української історіографії та українського руху викликали в істориків, які представляли «конкурентні» з українським національні наративи. Зокрема, польський історик *Францішек Равіта-Гавронський* гостро

розкритикував нововведення львівського професора, побачивши в них «шовіністичні вибрики» та «державницькі аспірації», з яких логічно випливають, як він уважав, «історичні» й «територіальні» претензії до Росії, Австро-Угорщини та Польщі в її кордонах XVIII ст. Класик румунської історіографії *Ніколає Йорга*, рецензуючи німецькомовний переклад першого тому «Історії України-Руси» (1906), писав: «Загалом, ми маємо справу з твором, який служить національним прагненням русинів, що хочуть представити себе як народ із 34-мільйонним населенням, власною культурою та державними утвореннями».

Провідні українські гуманітарії зламу століть добре відчували потрібність своєї творчості для національного розвитку їхнього народу. Показовим прикладом тісної кореляції між працею тодішніх українських істориків і розвитком національного самовираження й самопізнання було оголошення 1896 р. в журналі «Киевская старина» конкурсу на кращу узагальнювальну студію з «історії Малоросії». Розуміння праці історика як певного суспільного покликання, що полягало в потребі давати «історичні» аргументи для реалізації злободенних завдань, які стояли перед національною спільністю, було притаманним і для головних дійових осіб тогочасного українського історіописання, ідеологів і речників достоту відмінних перспектив національної історіографії – М. Грушевського та В. Липинського. Уже в передмові до першого видання першого тому «Історії України-Руси» (1898) її автор задекларував ключовий мотив свого монументального проекту: «Мені мило, що вихід цієї книги припадає на століття нашого відродження³²; нехай вона буде йому привітом». В одному з листів до видатного українського антрополога *Федора Вовка* за 1902 р., розмірковуючи над можливостями, які дасть німецькомовний переклад його найбільшої праці, він зазначив, що така публікація «спричиниться до популяризації нашої національної ідеї». Проте М. Грушевський був далекий від думки про можливість спотворення минулого на

³² Ішлося про столітній ювілей публікації «Енеїди» *Івана Котляревського* (1798). Цю подію традиційно вважають початком нової української літератури й одночасно українського національного відродження.

догоду національним інтересам. Навпаки, своєю орієнтованою на дотримання суворих норм сцієнтизму дослідницькою діяльністю, документальним стилем викладу наукових студій, безкомпромісною полемікою з авторами, які дозволяли собі «патріотичні» генералізації та висновки, не підтвержені джерельною інформацією (зокрема, з прибічниками популярного, але перевантаженого фактографічними помилками синтезу М. Аркаса) та й неодноразовими відкритими деклараціями на тему шкідливості для української історіографії некритичного ставлення до «національних святощів». Наприклад, в одній із праць 1908 р. М. Грушевський висловив таку думку: «Нашим завданням не може бути всякою ціною, всякими способами дбати тільки про подразнення національного інстинкту. Націоналізм для націоналізму не може бути нашою метою».

Дещо по-іншому бачив завдання історичної науки в світлі українського націотворення В. Липинський (1882–1931). По-перше, будучи дуже твердою в ставленні до себе й інших людиною та політиком, В. Липинський (який, як відомо, не мав професійної історичної освіти) не був таким ригористичним, коли йшлося про засади ремесла історика, допускаючи більшу присутність й історикового світобачення, і «вимог часу» в історичних текстах. Він неодноразово декларував ідеологічну й політичну вмотивованість своїх суджень про минуле, а в текстовому представленні своїх історичних візій не випадково взорував на неоромантичні зразки історичного письма. Останні відкривали перед талановитим інтелектуалом простір для суб'єктивістськи-волюнтаристської історичної репрезентації, рівночасно як і «корисні» інтелектуальні конструкції неоромантизму, з-поміж яких персоніфікація історичного процесу, культ героїчного, ідея жертвовної посвяти, концепт «легенди» як своєрідної скарбниці історичного досвіду, завдяки якій у суспільстві концентруються та передаються в спадок поколінням вічні цінності.

По-друге, В. Липинський пішов далі за своїх сучасників у розумінні актуальних завдань українського націотворення та відповідно вимог до історіописання. Його попередники й більшість сучас-

ників (зокрема й М. Грушевський) дотримувалися традиційного народницького погляду, відповідно до якого соціальним «ядром» української нації був етнічно український демос, до її складу зараховували лише етнічних українців. Виходець з етнічно та культурно польської родини В. Липинський замолоду обрав українську орієнтацію, як і його знаменитий попередник В. Антонович. Проте, на відміну від керманіча українського руху останньої третини XIX ст., В. Липинський не зрікся ні свого суспільного прошарку, залишаючись шляхтичем, ні етнічності, продовжуючи вважати себе поляком. Його українська політична ідентичність базувалася на баченні української нації як соціально повнокровної, яка складалася з людей різного соціального статусу, зокрема своєї національної еліти, етнічно інклюзивної, яка містить у своєму складі представників різних етносів, і політично повноцінної, тобто зі стійкою державницькою традицією та оптимістичною візією майбутнього у «форматі» незалежної держави, а не куцої «автономії» у складі «оновленої» Російської (чи будь-якої іншої) федерації. Саме така нація була адресатом і одночасно проектом його політичного мислення та історичної концепції. Іншими словами, праці видатного мислителя не тільки відображали актуальний стан української ідентичності, а й були спрямовані на її зміцнення у тих, кого вважали правдивим її носієм – українських демократичних верств. Вони ж мали на меті переосмислення й надання їй нового сенсу: В. Липинський прагнув апелювати до минулого змінити напрямок націотворення за рахунок об'єднання в національному організмі сполонізованої землевласницької верстви з її соціальним антагоністом – українським селянством, а також прищеплення загалу українства державницької свідомості.

Власне історичні тексти В. Липинського, по суті, були виявом його політичних ідей і слугували для історичної їх легітимації. Сучасні дослідники творчості В. Липинського В. Масненко та О. Ясь одностайні в тому, що увагу інтелектуала в його перших творах (з-поміж яких першорядною за значенням була збірка «Z dziejów Ukrainy» (1912), що містила переважно тексти самого В. Липинського) сконцентровано на позитивному зображенні історичної

ролі української верхівки. Мало того, козацьку старшину шляхетського походження та її історичну роль, зокрема в подіях Хмельниччини, безпрецедентно (за висловом українського історика *Л. Зашкільняка*) ідеалізовано. Він зобразив її політично зрілим, озброєним державницьким мисленням класом, який у період подій середини XVII ст. разом з представниками старої козацької старшини створив нову провідну верству держави, що очолила і процес українського державного будівництва, і військову боротьбу проти річпосполитського панування. Це прямо відображало тодішню ідею-фікс історика про потребу навернення польської та сполонізованої шляхти Правобережжя до українства (не випадково всі головні твори інтелектуала були написані польською мовою). Ці тексти (як і відповідна публіцистика і практична діяльність В. Липинського) не мали особливого відгуку в середовищі тих, до кого він звертався, проте «розбудили» українську історіографію та спонукали до перегляду народницького постулату про соціальний паразитизм і національне зрадництво еліти.

У пізніших працях «Україна на переломі 1657–1659: Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті» (1920) та «Листи до братів-хліборобів» (1920–1926) історик змінює акценти і переносить увагу з конструктивної ролі верхівки в національній історії на проблему держави як головного здобутку українського історичного процесу (який творився за активної участі тієї самої еліти!). Причини таких змін сам В'ячеслав Казимирович не приховував, а навпаки, відверто на них наголошував. Зокрема, у вступі до «України на переломі» він пояснював мотиви і свого «раннього» захоплення шляхтою в добу Б. Хмельницького, і тогочасний інтерес до «державно-організаційного змагання нації» під час подій середини XVII ст. Про свою діяльність до війни він писав: «Я свідомо й нарочито вживав польської літературної мови для швидшого й ширшого поширення української національної свідомості і свідомості своїх політично-державних змагань серед синів шляхецьких, спольщеної частини великого і єдине до державної творчості здібного українського хліборобського класу». Іntenції «післяреволюційного» В. Липинського висловлені також

максимально відверто: «Може, тепер, після відродження Української Держави, наше громадянство почне цікавитися зв'язаними з практикою державного будівництва теоретичними питаннями й може захоче воно пізнати той досвід, котрий у тяжкій боротьбі й трагічних помилках здобули та оставили нам наші предки».

Наукова творчість М. Грушевського, його концептуальні побудови в царині історії України були водночас вираженням і його світогляду, і прагнення жорстко дотримуватися засад ремесла. Як справедливо зазначає *Томаш Стриєк*, «універсальна ідея соціальної рівності лежала в основі всієї системи переконань історика». Він вірив у можливість і доконечну потребу визволення народних мас (в українському випадку – насамперед селянства) від соціального гноблення як мету людського поступу (а в тому, що людство перебуває в безперервному прогресі, науковець не сумнівався). Скинення гніту з українських мас, як і більшість «лівих» політиків свого часу, він пов'язував з одночасним соціальним визволенням в інших країнах. Звідси, на перший погляд, дивна стійка риса його політичних поглядів – прихильність до федералізму як найбільш прийнятної політичної форми організації, яку він розумів як федерацію рівних і вільних націй, у якій і українці посідатимуть своє гідне місце³³. Попри розмаїті джерела та складність світогляду сеньйора української історіографії, усе ж в основі його переконань лежали власне українські інтелектуальні традиції – народницька історіографічна (торована від М. Максимовича, М. Костомарова, В. Антоновича) та міцно пов'язана з нею автономістично-федералістська (започаткована кирило-мефодіївцями й розвинена М. Драгомановим) політична. Вирішальний вплив на історичне мислення М. Грушевського мав і позитивізм – провідний напрямок світової наукової, зокрема й історичної, думки другої половини XIX ст.

Вагомість доробку найвидатнішого українського інтелектуала-гуманітарія його доби полягає в тому, що він своїми текстами

³³ Відомо, наприклад, що М. Грушевський навіть після проголошення незалежності УНР Четвертим універсалом Центральної Ради проектував ідею «Чорноморської федерації».

(спираючись при цьому на підтримку й доробок своїх галицьких та пізніше, у 1920-х рр. – наддніпрянських учнів), насамперед десяти томною «Історією України-Руси» (1898–1936), низкою науково-популярних узагальнень одночасно дав потужну відповідь на суспільно-політичний виклик свого часу – потребу українського суспільства у власній цілісній, змістовній та оптимістичній біографії, і в тому, що він запропонував настільки науково коректний і обґрунтований життєпис своєї нації, який надалі, за влучним висловлюванням В. Тельвака, став канонічним для української гуманістики, і досі багато українських істориків визнають його як відповідний пункт у конструюванні нових версій національної історії. Іншими словами, у написаній ним історії його народу М. Грушевському вдалося поєднати надзвичайну суспільно-політичну значущість із небаченою до нього вірогідністю.

Одним із найбільш важливих досягнень Михайла Сергійовича як історика було обґрунтування історичної належності до національної території тих земель, які лежали обабіч теренів, де відбувалися доленосні для української нації події. Його тексти розповідають про історію України від Закарпаття та Холмщини на заході до Кубані на сході, від Степу та Криму на півдні до Сіверщини на півночі. Очевидно, що таке проектування географічних меж національного історичного нарративу відбувалося фактично не тільки за етнічним критерієм, а й мало політичні імплікації, адже ніщо наприкінці XIX – на початку XX ст. не промовляло про етнічно український характер, наприклад, Криму. За спостереженнями В. Тельвака, таке бачення М. Грушевським території України було візуалізованим у мапах, що постійно супроводжували наукові й особливо популярні його видання. Саме згадані мапи були постійним об'єктом заборонних акцій російської цензури. Сучасний дослідник відзначає також, що польські та російські рецензенти «Історії України-Руси» традиційно наголошували на державницьких і навіть імперських прагненнях М. Грушевського за його намагання віддати східноєвропейський простір «від Сяну до Дону» в беззастережне володіння українців.

Отже, якщо завдяки передусім картографічним дослідженням європейських учених та інтенсивній пропаганді ідеї українського простору з боку діячів українського національного руху вже до початку ХХ ст. вдалося обґрунтувати й поширити серед зацікавлених кіл уявлення про визначений тоді етнічний ареал («ментальну мапу») українців, картографувати і «застовпити» за етносом цей територіальний обшир, то зусиллями насамперед М. Грушевського відбувалася історична «приватизація» українцями цього простору. Це дало підстави для переходу етнічної й історичної географії в площину географії політичної та практичної політики. Не випадково вже на межі сторіч з'явилися проекти політичного самовизначення українського народу, які містили апеляції до аналогічних географічних координат (програма «Братства тарасівців» 1891 р., політичні трактати «Україна irredenta» Юліана Бачинського 1895 р., «Самостійна Україна» Миколи Міхновського 1900 р. та ін.), зрештою перше законодавче визначення території Української держави (Української Народної Республіки) у III універсалі Центральної Ради³⁴.

³⁴ Варто також наголосити на діяльності в напрямку академічної та політичної легітимізації відповідного простору саме як українського в 1910-ті рр. вихідця із львівської історичної школи М. Грушевського (який починав як автор суто історичних розвідок, але згодом обрав фахом географію і став одним із «батьків-засновників» географічної науки в Україні, академіком ВУАН (1929), згодом розділив долю тисяч українських інтелектуалів, ставши жертвою сталінської репресивної хуртовини) Степана Рудницького (1877–1937). Будучи одним із небагатьох викладачів-українців Львівського університету (з 1908 р.), у роки Першої світової війни співпрацюючи зі Союзом визволення України, у період ЗУНР – працюючи експертом і радником з економіки та політико-географічних проблем в уряді цієї держави, він усіляко – через тексти, географічні мапи – пропагував ідею політичної самостійності України, наводячи аргументи з географії. Зокрема, обстоював думку, що політичні кордони майбутньої вільної і незалежної України мають бути визначені відповідно до теренів, у яких українці становлять етнічну більшість. Висунув тезу про Україну як «виразну географічну єдність» та «географічний індивід», який відрізняється від «решти Східної Європи» за власне географічними параметрами – геологічним, тектонічно-морфологічним, гідрографічним, кліматичним і рослинно-географічним. На цій території, за твердженням С. Рудницького, українці проживали вже тисячу двісті років поспіль. Таким чином, географічний простір націоналізувався, а українці мали право на незалежну державу не тільки тому, що становили етнічну спільність, а й тому,

Безумовно, що М. Грушевському як автору синтетичних текстів із єдиним цілісним викладом української історії йшлося не тільки про історичну географію України й історичну аргументацію її сучасних кордонів. Лідер українського руху завжди глибоко переймався й проблемою «духовної» інтеграції поділеної політичними кордонами України в єдиний національний організм. Зрештою, така мета, насамперед подолання розбіжностей між Галичиною та Наддніпрянщиною, була своєю ідеєю-фікс, яку відкрито (на відміну від наукових досліджень, де він цього робити, природно, не міг) декларував М. Грушевський і в політичній діяльності, і в публіцистиці³⁵, й особливо в науково-організаційних заходах (зокрема, створення НТШ як моделі загальноукраїнської академії наук, намагання перетворити «Літературно-науковий вісник» на всеукраїнський літературний часопис, створення Комісії Західної України у ВУАН тощо).

У певному сенсі можна погодитися з українським діаспорним істориком *Левом Біласом*, який уважав патріарха української історіографії «людиною XIX століття», оскільки той був «епігоном народництва». Проте все ж ця теза правильна тільки почасти. Попри

що здавна закріпили за собою українські терени, ці терени не схожі на інші й мають виразну географічну самобутність. Хоча таке поєднання етносу з територією і «посилення» етносу за допомогою території, очевидно, з сучасного погляду застаріле (і містить компонент расових теорій), у часи С. Рудницького воно відіграло важливу інструментальну роль, відвоюючи обшир, традиційно в західній і російській географічній науці, іменованій/визначений у категоріях «російськості». Його найважливішими працями 1910-х рр., у яких розкриті зазначені ідеї, були книга «Коротка географія України» (2 тт., 1910-1914), пізніше перекладена німецькою, англійською та французькою мовами, брошура «Чому ми хочемо самостійної України?» (1916), ілюстрований підручник «Україна – наш рідний край» (1917).

³⁵ Тут доречно згадати статтю М. Грушевського «Галичина і Україна» (1906), в якій він поставив безжалюно точний діагноз стану взаємин двох складових українського етнічного і політичного простору (міркування лідера українського національного руху, до речі, дуже відрізняються від сучасних підручникових репліцій про безхмарний і продуктивний діалог «галицького П'ємонту» та «Великої України» на зламі століть), зазначивши, що якщо кожна з них і далі «йтиме своєю дорогою, не дбаючи про се зближення, то за яких 20-30 літ ми мали б перед собою дві національності на одній етнографічній основі подібно як серби і хорвати [...]».

сповідування основних народницьких ідей (редукція української історії переважно до історії народних мас, визнання громадського самоврядування та соціальної рівності суспільними ідеалами й сенсом історичних змагань цього «єдиного героя історії», скептичне ставлення до інституту держави та ролі елітарних груп в українському минулому), в історичних текстах М. Грушевського немає абсолютизації народницьких постулатів. Його письмо поважно залежало від обставин часу (особистих, наукових, і значною мірою суспільно-політичних), а висловлювання видатного вченого з деяких питань не залишають сумнівів, що він, прибічник суворого документалізму, спокійно визнавав за неможливе однозначне їх трактування. Декларуючи демос «альфою і омегою» історичного дослідження, він неодноразово закликав не ідеалізувати народ, «не жити вірою у [його] сокровенну силу». На відміну від істориків-романтиків, М. Грушевський не був категоричним в етнічному окресленні українців лише народними масами, зараховуючи до них і вищі прошарки населення. Учений суттєво розширив проблематику національної історії, вийшовши за межі політичної історії й значне місце у своїй «Історії України-Руси» віддаючи питанням суспільного і духовного життя. Історик більш контрастно, ніж його попередники, зображував українське суспільство в минулому в соціальному сенсі, акцентуючи не тільки на притаманній для народницької історіографії однотайності народних прагнень, а й розмаїтості інтересів різних «класів» і «груп» як у середовищі демосу, так і у вищих суспільних прошарках.

Хоча М. Грушевський не порвав з народницькою негациєю держави, він визнавав корисною для українців таку державу, «в якій буде добре трудовому народу», уважаючи при тому, що «в конфліктах народу і власті вина лежить на стороні власті, бо інтерес трудового народу – се найвищий закон всякої громадської організації, і коли в державі трудовому народу не добре, се його право обраховатися з нею». Попри відсутність держави поміж декларованих М. Грушевським історичних вартостей українського народу, фактично історія державних структур перебуває серед ключових тем його найбільшої праці; такий підхід посилено в

завершальних томах «Історії України-Руси», написаних після завершення Української революції. Яким би не було і як би історики не інтерпретували ставлення великого українця до значення власної держави для «розвою» народу, М. Грушевський не мав і не має влади не тільки над нинішнім поколінням своїх критиків і шанувальників, а й над своїми сучасниками та пізнішими інтерпретаторами з позаукраїнських інтелектуальних і політичних кіл, а вони (особливо польські й російські діячі) майже одноставні в тому, що тексти М. Грушевського будили державницький імпульс в українського народу та його провідників, а не «вбивали національну аристократію» (як твердив у 1960-х рр. *Омельян Пріцак*). Зрештою, М. Грушевський фактично став «хрещеним батьком» державницького напрямку в українській історіографії, виплекавши свою львівську історичну школу, майже всі представники якої пережили ревізію «народницьких» поглядів і «стояли біля витоків» історіографічного державництва.

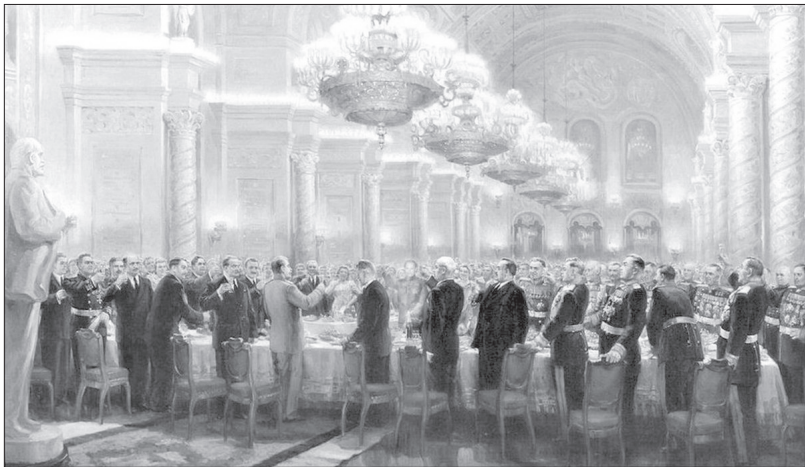
Прискорення національного усвідомлення в різних частинах етнічних українських територій зумовило не тільки об'єктивне підвищення суспільного й академічного запиту на відтворення минулого нації, яка інтенсивно будувалася, але й інший об'єктивний процес – зміну співвідношення між науковим знанням про минуле та його популярними інтерпретаціями, між науковим і просвітницьким історичними дискурсами. В умовах гострого соціального «дефіциту» на не знайомий досі життєпис нації зростає вага «простих» історичних істин про славетні діяння предків, «барабан і сурми», героїв і негідників, здатних розбудити й розпалити національну свідомість і національну самоповагу. Звідси небачена до того справжня «злива» (за словами В. Масненка) популярних викладів національної історії та неймовірний суспільний інтерес до такого ґатунку праць. Величезними накладками виходили тексти з історії України авторства як професійних істориків, так і аматорів історичного ремесла, письменників, громадських діячів. 1908 р. «Історія України-Руси» М. Аркаса, видана тиражем 7 тис. примірників, розійшлася впродовж трьох місяців. У 1917–1918 рр. винятково популярними були історичні оповідання письменника,

автора численних прозових творів про героїку Запорозької Січі *Адріана Кашченка*: тільки 1917 р. видано 18 його книжок.

Зворотним аспектом такого процесу було певне зменшення соціальної ваги професійної історіографії та загалом зниження інтенсивності власне наукового історіописання. У роки війни та революції причиною таких процесів було також описане вище своєрідне «знекровлення» історичної науки через активну участь істориків у громадсько-політичному житті, роботі державних установ та участь у воєнних діях. Відтак, в умовах революційного часу найвищим із небагатьох досягнень української науково-історичної думки, на погляд В. Масненка, була праця Д. Багалія «Історія Слобідської України» (1918). Ця робота вперше на рівні серйозного узагальнювального дослідження про зазначений на титулі регіон обґрунтовувала його належність до етнічно й політично української території. Зокрема, хоча Д. Багалій, на відміну від тверджень М. Грушевського про винятково українську колонізацію Слобожанщини в XVII ст., говорив і про великоросійський колонізаційний рух, він наголошував на переважанні інтенсивності українських міграційних потоків і здебільшого етнічно українському заселенні краю.

Отже, творення засад національної історії в Україні відбувалося під вирішальним впливом процесів українського націотворення та національного руху, а також в умовах специфічної політики двох імперій, між якими були поділені землі сучасної України, щодо своїх «українських» провінцій. Якщо на початках національну історію автори – носії переважно «малоросійської» свідомості розглядали як чільний складник «загальноруського» історичного простору, то на початок 1920-х рр. історія України набула рис повноцінного нарративу про українську (етнічну) націю. Якщо північним поглядом на українське минуле впродовж XIX – початку XX ст. було бачення його як історії українських народних мас – носіїв егалітаристських та антидержавних політичних цінностей, то історики-державники започаткували переосмислення та переформулювання минулого України з позиції його соціальної та політичної повноцінності, залученості в загальноцивілізаційні процеси націо- та державотворення.

2. У ТІНІ СЕРПА І МОЛОТА: ІСТОРІЯ В РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ

*Михайло Хмелько. Тост за російський народ (1947).
Український художник отримав за картину Сталінську премію.*

2.1. Від «золотої доби» 1920-х до історіографічної «пустелі» 1930-х років

Період 1920-х (особливо починаючи з 1923–1924 рр.) історіографи одностайно характеризують як «золоту добу» української історіографії, коли вона пережила справжнє піднесення, аналогічне до «розстріляного відродження» в тогочасному українському красному письменстві. Тоді завдяки відносно сприятливим суспільно-політичним умовам її розвитку, появі плеяди блискучих науковців, які взаємодіяли з представниками дореволюційного покоління і спиралися на досвід та досягнення попередників, та діяльності низки наукових шкіл було розгорнуто неймовірну активність у гуманітарних науках, насамперед історичній.

У чому полягали ці «відносно сприятливі умови»? І чому історіографічний бум у радянській Україні був таким же нетривалим, як і його аналоги в інших царинах тогочасної української культури та науки? Спробуємо вказати на ті головні чинники, що сприяли «золотій добі», та на обставини, які призвели до її згортання і краху.

По-перше, починаючи з відмови від *воєнного комунізму* та переходу до *непу* (1921 р.), у радянських республіках відбувала-ся певна лібералізація внутрішньополітичного курсу, перехід від винятково тоталітарних і репресивних способів більшовицького керівництва суспільством до механізмів більш м'якого контролю над ним. Це було вимушене загравання керівної партії з суспільством, проте воно давало представникам творчих професій і гуманітаріям можливості на відносно вільне самовираження.

Зазначене особливо стосувалося професійних істориків. Річ у тому, що більшовики на початках свого режиму вважали історичну свідомість суспільства мало важливою для «виховання нової людини», а історичні знання (а втім й історичну освіту) – зайвими для «будівників нового ладу». Відтак разом із припиненням в УСРР діяльності університетів (1920 р.) були закриті їхні істори-

ко-філологічні факультети; з 1924 р. курси історії були ліквідовані й у середній школі республіки. До початку 1930-х рр. історичні знання в середній школі фрагментарно подавали в інших курсах суспільствознавчого циклу. У вищій школі (її головною формою до 1930 р. були Інститути народної освіти (ІНО)), читали окремі історичні курси на відділеннях історії факультетів соціального виховання та факультетів професійної освіти, які (і факультети, і історичні відділення) були не більше, як «покручем» колишніх факультетів університетів та інших педагогічних навчальних закладів. За таких обставин більшість професійних істориків була зайнята не у вишівській системі (як у дореволюційній Росії та країнах Європи), а в архівних і музейних установах, і в новостворених науково-дослідницьких інституціях, насамперед у системі Всеукраїнської академії наук (ВУАН) і науково-дослідницьких кафедр. Урядовий контроль за діяльністю таких установ, де історики не впливали безпосередньо до виховання молоді, а, умовно кажучи, «щось собі писали», чи «копирсалися» в архівних документах або музейних експонатах, був не таким жорстким, як над вишівською освітою. Така «неувага» до історії як науки та професійних істориків була додатковим чинником, що уможлиблював простір часткової свободи. Для істориків це виявлялося у відносно вільному виборі напрямків і проблем наукового пошуку, історіософії та методології історичних студій.

Проте свобода й у ці роки була все ж відносною. У чому полягали її ліміти та обмеження? По-перше, провідні вчені старших поколінь перебували під дедалі потужнішим ідеологічним тиском (який поки що не переростав у фізичні репресії), метою якого було їх перевиховання в «марксистському» дусі. В інституції історичної науки за розподілом («рознарядками») й ініціативою партійних органів приймали молодих висуванців керівної партії, які завзято і, зазвичай, щиро обстоювали «єдиноправильність» «марксистсько-ленінської» науки й запекло критикували представників науки «буржуазної». З кінця 1920-х – початку 1930-х рр. такі історики стали важливими дійовими особами погромницьких акцій (прилюдних обговорень творів і поглядів із ухваленням викривальних

вердиктів, цькування у пресі) проти тих учених, яких уважали носіями «контрреволюційних», «націоналістичних», «антимарксистських» поглядів. Приміром, у другій половині – наприкінці 1920-х рр. особливо активними в справі «пролетаризації» історичної науки в Україні (таким терміном називали не лише просування на провідні ролі істориків-комуністів, але й установа верховенства «марксистського», а по суті – офіційного трактування історичного процесу), у «боротьбі» проти «ворожих пролетарській справі елементів» були молоді комуністи *Іван Кравченко*, *Василь Камінський*, *Кіндрат Кушнірук*, *Трохим Скубицький*. Перші двоє, зокрема, будучи деякий час аспірантами Науково-дослідної кафедри історії України М. Грушевського, робили спроби (зрештою, безуспішні) її «пролетаризувати».

Починаючи з 1917 р., більшовики запровадили політичну цензуру, зокрема й друку, створювали органи централізації такої діяльності. Зокрема, 1922 р. спочатку в РСФРР, а потім і на рівні СРСР було створено головну з таких інституцій – т. зв. Головліт (який мав у своєму підпорядкуванні республіканські структури, в УСРР зокрема такою став Укрліт). Проте аж до 1928 р. майже всі видання ВУАН були звільнені від цензури. Водночас доти працівники ДПУ давали санкцію на вихід гранок видань, звільнених від цензури Головліту. З кінця 1920-х рр. друк усіх наукових видань в УСРР було поставлено під суворий цензурний контроль.

Ідеологічний наступ на «буржуазну науку» в 1920-ті рр. відбувався також через запровадження в навчальні програми аспірантур наукових установ набору обов'язкових курсів суспільствознавчого циклу, які фактично мали суто ідеологічне значення – сприяти підготовці рафінованих «марксистських» кадрів: «політекономії», «економічного матеріалізму», «теоретичних основ марксизму», «історії революції і радянської конституції». З іншого боку, через відсутність у 1920-х рр. в УСРР єдиних аспірантських програм керівники наукових установ могли ще стримувати інтервенцію офіційної ідеології в перебіг підготовки майбутніх науковців, відносно самостійно формувати зміст і структуру навчального процесу.

Провідні історики УСРР у 1920-х рр. перебували під постійним «ковпаком» чекістів, які стежили за їхніми діями та настроями. Це відбувалося за допомогою інфільтрації в оточення учених, у наукові установи таємних співробітників органів держбезпеки. Відомо, що вже у першій половині 1920-х рр. таємно наглядали за Олександром і Михайлом Грушевськими, катеринославськими/дніпропетровськими вченими Дмитром Яворницьким і Володимиром Пархоменком. Над істориками, які співпрацювали з колишніми політичними режимами, ворожими більшовикам, чи були запідозрені в нелояльності до чинної «пролетарської» влади, постійно висіла загроза притягнення до відповідальності за «політичними» статтями (однак, варто наголосити на тому, що це ще не були утиски за наукові тексти, які писали історики!). За політичну неблагонадійність у радянських тюрмах та інших «виправно-трудовах» вже в 1920-х рр. побували, зокрема, відомі історики *Микола Василенко, Василь Базилевич, Віктор Романовський, Костянтин Харлампович, Оникій Малиновський*. Ще до початку активних репресивних акцій проти істориків, у березні 1928 р., був заарештований молодий перспективний історик, співробітник Науково-дослідної кафедри історії України М. Грушевського в Києві *Микола Ткаченко*³⁶.

Тут треба сказати, що навіть найвидатніші історики в Україні 1920-х рр., опанованій більшовиками, перестали бути, на відміну від часів Української революції та навіть Російської імперії, фігурами, які впливали на траєкторію політичного процесу, рішення влади чи були самостійними учасниками суспільно-політичного життя. Лише окремі з них, носії більшовицького світогляду чи його українських версій (націонал-комунізму), були залучені до вироблення державної політики (насамперед *М. Яворський*, який був офіційним керівником наукової сфери в УСРР у середині – другій половині 1920-х рр.). Проте головні рішення навіть у царині на-

³⁶ Після семи місяців «слідства» М. Ткаченка було засуджено до восьми місяців ув'язнення за «контрреволюційну агітацію», а оскільки він уже фактично відбув свій «термін», то наприкінці того ж року його відпущено на волю й за сприяння М. Грушевського навіть поновлено на цій же кафедрі.

уки ухвалювало партійно-політичне керівництво СРСР, а їх безпосередньо впроваджували, з незначною долею імпровізації, вищі функціонери УСРР. Звідси такі несподівані «феномени», як певні успіхи в проведенні політики *українізації*, які продемонстрував, коли цього вимагала Москва, вірний сталінський служача, генеральний секретар ЦК КП(б)У в 1925–1928 рр. *Лазар Каганович*.

Якщо ж говорити про істориків, ідейно й інституційно не пов'язаних із більшовизмом (а таких в Україні, навіть серед тих, які оголошували про свій марксизм, тоді фактично була більшість), то ніша публічних інтелектуалів чи носіїв професійних знань, які могли висловлюватися з приводу значущих питань суспільно-політичного життя, тим паче, впливати на державний курс, була для них закритою. Подекуди їх залучали для висловлення експертної думки з приводу важливих для більшовиків питань. Наприклад, М. Грушевський і Д. Багалій готували експертні записки для напрацювання проекту уряду радянської України з питання північних і східних кордонів республіки (1924 р.), у яких обґрунтовували потребу введення до складу УСРР населених українцями теренів РСФРР (останнього як експерта залучав ще уряд Української Держави П. Скоропадського до укладання договору між цим утворенням і більшовицькою Росією 1918 р., а також до процесу підготовки Ризької угоди 1921 р. між радянськими Росією, Україною та Польщею). Як відомо, більшість цих пропозицій відповідно до постанови ЦВК СРСР 1925 р., якою внесено зміни до лінії українсько-російського кордону, не було враховано, а Україна отримала територію з удвічі меншою кількістю населення, ніж проживало на відібраних у неї тоді на користь Росії Шахтинській і Таганрозькій округах.

Отже, режим швидко перетворив українських інтелектуалів із суб'єкта політики в її об'єкт. Мало того, влада почала змушувати відомих діячів культури та науки до нібито щирих і добровільних заяв про її підтримку. Окремі видатні історики змушені були задекларувати повне й беззастережне визнання режиму (зокрема, відомо про вірнопідданські заяви 1920-х рр. Д. Багалія та А. Кримського). Водночас попри певне співробітництво М. Грушевського

із владою в питаннях організації наукових установ, більшовики не дочекалися від історика жодних «присяг на вірність». Це, наприклад, дало підстави в одному з повідомлень чекістських таємних інформаторів, які перебували в оточенні Михайла Сергійовича з перших днів його повернення в Україну в березні 1924 р., зазначити про нього таке: «Політичних поглядів, як і правопису, не змінює, гнеться, але не ламається».

Інколи гуманітарії в 1920-х рр. наважувалися й на активні акції протесту проти посилення бюрократичних та ідеологічних важелів у царині культурного життя республіки. Діячі культури і науки, зокрема й історики, активно домагалися звільнення або пом'якшення покарань для засуджених побратимів. Найбільш резонансним протестом гуманітаріїв проти сваволі партійного апарату став колективний лист-протест у зв'язку з самогубством етнографа, збирача українських старожитностей *Данила Щербаківського* в червні 1927 р., який кинувся з моста в Дніпро на знак протесту проти політичних доносів двох співробітників Музею історії Києва, де він працював. Це послання підготував відомий історик, колишній український соціал-демократ і близький співробітник *М. Грушевського* *Осип Гермайзе*. Його підписали 79 науковців, зокрема й історики *М. Грушевський, О. Грушевський, К. Антипович, М. Ткаченко, Н. Полонська-Василенко, С. Глушко, О. Баранович, В. Ляскоронський, В. Дубровський, Л. Окиншевич, П. Клименко, В. Шугаєвський* та ін.

Важливим виявом обмеженості лібералізації політичного клімату для вчених-істориків був розподіл ресурсів для історичної науки залежно від суспільно-політичних позицій науковців. Набагато більше сприяння (фінансове, матеріальне, організаційне) надавали тим історикам та інституціям, які засвідчували свою повну підтримку політики більшовиків у галузі духовного життя, зокрема оголошували про прийняття «марксо-ленінського вчення» як ідейної основи своїх праць. Якщо більшість істориків, як і загалом науковців в УСРР у 1920-х рр. тотально потерпали від матеріальної скрути, нестачі коштів на видання праць, дефіциту паперу тощо, то таких проблем майже не мали співробітники Все-

української комісії по вивченню історії Жовтневої революції і Комуністичної партії (т. зв. Всеукраїнського істпарту) чи Українського інституту марксизму-ленінізму³⁷. Скажімо, у першому півріччі 1923 р. у Державному видавництві України вийшли друком шість книжок М. Яворського, який тоді вже претендував на амплу лідера марксистських істориків в УСРР. За три місяці другого півріччя (липень, серпень, вересень) того ж року опубліковано ще три книги вченого. Причому, праця М. Яворського «Коротка історія України» вийшла накладом 38 тис. примірників – величезним, як для того часу.

На відміну від суто наукових, архівних, музейних установ, уже в 1920-х рр. під жорстким пресингом опинилася вишівська наука (залишки якої функціювали в ІНО). Тут із 1922 р. відбувалися «чистки» від «петлюрівськи налаштованих елементів» або усунення від викладання інших «ненадійних» кадрів (до яких зазвичай потрапляли викладачі з дореволюційним стажем роботи) для перетворення вищих шкіл у радянській Україні в провідників більшовицького курсу. Вакантні посади заповнювали партійні висуванці молодого віку, робітничого чи селянського походження, часто без достатніх професійних якостей, зате з величезним бажанням творити «нову», «марксистсько-ленінську», «пролетарську» освіту та науку. Щоб виявити у вищій освіті «класово ворожі елементи», з'ясовували походження та попередню діяльність викладачів і студентів у період до «пролетарської революції». У

³⁷ Навіть науковим установам М. Грушевського, який у перші роки свого перебування в УСРР мав певну підтримку урядових кіл республіки, хронічно бракувало коштів на видання. Маючи на меті посилити чвари в академічних колах, влада виділяла гроші на публікацію праць цих інституцій за рахунок інших запланованих до друку видань ВУАН (проте робила це за спиною М. Грушевського!), чим викликала незадоволення його опонентів. Подекуди ухваливали просто-таки «соломонові» рішення. Так, стосовно публікації другого тому «Студій з історії України», що виходили під егідою Науково-дослідної кафедри історії України М. Грушевського, уповноважена давати дозвіл на державні дотації президія Укрнауки (керівна установа стосовно наукового життя в УСРР) 1927 р. ухвалила таке: по-перше, видання «Студій» забезпечити, по-друге, «в справі дотацій через відсутність відповідних коштів відмовити» (тобто другий пункт заперечував перший).

студентські та викладацькі колективи впроваджували таємних співробітників ДПУ, які мали сприяти встановленню кандидатур на звільнення. Професорсько-викладацький склад змушували складати т. зв. «соціально-політичний мінімум», який передбачав перевірку знань праць «класиків марксизму», а також наукової, педагогічної та громадської роботи. Починаючи з 1927 р., визначальними в такому «тестуванні» були суто ідеологічні критерії. Крім того, добір аспірантів у вишах відбувався не за науковими талантами та досягненнями, а за «ідейно-класовими» ознаками, тобто походженням і рівнем відданості керівному режимові. З кінця 1920-х рр. таку практику було перенесено й на підготовку кадрів науки в аспірантурах науково-дослідних установ.

Отже, свобода наукових досліджень у радянській Україні у відносно ліберальні 1920-ті рр. була теж відносною. Суперечливість тодішнього становища вчених-істориків полягала в тому, що вони впродовж першої декади більшовицького режиму в Україні розгортали все більшу наукову активність, до якої проте з кожним роком усе пильніше й більш підозріло ставилася влада та її клевети, рекрутовані переважно з «революційної» молоді.

Одним із визначальних чинників піднесення історичних досліджень у 1920-х рр. була політика *коренізації*, яка в УСРР мала характер насамперед *українізації*. Вона була суперечливою, нетривалою, не мала на меті національного піднесення, яке, проте, відбувалося всупереч справжнім намірам більшовицьких лідерів (утвердити владу більшовиків в Україні за допомогою показового толерування української мови, мовної й етнічної українізації партійного та радянського апарату тощо, адже, за влучним зауваженням американського історика *Террі Мартіна*, у Радянському Союзі 1920–1930-х рр. «українське питання почало відігравати ту ж роль, яку в дореволюційній Росії відіграло питання польське», та виявити «націоналістичні» середовища, щоб згодом їх усунути³⁸) і

³⁸ Як переконливо зауважив провідний дослідник політичного терору в радянській Україні 1920–1950-х рр. *Юрій Шаповал*, попри декларований курс на українізацію в самий її розпал радянські секретні служби таємно збирали інформацію про її активних прибічників (яких іменували не інакше, як «націона-

завдячуючи високій творчій активності діячів української культури, науки, освіти. Попри зазначене, національна реформа (як називають зміни в ході політики українізації в сучасній історіографії) в радянській Україні стала поштовхом для українознавчих студій, зокрема й вивчення історії України.

Ідеться насамперед про те, що українізація спричинила загальні зрушення в національній свідомості – поширення української тотожності в різних прошарках суспільства радянської України, появу міської української ідентичності. Такі зміни істотно збільшували аудиторію споживачів українознавчої, зокрема й історичної, літератури, яка переставала бути потрібною лише для вузького кола спеціалістів і національно орієнтованих інтелектуалів, а потрапляла в коло зацікавлених і пересічної людини, небайдужої до питань духовного життя тієї спільності, з якою вона себе ототожнювала. Звичайно, що такі позитивні зрушення не варто перебільшувати: українізація мало позначилася на ідентичнісній та мовній ситуації в промислових містах Півдня та Сходу (у середовищі російськомовних робітників тоді поширеною була примовка: «Раніше був Закон Божий, а нині – українізація»); вона мало зачепила настрої тієї частини населення республіки, яка вороже чи зверхньо ставилася до української мови й культури.

Українізація як вияв певного послаблення централізаційного тиску Кремля щодо України спричинила й зміну внутрішньої мотивації самих істориків до свого ремесла. Потрібно сказати, що ставлення інтелектуальних кіл в УСРР до офіційної політики було різним. Частина з них не вірила в щирість і ефективність нового курсу, убачаючи в ньому облудну спробу більшовиків загравати з українцями з тим, щоб не втратити Україну³⁹. Проте значна кіль-

лістами», «українськими шовіністами» чи «українськими сепаратистами»). Так готувався компромат на тих, кого чекісти вважали принциповими ворогами комуністичного режиму. Його було використано для блискавичного і безпомилно «прицільного» знищення української інтелігенції наприкінці 1920-х – у 1930-х рр.

³⁹ Дошкульним критиком більшовизму у відносно вільні 1920-і рр., зокрема офіційної політики українізації, був, наприклад, історик літератури, публіцист, один з керівників ВУАН *Сергій Єфремов*. Глибока зневага до комуністичного урядування в Україні та саркастична оцінка окремих його виявів зафіксована в

кість представників культурно-мистецьких і наукових середовищ республіки схвально сприйняла разючі, на їхній погляд, порівняно з царськими і ранньорадянськими часами, зміни в національній політиці. Багато інтелектуалів національно-демократичних переконань, зокрема й істориків середнього та старшого покоління, у національній реформі побачили можливість працювати на благо України попри тверезу оцінку чи скептичне ставлення до більшовицького режиму. Зокрема це М. Грушевський, А. Кримський, Д. Багалій. Чимало було й тих, хто палко підтримав офіційну українізацію й активно долучився до процесів національно-культурного відродження, уважаючи, що така політика запроваджена надовго й усерйоз та демонструє добрі наміри більшовиків. Існують переконливі свідчення про те, що провідні представники нового покоління, яке ввійшло до історичної науки в 1920-х рр., а також й деякі репрезентанти дореволюційної історіографії, сприймали (з погляду сучасних знань – очевидно, що хибно) процеси національно-культурного будівництва в УСРР як заходи зі створення власної суверенної Української радянської держави й розглядали свої наукові студії як службу новій, квітучій, омріяній Україні. В умовах неймовірного ентузіазму, який охопив частину представників наукової та мистецької інтелігенції радянської України у зв'язку з певними можливостями для творчого самовираження та гаданими широкими перспективами «нового ладу»⁴⁰, значна частина істориків щиро повірила в те, що вони творять нову, «революційну» науку, вільну від недоліків попередньої. З-поміж таких було багато носіїв ідей провідної ідеологічної течії в радянській Україні доби українізації – українського комунізму, що від-

щоденникових нотатках українського діяча за 1923–1929 рр. Зокрема, важливим аспектом «Щоденників» С. Єфремова, який засвідчує ставлення до більшовизму не тільки частини інтелектуалів, а й суспільного загалу радянської України, є наведені численні факти «народного фольклору», у яких висміяні більшовики (для прикладу: «питання – що таке ВКП(б)? Відповідь: «воры, конокрады, проститутки (б...ди)»)

⁴⁰ Показовим виявом щирої віри багатьох українців у нове національне життя в радянській Україні стала еміграція сюди з окупованої Польщею Галичини близько 70 тис. представників цього українського краю.

зеркалено в їхніх наукових текстах. До зазначеної умовної групи входили лідери української історіографії 1920-х рр. *М. Слабченко* (1882–1952), *О. Оглоблин* (1899–1992), *О. Гермайзе* (1892–1958), *М. Яворський* (1885–1937), їхні учні та послідовники.

Національно-культурне піднесення в Україні доби Української революції та українізації спричинило появу української самосвідомості й дослідницький інтерес до проблем українського минулого в деяких істориків, які не були етнічними українцями. Відомим дослідником питань історії українських політичних партій, насамперед Революційної української партії, та палким українським патріотом був юдей (за іншими відомостями – караїм) *Осип Гермайзе*. «Другою батьківщиною» (за його власним визнанням), з якою пов'язав найкращі роки життя, Україна в 1920-х рр. стала для білоруса, визначного історика Гетьманщини *Лева Окиншевича*. Вояком українських збройних формувань 1917–1919 рр., а пізніше відомим дослідником історії козацтва, інших тем став етнічний росіянин, професійний російський офіцер, одесит *Олександр Рябінін-Скляревський*.

Отже, українізація загалом сприяла зростанню соціального престижу історичних знань про історію України й на рівні дослідників, і на рівні звичайних читачів, що прагнули тепер знати більше про Україну й українців, мати інформацію про їхнє минуле. Своєю чергою, українська історична наука була одним із постачальників інтелектуального ресурсу для національної реформи (адже обґрунтовувала історичну легітимність того суб'єкта, на який українізація була спрямована – тобто українського народу (нації) як етнополітичної цілісності). Зокрема, ідеї *О. Оглоблина* та *М. Слабченка* про самостійність українського господарського організму в епоху нового часу, ймовірно, використав відомий теоретик економічної самостійності радянської України *Михайло Волбуєв*. Як зауважимо нижче, український комунізм «підпирали» історичними аргументами й деякі інші українські історики.

Проведення політики коренізації спричинило і процеси етнокультурного відродження національних меншин в Україні. З-поміж низки важливих кроків, які запроваджували в УСРР у

зв'язку з коренізацією (створення національних районів, навчальних, культурних закладів), було й створення наукових інституцій і проведення досліджень з історії, етнографії, мови представників нетитульних етносів, які мешкали на території радянської України. Організовано такі важливі установи, які досліджували проблеми історії та культури національних меншин в Україні, як Єврейська (гебраїстична) історично-археографічна комісія, Українсько-молдавська комісія історичної секції ВУАН, Всеукраїнська наукова асоціація сходознавства та ін., започатковано вивчення історії євреїв, молдован, поляків, греків, болгар, німців України в контексті співжиття з титульним українським етносом. Важливо наголосити, що в перспективі йшлося про введення історії етнічних меншин до загальноукраїнського історичного процесу й відповідне конструювання українського історичного наративу. Проте зі згортанням політики коренізації всі ці позитивні зміни було припинено.

Українська історіографія в радянській Україні 1920-х рр. помітно зреагувала на суперечливі суспільно-політичні обставини. По-перше, більшість істориків-українознавців УСРР (за винятком невеличкої групи «радянських марксистів», головно співробітників Всеукраїнського істпарту) стояла на засадах самостійності українського історичного процесу і попри складне, нерідко негативне особисте ставлення до М. Грушевського, визнавала слушність його історичної схеми. Тут важливе значення мало те, що лівову частку (за підрахунками дослідника історіографії в УСРР 1920-х рр. Сергія Водотики – близько 70 %) у цей час становили вчені-історики з «дореволюційним» стажем наукової діяльності або власники «дореволюційних» дипломів, а не вихованці нових радянських інституцій. А якщо говорити про лідерські позиції в українській історіографії (керівники наукових інституцій, неформальних середовищ, зокрема наукових шкіл, найбільш впливові вчені), то їх займали винятково науковці старої формації українського етнічного походження або національно свідомі неетнічні українці (при тому, за підрахунками того ж сучасного дослідника, 1928 р., у розпал політики українізації, етнічні українці становили 28% серед усіх іс-

ториків республіки, разом із викладачами вишів – це, до речі, найвищий показник серед галузей науки в тодішній УСРР). На той же рік усього 4% українознавців республіки були членами ВКП(б).

Суспільний і науковий запит на пошуки історичних витоків українського народу та його державності спонукав низку істориків зацікавитися ідеями В. Липинського. У радянській Україні 1920-х рр. його твори не розповсюджували в книготорговельній мережі, але офіційно й не забороняли. Достеменно відомо, що творчість засновників державницького напрямку (В. Липинського, Д. Дорошенка) вільно пропагував під час студентських викладів *Олександр Оглоблин* (якого вважали прибічником марксистських ідей), ключовими працями цих істориків цікавився *Володимир Пархоменко* (їх він отримав поштою від Д. Дорошенка), *Наталія Мірза-Авак'янц* керувала темою «В. Липинський» семінару з історіографії для аспірантів Інституту історії української культури в Харкові. Творчість В. Липинського значно цікавила М. Грушевського, який із ним непримиренно дискутував на сторінках останніх томів «Історії України-Руси». На думку сучасних дослідників, вплив державницьких ідей помітний у текстах *Михайла Слабченка*, імовірно, *Миколи Василенка* та його співробітників у Комісії для вивчення історії українського і західньоруського права ВУАН. Поза сумнівом, що винятково національне спрямування історіографії в УСРР та навіть частково її суголосність із державницькими історичними концепціями було пов'язано з відносною свободою висловлення ідей та офіційним заохоченням до діяльності, спрямованої на розвиток української культури, науки, мови.

По-друге, було започатковано опрацювання історії України на засадах нової для української історіографії марксистської методології. Звісно, що прийняття марксизму як ідейної основи історичних студій було викликане не тільки і не стільки новими перспективами для українських істориків, відкритими у зв'язку з його застосуванням у практиці історіописання, зокрема вивчення економічної історії, історії «класової» боротьби тощо. Очевидно, що марксизм приймали насамперед із міркувань політичної доцільності, адже це була «єдино правильна» методологія, яку проголо-

шувала більшовицька влада, і з цим історики радянської України вже в 1920-х рр. змушені були змиритися. У рівні й характері його застосування існували суттєві відмінності. Д. Багалій, як кепкував М. Яворський, «хотів стати марксистом, але так ним і не став», тримаючись за «бабусину спідницю», тобто за звичну позитивістську методологію. Фактично, «академічними марксистами» (тобто прихильниками суто наукового, а не політично кон'юнктурного бачення марксистських ідей) були М. Слабченко й О. Оглоблин, запозичивши в Карла Маркса насамперед елементи матеріалістичного розуміння історичного процесу й інтерес до економічної історії. Зацікавлення названих дослідників історією українського господарства реалізовано передусім у їхніх фундаментальних дослідженнях – «Очерках истории украинской фабрики» (1925, 2 тт., 3 том опублікований разом із двома іншими в одній книзі в Мюнхені 1971 р.; натомість заплановано 6-томну працю) О.Оглоблина й «Организация хозяйства Украины от Хмельницыны до мировой войны» (4 тт., також опубліковано у вигляді великих статей дві частини 5 тому, 1922–1929; було заплановано 10-томне дослідження) М. Слабченка. Як переконливо довів у студіях про названих учених О. Ясь, їхня творчість не редукувалася до марксизму, а була насичена й іншими ідейними впливами.

Поза тим, для багатьох істориків марксизм став «єдиною вірою», якої трималися несамовито, хоча насправді часто не розуміли його змісту. На відміну від М. Слабченка чи О. Оглоблина, які застосовували марксизм для кращого, більш масштабного осягнення українського минулого, вони розглядали марксизм і базоване на ньому історіописання як інструмент для обґрунтування поточного курсу більшовиків. При тому цікавим феноменом «золотої доби» було те, що серед орієнтованих на політичну інструменталізацію істориків меншість становили ті, хто цілком і повністю дотримувався «прокремлівської» позиції, проводячи у своїх дослідженнях відповідні погляди – це в основному співробітники Всеукраїнського істпарту, меншою мірою інших «марксистських» установ (*Марк Волін, Микола Попов, Михайло Рубач*). Водночас серед тих, хто вважав себе «справжніми» марксистами,

в Україні впродовж 1920-х рр. за науковою активністю та впливом на історичну науку переважали прибічники його специфічно українського прочитання.

З-поміж них були прихильники ідей українського комунізму (націонал-комунізму), слушність яких – більш чи менш усвідомлено – намагалися підтримувати через відповідні трактування минулого. На роль найбільш визначного інтерпретатора Марксових ідей в історичній науці УСРР претендував автор перших і численних «марксистських» підручників з історії України, у 1925–1927 рр. голова «наукового» підрозділу Народного комісаріату освіти в уряді радянської України (Укрнауки) *Матвій Яворський*. Його становище у владно-науковій ієрархії в тодішній радянській Україні дуже точно визначив С. Єфремов: у своєму щоденнику він писав про нього як про «спритного чоловіка», який «всю українську науку у жмені держить». Він був типовим представником молодого покоління провладних істориків у тому, що вважав усю «немарксистську» українську історіографію хибною, позначеною «смертельною кризою, що охопила стару науку з приходом Жовтня», а також розумінням історії як легітимізаційної науки, яка повинна виправдовувати сьогодення.

Його концепція історії України (попри мінливий характер, різночитання окремих подій у різних текстах) поєднувала марксистський і національний підходи. У центрі уваги історика перебувала суто «марксистська» проблематика – становище і «класова» боротьба українських народних мас. Водночас провідною ідеєю праць лідера офіційної історіографії в УСРР 1920-х рр. було положення про «національну історію України», на якому фактично побудовані його синтези. Щоправда, відкрито задекларувати й надати йому «теоретичної» аргументації історик наважився тільки під час «дискусії з приводу поглядів М. Яворського» в Українському інституті марксизму-ленінізму 1929 р., у ході якої почалося його ідеологічне цькування, а згодом і остання, «репресивна», глава його біографії. Він виділяв окремий український історичний процес, що не заперечувало його зв'язку в певні періоди з загаль-

норосійським, польським, австрійським історичними процесами. На Першій всесоюзній конференції істориків-марксистів (кінець 1928 – початок 1929 рр.) М. Яворський наважився на жорстку критику провідного історика СРСР, «диктатора радянської історіографії» (вислів Бориса Крупницького) *Михайла Покровського* та його школи за фактичне перенесення в радянську історичну схему старої концепції про відсутність окремих історій українського та білоруського народів⁴¹. Особливістю історії України він уважав те, що тут запекла класова боротьба поєднувалася з боротьбою проти національного гноблення українців. Відтак історик обстоював ідею про окремий і відмінний від російського за соціальним складом і завданнями український «революційний» рух. Його важливими особливостями вважав специфічно «український» декабризм, самобутнє зародження марксизму в Україні (М. Драгоманов, М. Зібер), особливий характер революції 1905 р. в Україні, нарешті «національно-демократичну революцію» 1917 р. під керівництвом Центральної Ради, унаслідок якої відбулося звільнення з-під «дворянсько-кріпацької системи» та «національної неволі». Керована більшовиками Жовтнева соціалістична революція зумовила повне соціальне визволення і «пролетарське самовизначення української нації» у формі УСРР, яка, за його словами, виявляє «могутній саморозвиток своїх витворчих сил». Отже, існування радянської України він розглядав як результат тривалого процесу національної та соціальної емансипації, до якої зовнішні союзники «пригноблених» українських мас – Російська комуністична партія (більшовиків) та керований нею російський пролетаріат – долучилися лише на завершальній стадії, стадії Жовтневої революції. Такий погляд, безперечно, промовляв на користь історичної легітимності радянської України як суверенної держави з «соціалістичним» ладом. Отже, версія історії України М. Явор-

⁴¹ Водночас треба підкреслити, що М. Покровський та представники його школи жорстко критикували гнобительську національну політику царської Росії і, зрозуміло, визнавали існування українців як етносу та їхньої історії, які проте, на думку М. Покровського, з'явилися на історичній арені лише з кінця XVI ст.

ського відверто «працювала» на політичну програму українських комуністів⁴², час яких із кінця 1920-х років уже спливав!

З історичними побудовами М. Яворського перегукувалася концепція історії України та революційних подій 1917–1918 рр., викладена в низці статей і книзі «Одміни і банкрутство українського націоналізму» (1929) *Володимира Сухино-Хоменка*. Ключові ідеї цього маловідомого сьогодні публіциста й історика фактично повторювали або були дуже близькими до думок М. Яворського (проте в деталях, зокрема в інтерпретації подій середини XVII ст., вони не завжди були односторонніми). Важливо підкреслити, що В. Сухино-Хоменко хоча й не був за формальними ознаками учнем М. Яворського, тогочасні офіційні історики зараховували його до учнів.

До кола істориків націонал-комуністичної орієнтації належить *Мойсей Равич-Черкаський* – партієць, близький до прибічників визначного лідера українських комуністів *Олександра Шумського*, перший історик КП(б)У й автор теорії про «двокорінність» цієї партії. В основі цієї концептуальної побудови лежала думка, що Компартія України була сформована з двох рівнозначних джерел – кадрів Російської соціал-демократичної робітничої партії (більшовиків) та представників українських партій «націонал-комуністичного» спектру, що надавало історичну легітимізацію прихильникам незалежницької позиції українських більшовиків у 1920-х рр.

Високий рівень ангажованості ідеями «України без хлопа і пана» був притаманним для творчості *О. Гермайзе*. Прихильність цього історика до націонал-комуністичної перспективи сучасної йому Україні простежуємо в методології його студій і тлумаченні конкретних історичних подій і процесів. У кількох своїх працях він відверто закликав трактувати історичні факти з погляду «сучасних революційних завдань». У центрі наукових зацікавлень *О. Гермайзе* перебували радикальні («революційні») та національні рухи в Україні в XIX – XX ст. У своїй головній праці, присвяченій

⁴² Існують підтвердження того, що М. Яворський сам себе ідентифікував з українським комунізмом. Зокрема, керівництво соловецького табору, у якому історик відбував покарання, в одному зі своїх донесень зазначало, що «він уважає себе ідеологом українського марксизму».

Революційній українській партії «Нариси з історії революційного руху на Україні, т. 1: Революційна українська партія (РУП)» (1926), історик дійшов висновку про органічність існування лівих партій в українській політичній палітрі, приреченість політичних рухів, представники яких ігнорували українське національне питання, звертав увагу на упереджене ставлення осередків РСДРП(б), що діяли в Україні, до українського руху. Отже, у дослідженнях О. Гермайзе можна було побачити акцентування виняткової ролі українських лівих сил у подіях партійно-політичного життя України початку ХХ ст. та відсутність пієтету перед більшовиками. Такі небезпечні з позиції офіціозу погляди не залишилися непоміченими, відтак з кінця 1920-х рр. офіційна радянська історіографія цілком неслухно з формального погляду (оскільки О. Гермайзе ніде про це не писав) почала вважати вченого одним із авторів теорії про «двокорінність» КП(б)У, тоді ж історика було заарештовано у справі Спілки визволення України (1929); розпочалася тривала доба репресій і гонінь проти нього.

У гвалтовному припиненні «золотої доби» в українській історіографії була приблизно та ж сама логіка, що й у знищенні сталінським режимом інших наукових напрямків і культурних середовищ України.

Головною і, по суті, єдиною обставиною, яка призвела до фактичної ліквідації української історичної науки в її попередніх інтелектуальних та інституційних вимірах уже на середину 1930-х рр., була різка зміна внутрішнього політичного курсу в СРСР і його союзних республіках, особливо в радянській Україні, на зламі 1920–1930-х рр. У ті роки радянське керівництво перейшло до цілковито тоталітарних механізмів управління суспільством, що мало для істориків нищівні наслідки: вони повинні були зникнути, замовкнути або ж стати гвинтиками сталінської пропагандистської машини – «бійцями ідеологічного фронту».

Водночас, починаючи з 1931 р., Сталін усе більше розглядав історичні знання як надважливий засіб, який можна застосовувати для насадження і виховання історичної пам'яті суспільства, а останню – як знову ж таки дуже актуальний для режиму інстру-

мент маніпуляції свідомістю людей. Сталін зрозумів те, чому в ранні радянські роки партійні вожді не надавали помітного значення – уявлення людей про історію не просто є їхньою приватною справою (не вартою уваги з боку влади), а вони становлять ключовий компонент їхніх ідентичностей і лояльностей. А отже, якщо їх «правильно» препарувати, то можна домогтися потрібних цілей у карколомних соціальних експериментах і соціальному моделюванні, що їх задумував і реалізовував кремлівський диктатор і його оточення. Режим усерйоз узявся за історію, яка стала важливим ресурсом для сталінської держави і соціальної інженерії.

Відтак упродовж 1930-х рр. відбувається і приборкання істориків як носіїв незалежної думки, наявність якої в умовах тоталітарної держави була за визначенням не прийнятною (адже тоталітарна держава власне тримається на повному контролі над людиною), і відродження політично мотивованого інтересу владців до історичних знань, загалом започаткування системної історичної політики. Розпочалась активна розбудова сталінської «імперії пам'яті» (метафора канадського історика *Сергія Єкельчика*). Зокрема, кремлівські небожителі, насамперед Сталін, спрямували свою «батьківську» увагу на історичну освіту й науку, за якими побачили великі «упущення» і можливості.

У контексті першої тенденції більшовики вдалися до не баченого досі дисциплінування істориків (як відомо, такі процеси відбулися й щодо інших представників інтелектуального прошарку радянської України). Підкорення істориків відбувалося такими методами. Якщо приблизно до 1927–1928 рр. провладні історики й партійні діячі легко, «по-батьківськи» пожурювали інших, особливо помітних істориків за їхнє набажання/нездатність узяти на озброєння «марксо-ленінські» ідеї, то приблизно з 1929 р. стиль таких виступів у партійній і науковій пресі, на різноманітних зібраннях ставав погромницьким, безапеляційним, видимість наукової аргументації замінили політичні звинувачення та шельмування. На межі 1920–1930-х рр. започатковано новий метод упокорення істориків – примушування їх до публічної відмови (у виступах у пресі, на публічних зібраннях тощо) від своїх «хибних»

(«буржуазних», «націоналістичних», «фашистських» і т. п.) поглядів, до самобичування, написання «покаянних» і «звинувачувальних» текстів, у яких вимагалось обливати брудом себе і своїх учителів. Такий моральний терор переростав у організаційні висновки щодо негодних істориків (а такими, як опишемо пізніше, стала абсолютна більшість). З 1928 р. почалися звільнення вчених-істориків із обійманих посад, безперервні реорганізації науково-дослідницьких установ, які закінчилися в 1933–1934 рр. їх ліквідацією та звільненням співробітників. Нарешті, починаючи з 1929 р., коли каральні органи сфабрикували справу Спілки визволення України й разом з іншими «причетними» до цієї міфічної організації заарештували кількох відомих істориків (*М. Слабченка, О. Гермайзе, В. Пархоменка, В. Отамановського, П. Федоренка*), проти інтелектуалів, яких запідозрювали в нелояльності, почали використовувати найбільш «ефективний» спосіб приборкання – фізичні репресії. Унаслідок десятків таких «справ» (зокрема, т. зв. Українського національного центру (1931), т. зв. Української військової організації (1933)) було посаджено у в'язниці й табори та фізично знищено понад дві сотні українських істориків і представників суміжних дисциплін (істориків права, археологів, музеєзнавців, мистецтвознавців, етнографів тощо), а це, за оцінкою *Н. Полонської-Василенко*, близько 80–90% від усіх фахівців, яких мала історична наука в УСРР. Лише одиницям вдалося врятуватися шляхом виїзду в інші республіки СРСР (зокрема, *Л. Окиншевичу, О. Барановичу, Д. Кравцову, В. Євфимовському, В. Денисенку, М. Бречкевичу, П. Матвієвському*), одиниці з ув'язнених чи засланих дожили до хрущовської відлиги (серед найбільш відомих – *О. Гермайзе, П. Клименко, В. Отамановський, В. Романовський, П. Федоренко*), близько двох десятків емігрували на Захід із закінченням німецько-радянської війни. На кінець 1930-х рр. у радянській Україні майже не залишилося професійних істориків, що змусило владу до підготовки в таких умовах нового, суто радянського, покоління вчених⁴³.

⁴³ Отже, українська історіографія зазнала від сталінських репресій 1930-х рр. утрат, не менших від втрат української літератури: за даними українського істо-

Одночасно зі знищенням істориків, які були носіями повністю чи відносно вільної історичної думки, на початку 1930-х рр. почав утверджуватися механізм суворої субординації історичної науки і влади. Якщо раніше режим прямо не вказував історикам на те, як вони повинні були пояснювати ті чи ті історичні події, то, починаючи з відомого листа Сталіна до журналу «Пролетарская революция» (1931, № 6), відбувалося пряме насадження офіційного образу історії. Упродовж 1934–1937 рр. було проведено кілька засідань Політбюро ЦК ВКП(б), на яких обговорено питання про нове розуміння історії та ухвалено низку важливих постанов і директив від кремлівської верхівки, якими люди влади, насамперед Сталін, відзначали нову роль історичної науки і освіти та давали конкретні вказівки, як потрібно тлумачити минуле народів СРСР. Як зазначено вище, таке безпосереднє втручання політиків в історію інспірувалось усвідомленням її інструментальних можливостей. Владний запит на історію здобув вираження насамперед у відновленні з 1932 р. викладання історії в середній школі, створенні 1934 р. історичних факультетів у вищій школі, початком розроблення під пильним керівництвом кремлівської верхівки (й особисто Сталіна) шкільних і вишівських підручників з історії⁴⁴.

Очевидно, що можлива загроза бути ув'язненим чи навіть утратити життя була головним чинником, який спонукав радянських істориків сталінського періоду приймати політичний диктат і зумовив розповсюдження серед них тотальної самоцензури («цензури власної голови»). Водночас, як уже зазначалось, із самого початку більшовицького режиму було створено розгалужену мережу установ політичної цензури у власному сенсі цього поняття. Її ключовою ланкою був Головліт. Установлення повного владного контролю над історичною наукою виявлялося і в інтенсифікації

рика *Владислава Гриневича*, із 259 українських письменників, які друкувалися в 1930 р., після 1938 р. залишилося тільки 36.

⁴⁴ Наприклад, Сталін та інший партійний ідеолог *Андрій Жданов* особисто правили підручник для 3-4 класів середньої школи з «історії СРСР» (1937) під авторством *Андрія Шестакова*; Сталін уписав у нього власну оцінку діяльності Івана Грозного, яка на довгі роки стала канонічною.

в 1930-х рр., порівняно з попереднім періодом, вивчення «ідейно-політичного рівня» історичних досліджень із боку цензурних установ.

Однією з головних функцій структур Головліту було укладання списків видань, заборонених до використання в загальних фондах бібліотек і торговельній мережі. Такі індекси оформлювали або як переліки окремих видань, або авторів, усі праці яких були заборонені. Найбільший масив у списках становили «політично шкідливі» тексти. Їх вилучали з загального доступу й передавали на зберігання в спеціальні фонди бібліотек. Насамперед до заборонних списків потрапляли представники дореволюційної української історіографії та історики, які стали жертвами політичних репресій. Уже в 1930-х рр. було накладено головлітівське табу на все серйозне українознавство, яке оголошено «буржуазно-націоналістичним мотлохом». Оскільки система «закритих» фондів була запроваджена і в архівних установах, то абсолютна більшість учених (за винятком окремих наділених довірою «придворних» істориків), особливо з переходом державних архівів у СРСР 1939 р. у відання НКВС, була позбавлена можливості вільного доступу до джерел історичної інформації.

Важливе значення в запровадженні жорсткого політичного нагляду за вченими в СРСР мало створення 1934 р. Вищої атестаційної комісії (ВАК) при Народному комісаріаті вищої та середньої спеціальної освіти. Цим самим було не так посилено якість атестаційного процесу і самих дисертацій радянських науковців та унормовано систему надання наукових ступенів і вчених звань, як створено додатковий орган для контролю над ідеологічним змістом дисертаційних робіт, зокрема й учених-істориків. Варто також сказати про те, що зі створенням ВАК запроваджено сувору централізацію атестації науковців, адже республіканських атестаційних комісій не створено.

У короткій тривалості та сумному фіналі історіографічного піднесення в радянській Україні була ще одна причина – зміна національної політики Кремля. Згортання українізації й запровадження

централізаційного політичного курсу, що спирався на російсько-центричну ідеологію (з реанімацією та вигаданням Сталіним нових/старих російських історичних міфів, які, як опишемо далі, становили основу офіційного трактування історії народів СРСР) робили ворожими режиму не лише незалежних істориків, але й український погляд на минуле східнослов'янських народів, загальноновизнаний у радянській Україні в 1920-х рр. Тепер таке бачення історичного процесу оголошено «українським буржуазним націоналізмом» і за кілька років абсолютно табуовано. Зазначена зміна була ключовою причиною, яка зумовля репресії проти представників покоління «двадцятників», що у своїй науковій практиці спиралося на історичну схему М. Грушевського й зосереджувало зусилля на обґрунтуванні української історичної самобутності.

Отже, українське історіописання переживало в 1920-х рр. справжнє піднесення, зумовлене як наявністю плеяди визначних істориків і талановитих представників нової генерації, так і сприятливою суспільно-політичною кон'юнктурою – відносно слабким контролем влади над істориками та «позитивною» національною політикою в республіці, певними тенденціями українського національного відродження. Сталінська «революція згори», яка передбачала встановлення тотального контролю над суспільством і відновлення асиміляційного й російськоцентричного курсу щодо неросійських народів СРСР, призвела до розгрому української історичної науки «золотої» доби – кадрового, ідейного, інституційного та повного підпорядкування історіописання режиму .

2.2. Чому і як сталінський режим переписував українське минуле

У 1930-х рр. в історичній науці СРСР загалом та радянської України зокрема встановилася цілковито нова ситуація. Істориків було поставлено під суворий контроль влади, а саме історіописання було повністю одержавлене – поставлене на службу режи-

му. У такому становищі історична наука в СРСР та її республіках перебувала аж до другої половини 1980-х рр., до настання горбачовської *перебудови*⁴⁵.

Офіційною ідейною доктриною (методологією) радянської історіографії вважали «марксизм-ленінізм», тобто фактично сукупність висловлювань і концептуальних суджень «трьох класиків» (а в сталінські часи до них додали й «четвертого») з питань історії. Одним із найважливіших був розгляд історії людства як єдиного і незворотного процесу прогресивної зміни суспільно-політичних «формацій» – певних типів суспільної організації з властивими для них соціально-економічними («базис», із притаманними йому «продуктивними силами» та «виробничими відносинами») й ідейними явищами («надбудова», з такими виявами суспільної свідомості, як ідеологія, релігія, мораль, право, держава, культура тощо). У радянській інтерпретації «марксистсько-ленінської» методології стверджували про поділ усіх суспільств минулого (крім первісної епохи) на «класи» – великі групи людей, які розрізняються за місцем у системі виробництва та розподілу суспільних благ, та про негативне означування «гнобительських класів» («експлуататорів») і позитивне – «пригноблених» («експлуатованих»). «Класову боротьбу» вважали лейтмотивом історичного процесу та рушійною силою позитивних змін, зокрема й переходу від попередніх до вищих «формацій», а її найвищим виявом – «революції» як радикальні соціальні струси, які призводили до глобальних зрушень і тому були «локомотивом історії» (як назвав їх К. Маркс). Відповідно до концепції засновника марксизму та його послідовників і епігонів, у людському поступі завжди більше важило матеріальне виробництво та матеріальні інтереси людей, які породжують «надбудовні» явища («буття визначає свідо-

⁴⁵ На нашу думку, власне *радянською історіографією* треба вважати історичну науку в СРСР у період її повного політичного підпорядкування, тобто в 1930-і – середині 1980-х рр. Оскільки в 1920-х рр. суспільно-політичні обставини і сам інтелектуальний клімат історіописання в СРСР і зокрема в радянській Україні помітно відрізнялися від пізніших, доцільно застосовувати для цього періоду більш нейтральне поняття *історична наука в СРСР/в УСРР*.

мість») – у радянській історіографії це називали матеріалістичним розумінням історії.

Варто підкреслити, що марксистська історіософія та семантика залишалися фасадом, який надавав текстам українських радянських істориків видимість збереження вірності «марксистсько-ленінській методології» і який не дуже й приховував справжню ідеологію радянської версії української історії. Це була лукава тактика історичного письма, що її вимагала політична ситуація, а не щире марксистське світобачення авторів історичних текстів (утім, багато істориків щиро вважали, що дотримуються «марксистсько-ленінської методології»). Насправді комуністична влада встановила суворий нагляд над істориками не для того, щоб вони були жерцями К. Маркса, Ф. Енгельса чи В. Леніна. Апеляція до «класиків» камуфлювала справжні наміри вищого партійного керівництва в ставленні до історичної науки, а кремлівські вожді завжди мали два великі надзавдання, які для них були питаннями «життя і смерті» й у вирішенні яких їм могли «підсобити» історики.

По-перше, це зберігати й відтворювати абсолютне панування над країною. Відтак конструювали певну історичну ідеологію (а швидше поточну політичну кон'юнктуру), спрямовану на легітимізацію панування конкретних партійних вождів і загалом узаконення партійної диктатури. Зокрема, єдине право представляти інтереси трудящих, яким, як уважали, належить влада в СРСР і які були гнобленими до «події всесвітньоісторичного значення» – Жовтневої соціалістичної революції, належало партії більшовиків. Історики повинні були зображувати її колективну мудрість і сакральну силу на всіх етапах історії, провідну роль у всіх звершеннях і досягненнях радянського суспільства. Із приходом-відходом кожного партійного вождя на істориків лягало нелегке завдання обслуговувати його бажання втриматися на більшовицькому Олімпі й возвеличувати роль в історії. Відтак зі встановленням сталінської диктатури історики спотворювали минуле на догоду Сталіну, з приходом до влади Микити Хрущова писали, наприклад, у популярному нарисі історії України про активну участь «молодого шахтаря М. Хрущова» (до речі, 1894 р. н.) у зборі коштів сім'ям

жертв Ленського розстрілу 1912 р., здійсненого царськими «са-трапами», а з утвердженням Леоніда Брежнєва його перетворили на одного з видатних полководців Великої Вітчизняної війни, на-томість із підручників не можна було навіть дізнатися прізвища людини, яка очолювала країну перед ним! Головною працею, яка мала забезпечувати уявлення суспільства й істориків про історію керівної партії та фактично про історію країни, була підготовлена колективом партійних істориків, за спиною яких стояв Сталін (він же був і головним натхненником тексту й навіть автором кількох важливих його пасажів), «Історія ВКП(б). Короткий курс» (1938).

По-друге, радянські керівники дбали про збереження від роз-паду і про відтворення імперії, якою був Радянський Союз. Осо-бливо їх непокоїла доля другої за значенням республіки – України і найбільшого неросійського народу СРСР – українців. Спочатку це робили за допомогою коренізації й українізації. У 1930-х рр. у національній політиці Кремля відбувся різкий розворот. Замість інтернаціоналістського принципу «регулювання» національних відносин у СРСР, властивого 1920-м рр., утверджено ієрархічний – своєрідну піраміду націй на чолі з російською, держава почала все більше ототожнювати себе з дореволюційною Російською імпері-єю, а в ідеологічному дискурсі й суспільній свідомості ключовий для радянської національної політики концепт «дружби народів» як рівноправних і партнерських відносин у минулому і сучасно-му витісняли, особливо в післявоєнний час, ідеєю про російський месіанізм. Такий курс означав прискорену реалізацію генеральної стратегії комуністів на «злиття націй» і створення єдиної радян-ської спільності з єдиною національною ідентичністю. По-перше, монолітною спільністю, яка має загальноімперську, а не партику-лярні ідентичності, легше управляти. По-друге, за задумом пар-тійних ідеологів, загальнорадянський патріотизм, приправлений російським національним пафосом, мав мобілізаційний потенці-ал, потрібний в умовах можливої війни з нацистською Німеччи-ною. Такої готовності до захисту країни не могла забезпечувати абстрактна теорія марксизму з її ідеєю міжнародної солідарності трудящих.

Отже, Радянська імперія передусім творила єдину тотожність «радянських людей», що мали розмовляти російською й усвідомлювати свою належність до великої країни, яку виплевав насамперед російський народ, але «приступив» до цієї історичної ролі ще в далекому Московському царстві та Російській імперії. Як зазначив Сталін на одному із засідань Політбюро ЦК КПРС 1934 р., яке відбувалося в присутності декількох провідних радянських істориків, «російський народ у минулому збирав інші народи, до такого ж збирання він приступив і нині». Це вимагало від Сталіна відмови від попередньої лінії на засудження російського царату за його завойовницьку і колоніальну політику, притаманної більшовицькій пропаганді й офіційній історіографії до початку 1930-х рр., і переходу до реабілітації зовнішньої політики царату за те, що «збирав» народи, які «стогнули під ігом іноземних поневолювачів» і прагнули бути врятованими за допомогою «добровільного» приєднання до Росії.

Курс на нову національну політику Сталін озвучив 1930 р. на XVI з'їзді ВКП(б), де він проголосив: «Треба дати національним культурам розвинутися і розгорнутися [...], щоб створити умови для злиття їх в одну спільну культуру з однією спільною мовою». Його «закріплено» на XVII з'їзді (1934), у рішеннях якого нічого не йшлося про «загрозу» великоросійського шовінізму для національних відносин у СРСР (про яку мовилося в офіційній партійній пропаганді до початку 1930-х рр.), натомість єдиною загрозою тепер уважали тільки «місцевий націоналізм». Особливу роль російського народу в «братерській сім'ї» народів СРСР закріплювали семантично: його почали спочатку називати «першим серед рівних» (1936 р.), а згодом – «великим російським народом» (з 1937 р.)⁴⁶. Возвеличення російського народу надалі стало лейтмотивом сталінської ідеології та пропаганди, сягнувши крайніх форм у післявоєнні роки, зокрема в знаменитому тості Сталіна за російський народ на кремлівському прийомі командного складу Чер-

⁴⁶ Цей процес більшовицький офіціоз запустив газетою «Правда», в одній зі статей якої в номері від 1 лютого 1936 р. російський народ названо «першим серед рівних».

воної армії в травні 1945 р., у якому він назвав росіян «найбільш видатною нацією з усіх націй, що входять до складу Радянського Союзу» та «керівною силою нашого Радянського Союзу серед усіх народів нашої країни»⁴⁷. Попри тактичні зміни інтеграційний і російськоцентричний стратегічний курс кремлівської національної політики був незмінним аж до кінця існування СРСР.

Незамінну роль в обґрунтуванні зазначеного повороту в національній політиці відводили історичній науці. Історики повинні були показати глибоку історичну вкоріненість (відповідно, закономірність і правильність) практики міжнародних взаємин у СРСР і національної політики сталінського керівництва і з цією метою притаманними їм методами звести (синтезувати, підпорядкувати) національні історичні образи й міфології до загально-російського знаменника.

Цьому завданню насамперед відповідало запровадження в середині 1930-х рр. в академічну науку, середню і вищу школу наукової дисципліни й навчального курсу, методологічні засади яких напружували під безпосереднім керівництвом Сталіна, під назвою «Історія СРСР». Останню розуміли як історіографічну проекцію «дружби народів Радянського Союзу» на всю їхню попередню історію, демонструючи так «спільність історичної долі» та «тісні історичні зв'язки» народів СРСР, що ніби засвідчувало історичну виправданість їх об'єднання в єдину унітарну державу. Надалі тема «тісних історичних зв'язків» між народами Радянського

⁴⁷ На думку Дейвіда Бранденбергера, потужна пропагандистська кампанія зі звеличування російського народу та його минулого зумовила за великим рахунком уперше формування та кристалізацію національної ідентичності росіян. Водночас, як уважає американський історик, такий результат варто розглядати як «незапланований і навіть випадковий побічний продукт сталінського загравання з мобілізаційним потенціалом російського минулого». Російськоцентрична партійна ідеологія відіграла «передусім службову, мобілізаційну роль». Вона мала на меті утвердити авторитет ВКП(б) і зміцнити радянську державу, а не творити російську націю. Про це, зокрема, свідчить знаменита «Ленінградська справа» 1949 р., фігуранти якої (низка вищих партійних діячів) поплатилися своїми життями за те, що плекали проекти створення Російської комуністичної партії з центром у Ленінграді, а це Сталін розглядав як вияв «націоналістичних збочень» російських комуністів.

Союзу стала однією із провідних у радянській історичній науці. Так обґрунтовували зближення, уніфікацію, усунення національних відмінностей у СРСР.

Інший аспект – вивищення місця Росії та росіян у неофіційній піраміді націй і народностей СРСР – мав значно більшу підтримку в сталінській історичній політиці загалом та історіографії зокрема. Офіційне проголошення «величі» російського народу в радянському суспільстві вимагало історичної аргументації. Таку аргументацію зводили до офіційного насадження думки про виняткове значення російського народу в минулому⁴⁸. Зокрема, уже з самого початку «Історію СРСР» розглядали не як суму рівноправних частин – історій союзних республік, а органічний процес, у якому до головної течії – історії Росії – прилаштовані, аналогічно до колишньої імперської «звичайної схеми», історії неросійських народів. За спостереженнями канадського історика *Стівена Величенка*, у чотирьох випадково відібраних «Історіях СРСР», що виходили між 1939 і 1980 роками, неросіянам присвячено не більше 30 відсотків тексту. Виняткову роль Росії історики мали також демонструвати, акцентуючи на «тісних» і «братерських» історичних зв'язках, передусім із Росією. Вимагали доводити, що в цих історичних взаєминах росіяни позитивно впливали на неросійські народи, надавали їм безкорисливу «братерську» допомогу.

У сталінські часи, коли в офіційну пропаганду було запущено ідею про виняткове значення росіян з-поміж інших націй СРСР, застосовували й екстремальні (оскільки суперечили не спростованій офіційно ніколи ідеологемі про рівноправність народів СРСР) її вияви – ідею про перевагу (культурну, політичну, економічну тощо) росіян над іншими народами в минулому та про їхню мало

⁴⁸ Сталінська пропаганда російської історичної величі була масштабною та потужною, вона залучала до процесу науковців, письменників, діячів театрального мистецтва, освітян, художників, кінематографістів тощо. Особливу увагу партійні ідеологи звернули на кінематограф, який було перетворено в «кліоматограф». У передвоєнні та воєнні роки одна за одною виходили стрічки про російських історичних «героїв» імперських часів, яких у ранньорадянські часи вважали «гнобителями» та «експлуататорами» – Олександра Невського, Івана Грозного, князів Мініна і Пожарського, Петра I, Олександра Суворова.

не месіанську роль в історичному житті інших народів. Українські історики повинні були писати, що українців завжди, ніби сліпих кошенят, вів за собою більш розвинений, наділений нечуваними якостями «старший брат», що без російської підтримки й допомоги не було б українського народу та його досягнень. Подекуди це можна було б хоч якось обґрунтувати (наприклад, показати вирішальну роль російського «першодрукаря» Івана Федорова в запровадженні книгодрукування в Україні). Частіше ж історики змушені були писати відверті нісенітничі: наприклад, про культурний поштовх із боку Росії, який отримала інкорпорована до неї Гетьманщина, чи про передачу російськими робітниками «революційного досвіду» українським робітникам і ознайомлення їх із «передовою російською культурою», що «мало для революційного руху на Україні величезне значення». Як опишемо далі, у післясталінські часи у зв'язку з коригуванням національної політики Кремля істориків уже не примушували писати про Росію як «батьківщину слонів» (а термін «великий російський народ» хоча й не зник зі словника суспільствознавців, однак траплявся в ідеологічному дискурсі більш дозовано), проте історії неросійських народів, зокрема й українського, і далі залишалися російськоцентричними.

Історія України як наукова та навчальна дисципліна була наприкінці 1930-х – на початку 1950-х рр. втиснута в жорсткі рамки сталінського бачення минулого, а в її основу покладена нова радянська схема української історії. Як відбувався цей процес, яким було співвідношення в ньому політичного замовлення, політичних міркувань і власне ініціативи самих істориків? Кому належить першість у напрацюванні українського радянського історичного нарративу – «акторам» союзного центру (політикам, провідним союзним офіційним ученим), республіканським партійним бюрократам чи українським фахівцям-історикам?

Радянську концепцію історії України «опрацьовувало» (надалі скажемо, чому про це можна говорити лише умовно) нове покоління істориків. Це були переважно випускники українських і російських т. зв. Інститутів червоної професури, декілька також із «недостріляних» учених та аспірантів 1920-х рр. Через тотальне

винищення інтелігенції та небажання вивчати історію (яка стала в Україні, за словами *Олександра Довженка*, «паспортом на загибель») бракувало висококваліфікованих кадрів. Особливо складною була ситуація наприкінці 1930-х рр. Наприклад, у створеній 1936 р. провідній установі «історичного фронту» республіки Інституту історії України АН УРСР в 1939 р. працювало всього 19 науковців, із них лише один мав ступінь кандидата та двоє – доктора наук. Головною рисою «колективного портрета» радянських, а особливо українських радянських, істориків у сталінські часи став Страх. Тотальний Страх остаточно вселився в істориків у репресивні 1930-і рр. й відтоді став надпотужним каталізатором їхньої покірності владі. Збережено багато свідчень про переляканість радянських істориків доби сталінщини, навіть коли мовиться про вчених «першого плану». Як скажемо пізніше, ситуація суттєво не змінилася й у післясталінський період попри те, що на зміну фізичним репресіям прийшли більш «м'які» форми залякування⁴⁹. Отже, як зауважив добре обізнаний з реаліями праці вченого-історика в умовах сталінського режиму *Олександр Оглоблин*, історики чинили відповідно до українського прислів'я: «Скачи враже, як пан каже», вони перетворювалися в умовах тотального політичного нагляду, за висловлюванням *О. Оглоблина*, на «історіографічних роботів».

Непевність у радянських істориків уселяла й непослідовність, часта зміна ідеологічних гасел, які продукував сталінський режим. Ідеологічне конструювання нового бачення історії російського та неросійських етносів СРСР відбувалося з певними відступами й хитаннями в бік повернення до «класового» та прихильного до минулого неросіян його прочитання, властивого офіційній історіографії 1920-х рр. Таку невизначеність породжували кілька

⁴⁹ Наведемо один показовий факт із радянського історіографічного повсякдення. 1977 р. провідного офіційного радянського історика *Лева Черепніна*, який на початку 1930-х рр. «проходив» по гучній «Академічній справі» (за якою до тюремного ув'язнення чи заслання було присуджено 29 російських учених, зокрема істориків), а надалі став особливо близьким до влади, уразив інсульт. Для перенесення його на носилках було викликано міліціонера. Побачивши людину у формі, Черепнін зі страхом вигукнув: «За що? Я ні в чому не винен».

причин. Передусім, вона мала на меті ще більше залякати істориків, змушувала їх постійно стежити за мінливими партійними оцінками й викорінювала будь-які вияви самостійності, адже те, що правильне сьогодні, може бути проголошене хибним, а то й злочинним завтра. Як висловився сучасний російський історик *Андрій Юрганов*, «пізнати істину хотіли всі, а правил не знав ніхто, крім Сталіна».

Мінливість ідеологічних гасел та подекуди «ідеологічні хащі» (вислів Д. Бранденбергера) сталінської доби, зокрема й суперечливі трактування минулого, були викликані також тим, що кремлівські вожді часто мали труднощі з тим, які сигнали подавати суспільству. Влада сама «намацувала» прийнятні для себе та суспільства ідеї, які виправдовували б її політику. За таких обставин партійні ідеологи були змушені вдаватися до послуг істориків та інших гуманітаріїв, щоб виробляти якісний інтелектуальний (по суті, ідеологічний) продукт. Ішлося також про бажання владних кіл надавати видимість науковості процесу ідейної переорієнтації історичної науки. Зазначене пояснює велику кількість тривалих дискусій, обговорень «актуальних» історичних проблем за участю людей влади та без них, загалом «кипучу» полемічну активність радянських, зокрема українських, істориків сталінської доби. Подекуди така ситуація назовні виглядала як розвиток історичної науки внаслідок її внутрішньої логіки. Проте факти частої присутності на подібних «дискусіях» найвищих партійних функціонерів, постійна апеляція до «мудрих» рішень і вказівок Сталіна та партійних документів, а найважливіше – чітка кореляція «диспутованих» питань із політичною кон'юнктурою як сталінського, так і пізнішого періодів засвідчують цілковите домінування політики над наукою в радянському науковому, а точніше – псевдонауковому, дискурсі.

У пошуку нової картини минулого України Кремль особливо активно залучав місцевих вищих бюрократів і провідних істориків. Для напрацювання прийняттого образу історії України без допомоги місцевих кадрів обійтися було неможливо, адже в Москві та Ленінграді було обмаль спеціалістів з історії союзних рес-

публік⁵⁰. Це виглядало як самостійна робота тандему української політичної та наукової еліти над розробкою історії України. Насправді вищі українські функціонери (*Костянтин Литвин, Дмитро Мануїльський, Іван Назаренко* та ін.) проводили кремлівську лінію, а українські історики змушені були з нею погоджуватися або мовчати. Якщо й була протидія, то незначна й у порівняно другорядних питаннях, ключові рішення з яких вже ухвалили «московські бояри» (як називав кремлівських ідеологів один із відомих українських істориків радянської доби *Федір Шевченко*). Наприклад, коли російські провідні історики вже окреслили концепцію «давньоруської народності» як «колиски трьох братніх народів», але вагалися з конкретним датуванням цього процесу, українські історики висловили припущення про XIV–XV ст., як час оформлення існування окремих східнослов'янських етносів. Оскільки такий погляд не суперечив інтеграційній сутності цієї побудови, до нього на межі 1940–1950-х рр. пристали й російські та білоруські історики. Проте заперечення тоді ж деяких науковців України (*І. Бойка, В. Голобуцького, Ф. Шевченка, Ф. Лося*) щодо правомірності застосування терміна «возз'єднання» стосовно українсько-російської угоди 1654 р. «не знайшло розуміння», оскільки не вкладалося у визначене «згори» бачення. Загал українських учених добре розумів своє залежне від кремлівських ідеологів становище і виявляв абсолютну слухняність⁵¹.

Тезу про другорядну роль українських інтелектуалів і вищих партійних чиновників у стратегіях Кремля підтверджує й відомий

⁵⁰ Зосередження наукових кадрів провідних установ союзного центру на вивченні «престижних» проблем і царин – історії СРСР (що фактично була історією Росії), всесвітньої історії, теоретичних проблем історичної науки було прикметною рисою радянської історіографії. Натомість, відповідно до неофіційного «поділу праці» між радянськими істориками, минуле неросійських республік було доменом переважно істориків цих республік. Це було однією із причин провінціалізації національних історіографій у Радянському Союзі.

⁵¹ У цьому зв'язку промовистим є, наприклад, відверте висловлювання провідного вченого Інституту історії України АН УРСР наприкінці 1930-х – на початку 1950-х рр. *Костя Гуслистого* на одній з нарад у ЦК КП(б)У, яке свідчить про «нормальність» для тодішніх українських істориків такого стану речей: «Поки не порадишся з московськими істориками, не знаєш, де стати».

факт помітного зміщення ідеологічних акцентів у сталінській історичній політиці щодо минулого неросійських народів, насамперед українського, у перші роки Другої світової й німецько-радянської війни та стрімкого згортання такої лінії наприкінці війни та післявоєнні роки. Тоді через потребу для режиму утвердитися на західних землях України, а згодом піднести патріотичні почуття українців та інших неросіян у важкий для країни й влади період війни й заохочувати українців до відречення від підтримки національно-визвольного руху Москва дозволила і навіть сприяла виявам українського патріотизму. В ідеологічний слововжиток було введено термін «великий український народ», 1943 р. запроваджено орден Богдана Хмельницького, республіканські інтелектуали та чиновники обговорювали можливість відновлення викладання курсу української історії в середній школі, масовими тиражами виходили книги, а частіше – брошури про славетних діячів української минувшини, яких раніше ототожнювали радше з «націоналістичним» наративом – Данила Галицького та Петра Сагайдачного. Упродовж передвоєнних років, особливо у 1940–1943 рр. науковці Інституту історії України АН УРСР підготували низку синтетичних праць, у яких запропоновано національно орієнтований виклад, химерно поєднаний із наголошуванням українсько-російських історичних зв'язків. Проте ця кампанія з часткової реабілітації національної історії була обмежена, та співіснувала з подальшим розгортанням ідеології російської величності⁵². Вона була припинена вже 1944 р., коли політичних цілей Кремля, через які її запроваджено, було досягнуто. Істориків та інших представників інтелігенції неросійських республік уже у другій по-

⁵² З приводу справжньої сутності одночасної пропаганди історії російського та неросійських народів СРСР Д. Бранденбергер висловився вельми іронічно: «Чи можна сказати, що пропаганда була у той період справді різноманітною? Адже на одну випущену в тому чи тому видавництві біографію видатного діяча неросійської національності припадало декілька десятків книг, присвячених Олександру Невському, Суворову чи Кутузову. Кожному новому українському роману доводилося витримувати конкуренцію відразу з трьома Толстими – не тільки з Олексієм Миколайовичем, але також із Левом Миколайовичем та навіть з Олексієм Костянтиновичем [...]».

ловині 1944 р. почали звинувачувати в розпалюванні націоналізму й ігноруванні споконвічної дружби радянських народів із їхнім «старшим братом». Ідеологічна кампанія 1946–1948 рр., відома як «ждановщина» (за іменем одного з її натхненників, секретаря ЦК ВКП(б), який «опікувався» реалізацією кремлівського ідеологічного курсу в перші повоєнні роки, *Андрія Жданова*), стала логічним підсумком повернення до жорсткої та безкомпромисної лінії агресивного російськоцентризму. Її головний аспект полягав у рішучому запереченні історичної ідентичності неросійських слов'ян, народів Середньої Азії та Закавказзя. В Україні вона виявилася у цькуванні істориків за «відродження вигадок буржуазно-націоналістичної історіографії». Кульмінацією кампанії стала постанова ЦК КП(б)У «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР» (1947). Цей партійний документ підвів жирну риску під певним «потеплінням» в українській історичній науці, установив чіткі ідеологічні орієнтири для істориків республіки, змусив їх розпочати підготовку такого історичного наративу, який був би вільним від «націоналістичної фальсифікації історії українського народу». Власне тоді, коли кремлівські ідеологи та їхні республіканські епігони здійснювали акцію політичного дисциплінування українських радянських істориків, завершувалося розроблення концепцій, покладених в основу радянського наративу історії України, який мав замінити скомпрометований «буржуазно-націоналістичний».

Ідеться про базові «наукові» конструкти, які в політично актуальний спосіб, насамперед у виразному російському контексті, описували перебіг історії України. Концепція «давньоруської народності» давала відповідь на питання чому, як і коли утворилися три «братерські» східнослов'янські народи; концепція «прагнення до возз'єднання українського народу з російським» говорила про мейнстрім української історії від часу етнічно окремого існування етносу до середини XVII ст.; концепція «возз'єднання України з Росією 1654 р.» обґрунтовувала зміст, сутність і наслідки Хмельниччини як переламної події в українській минувшині; концепція «спільної боротьби» експлуатованих «трудящих» Укра-

їни і Росії проти своїх «гнобителів» та «іноземних поневолювачів» у період до Жовтневої революції описувала вияви їхньої «класової солідарності» та «братерства». Після Жовтня, завдяки якому була реалізована «споконвічна мрія» українських трудящих про соціальне й національне звільнення, ця «спільна боротьба» мала своє продовження в «дружбі радянських народів» і їхніх спільних звершеннях під «мудрим» керівництвом більшовицької партії і російського народу. Те, як і за яких обставин виробляли ці схеми, не залишає жодного сумніву в їхній політико-ідеологічній природі. Про їх «замовний» характер свідчить насамперед факт їхнього остаточного утвердження як обов'язкових у радянській історичній науці не через можливий академічний консенсус, а через партійну директиву, опрацьовану на найвищому політичному рівні – «Тези до 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654–1954). Схвалені ЦК КПРС» (1954). Хоча «Тези» були видані вже в післясталінський час, але, як покажемо в цьому та наступному підрозділі посібника, ідейно вони витримані в стилі сталінської історичної ідеології.

Уперше в історичній науці СРСР ідея про етнічну єдність Києво-Руської держави була висловлена в праці одеського, а з 1930-х рр., після переїзду в Москву, відомого російського історика *Миколи Рубінштейна* «Нарис історії Київської Русі» (1930). Однак тоді ця теза, як переконливо довела українська дослідниця *Наталія Юсова*, не мала належного розголосу та підтримки через відсутність потрібної політичної кон'юнктури – «ідейний» зворот від «класової» до російськоцентричної історичної схеми тільки визрівав у головах більшовицьких лідерів. У річищі заперечення наявності в Київській Русі етнічної диференціації східних слов'ян висловлювалися українці *К. Гуслистий* і *Ф. Ястребов* – автори першого випуску «Нарисів з історії України» (1937), задуманих як спроба вільного від ідей *М. Грушевського* і суто «марксистського» викладу історії України (усього впродовж 1937–1944 рр. з двадцяти запланованих томів серії було видано сім). Проте загальних обрисів і «наукового авторитету» теорія почала набирати з часів публікації праці «Киевская Русь» (1939) дуже чутливого до побажань Сталіна офіційного російського історика *Бориса Грекова*. Найбільший

внесок у вироблення концепції здійснив ленінградський історик *Володимир Мавродін* низкою публікацій середини – другої половини 1940-х рр. (якого в стилі сталінської ідеологічної какофонії, перш ніж визнати, спочатку жорстко критикували за спроби «ідеологічної диверсії» в царині давньоруського минулого). Політична, а відтак і академічна легітимізація концепції була завершена з виходом партійних «Тез» 1954 р.

Ця концепція обґрунтовувала наявність спільного етнічного кореня («спільної колиски») в східнослов'янських народів, а отже, підстави єдності їхньої подальшої історичної долі та «братерства». Її треба розглядати як російськоцентричну, позаяк у російській семантиці ця «народність» звучала з виразною російською конотацією («древнерусская народность»), а перелік трьох «народностей», на які вона нібито розкололася після розпаду Київської Русі (відтак упродовж другої половини XIII (XIV) – XV ст. виникли три окремі етноси), завжди в історичних текстах починався з російської.

До середини 1930-х рр. в офіційній радянській історіографії акт 1654 р. розцінювали як союз українських «феодалів» з російськими, який оформив початок колоніального панування самодержавної Росії над Україною. З другої половини 1930-х рр. започатковано кардинальну зміну поглядів на сутність і значення подій середини XVII ст. Поштовх цьому процесу дала постанова журі «Урядової комісії» (за спиною якої стояв Сталін) щодо конкурсу на кращий підручник з історії СРСР для 3-4 класів середньої школи. У ній «перехід України і Грузії під владу Росії» беззастережно, без наведення будь-якої історичної аргументації було «запропоновано» тлумачити як «найменше зло» порівняно з альтернативою бути поглиненим Польщею чи Османською імперією (для України) чи Персією (для Грузії). Як довела Н. Юсова, фактично ж у радянській історіографії вже з 1939–1940 рр., за формального збереження тези про «найменше зло» негативних наслідків акту 1654 р. для України не називали, зате перелік позитивних постійно збільшували. Одночасно, починаючи з праці російського історика (автора низки книжок про «нових» історичних героїв, канонізо-

ваних саме у сталінські часи) К. Осипова (псевдонім Йосипа Купермана) «Богдан Хмельницький», виданій 1940 р. в серії «Жизнь замечательных людей», в офіційну історіографію та пропаганду почали впроваджувати термін «возз'єднання» (вигадав ще П. Куліш). Цікаво, що аж до видання «Тез» 1954 р. в радянській історіографії формально застосовували формулу «найменшого зла», а також поряд із терміном «возз'єднання» й інші позначення акту 1654 р. – «перехід» та «приєднання».

Для утвердження концепції «возз'єднання України з Росією 1654 р.» важливе значення мали результати заохочуваної сталінською владою в 1950–1952 рр. дискусії про взаємини між імперським центром і національною периферією в дореволюційній Росії, під час якої остаточно утверджено офіційну позицію щодо приєднання неросійських народів до Росії та національно-визвольних рухів, спрямованих проти російського панування. Загарбання імперією Поволжя, Середньої Азії, Азербайджану, Вірменії почали тлумачити як величезне благо для цих країн (хоча суто формально, на рівні скупих декларацій визнавали реакційність і колоніальний характер політики самодержавства стосовно національних окраїн і ніхто не ставив під сумнів ленінську тезу про «Росію – тюрму народів»), а національно-визвольні рухи народів Кавказу і Середньої Азії проти царизму вже оцінювали як реакційні, а подекуди (рух Шаміля) й інспіровані іноземними державами. Попри те, що прямо в цій дискусії про інтерпретацію підпорядкування України Росією та український національний рух не йшлося, було визначено й загальний напрямок трактування українського контексту проблем. Остаточно, з наведенням цілої низки наслідків, які засвідчували «благотворний» вплив «возз'єднання України з Росією 1654 р.», ця концепція була політично легітимізована, а відтак – стала канонічною і для істориків, у «Тезах» 1654 р.

Ця, по суті, не історична, а ідеологічна конструкція проголошувала максимальне зближення (але не повне злиття) між українським і російським народами після їхнього роздільного історичного існування від часу занепаду Київської Русі та розпаду давньоруської народності. Вона стверджувала, що українці під-

нялися під проводом Б. Хмельницького не так проти гноблення, як заради здійснення «віковічної мрії українського народу про возз'єднання з російським». Вона ж говорила про доленосний характер (у позитивному сенсі!) угоди з Росією та тісно прив'язувала хід українського історичного процесу з середини XVII ст. до російського.

Ідея про «прагнення до возз'єднання українського народу з російським» була потрібною з'єднувальною ланкою між концепціями «давньоруської народності» й «возз'єднання 1654 р.», адже пояснювала провідну течію розвитку українського історичного процесу між дезінтеграцією Русі та її етнічної основи й частковим відновленням у середині XVII ст. втраченої колись єдності. Таке ледь не маніакальне тяжіння було нібито зумовлено відчуттям духовних зв'язків обох вихідців із давньоруської народності, підсилене для українців «чужоземним гнобленням» у складі «ворожих» до українського народу держав. Цю, як її назвав український історик-емігрант *Василь Дубровський*, «теорію самопоневолення» було запроваджено в український радянський історичний наратив у перших узагальненнях з історії України науковців Інституту історії України АН УРСР. Найбільш нестерпним прагнення «возз'єднатися», природно, стало напередодні самого акту 1654 р., тому радянські історики добирали (і тут їм хоч було за що «зачепитися») емпіричні докази такого бажання насамперед в українській історії першої половини XVII ст. Правда, часто доводилося писати дивовижні дурниці. Наприклад, у працях радянської доби можна було прочитати, що «своєю боротьбою і діяльністю Запорозька Січ відбивала прагнення українського народу визволитися від іноземних поневолювачів і возз'єднатися з братнім російським народом», або що поразки козацьких повстань кінця XVI – 30-х рр. XVII ст. «зміцнювали в народі свідомість, що єдиною силою, яка може подати йому допомогу в боротьбі за визволення з-під іноземного гніту, є братній російський народ», чи що 1914 р. «українські трудящі маси Галичини, Буковини й Закарпатської України з радістю чекали приходу російських військ, сподіваючись від них визволення від австро-німецького гніту».

Тези про «спільну боротьбу» експлуатованих «трудящих» України і Росії від 1654 р. до 1917 р. та їхні спільні історичні звершення під проводом більшовиків після 1917 р. було запроваджено в історіографію, аналогічно до попередньої, у «пілотних» радянських синтезах історії України 1939–1940 рр. Улюбленими історичними сюжетами, де українські радянські історики (набагато скромнішою тут була роль їхніх російських колег) шукали і, зрозуміло, «знаходили» таку єдність, були «бойова співдружність донських і запорозьких козаків», рухи Степана Разіна та Омеляна Пугачова, Північна війна та т. зв. Вітчизняна війна 1812 р., «тісна дружба» українського «революціонера-демократа» Тараса Шевченка з російськими «прогресивними» діячами тощо. У післяжовтневий період радянські народи, зазвичай із виділенням особливої ролі російського, завдяки своїй дружбі та співробітництву («бойовому», «трудовому» чи «творчому», але завжди «міцному!») спільно долали внутрішніх і зовнішніх ворогів, здійснювали епохальні перетворення на шляху до «соціалізму», а згодом і «комунізму».

Зазначене дає підстави для відповіді на поставлене вище питання про співвідношення політики й науки, а також про ролі ідеологів та інтелектуалів союзного центру («метрополії») та республіканської партійної й інтелектуальної верхівки сталінської доби у створенні нового, наповненого радянським змістом, образу історії України. Отже, можна твердити, що український радянський історичний наратив насправді писали саме московські ідеологи та провідні офіційні російські історики, а не республіканські функціонери чи пов'язані з вивченням або мистецьким освоєнням історії українські інтелектуали. Останніх, зрозуміло, залучали до вироблення офіційної історичної доктрини як експертів, вони пропонували на ідеологічний ринок свої погляди й ідеї, писали (але не були авторами в нормальному розумінні цього слова!) радянські тексти з історії України, інколи навіть намагалися вийти поза межі встановлених Кремлем ідеологічних лімітів (однак такі спроби зазвичай ігнорували або ж, як наприклад під час «ждановщини», жорстко зупиняли), але за їхньою спиною безперечно перебували найвищі партійні функціонери, які встановлювали ідеологічні

орієнтири та часто «зі скрипом», але все ж домагалися їх запровадження в історичний наратив. Така модель функціонування історичної науки в УРСР збережена й у післясталінський час, хоча, як покажемо нижче, відбувалися зміни в напрямку зростання ваги республіканських функціонерів і науковців. Окреслений спосіб продукування знань про минуле в радянській Україні увиразнили під час підготовки фактично нормативного документа, у якому було чітко зафіксовано радянську схему української історії – «Тез» 1954 р., про які детальніше йтиметься в наступному підрозділі посібника.

2.3. Історіографічна відлига на тлі політичної: досягнення і ліміти (1953–1972 рр.)

Зручною нагодою й одночасно приводом для оприлюднення у вигляді стрункої системи напрацьованих під керівництвом «історичного фронту України» історіографічних директив стала підготовка до відзначення 300-річного ювілею Переяславської угоди, започаткована в серпні 1953 р., після кількох звернень республіканських керівників до ЦК КПРС з ініціативою щодо такого святкування. В арсеналі святкових заходів чільне місце посіло підготування на найвищому рівні партійного документа, у якому було б оспівано «віковічну дружбу між російським та українським народами». Ініціативу створити розлогий офіційний канон про українсько-російські історичні стосунки, яка належала тодішнім українським ідеологам, підтримав Кремль. Попередні матеріали для «Тез» готували українські історики – співробітники Інституту історії АН УРСР (така назва була встановлена для Інституту історії України АН УРСР у березні 1953 р.), проте до складання тексту залучалися й провідні московські історики. Прикметно, що безпосередньо керував роботою з укладання та був автором фінальної версії тексту «Тез», яка лягла на стіл М. Хрущову 5 січня 1954 р. (документ був опублікований у центральних радянських та українських газетах 12 січня 1954 р.), виходець з України *Андрій Ли-*

холат. Наприкінці 1940-х – на початку 1950-х рр. він працював інструктором (у 1954–1955 рр. – завідувачем) сектора суспільних наук відділу науки, вузів і шкіл ЦК ВКП(б) (з 1952 р. – ЦК КПРС) і був провідним експертом з «ідеологічної роботи» в апараті вищого політичного органу в СРСР, зокрема, значно впливав на становище історичної науки. Хоча «Тези» були опубліковані й сама гучна «перяславська» кампанія відбулася лише на початку хрущовської «відлиги», зміна суспільно-політичних обставин після смерті в березні 1953 р. Й. Сталіна наклала певний відбиток на їх зміст.

Якщо скористатися висловлюванням діаспорного історика *Івана Лисяка-Рудницького*, то політика нового союзного керівництва щодо України була «ною старою». З одного боку, припинено практику постійних ідеологічних проскрипцій і масового терору, розпочато реабілітацію його жертв. Потреба розширити соціальну базу режиму, насамперед шляхом урахування інтересів партійно-державної бюрократії й інтелігенції республіки, заспокоєння національних почуттів і задоволення національних потреб більш широких груп українства, знехтуваних у сталінські часи, спричинила призупинення тотальної русифікації освіти, започаткування курсу на просування національних кадрів у республіці й висунення в центральне політично-управлінське середовище великої кількості українців і вихідців з України, здійснення акцій престижно-символічного характеру (на кшталт передачі УРСР Кримської області). Хоча таке загравання Москви з Києвом не могло зовсім не позначитися на інтелектуальних конструкціях, які освячували радянську національну політику, проте зовнішня її лібералізація не означала зречення від фундаментального ідеологічного принципу – ідеї російської винятковості. Аналогічно припинення масових репресій спочатку не відобразилося на оцінці місця Сталіна в нещодавньому минулому. Зокрема, у центрі уваги істориків СРСР після ухвалення 1953 р. постанови ЦК КПРС «П'ятдесят років Комуністичної партії Радянського Союзу (1903–1953)» опинилися її положення про «культ особи» і потребу його викорінення, про «дотримання колективності керівництва». Але проблему «культу особи» тоді ще не пов'язували з іменем Сталіна, мало того, її висвітлювали так,

ніби головним борцем із культом був сам його основний творець.

Отже, «Тези» 1954 р. з'явилися на тлі послаблення політики централізації, відмови від відверто репресивних методів «регулювання» національних відносин і водночас успадкування ідейних (зокрема, історіографічних) підвалин пізньосталінської політики щодо України. Таке бачення контексту цього доленосного для української історіографії документа дає змогу деконструювати його політико-ідеологічний підтекст.

Двадцять одна теза партійного канону вперше подавала не тільки узагальнений, але й детальний виклад усього перебігу історії України – як його розуміли тоді кремлівські «лялькари». Директивний документ, який іменували «Тезами», ніби за визначенням не мав потреби аргументувати фактажем і не аргументував своїх оцінних положень та інтерпретацій, більшість яких була голослівною. Провідна його ідея – твердження про виняткову роль, «величезне значення дружби з великим російським народом» на всіх етапах українського минулого логічно доповнена положенням про появу «на історичній арені» «найреволюційнішого в світі російського пролетаріату і його бойового авангарду – Комуністичної партії», що «мала вирішальне значення для дальшого розвитку російського, українського й усіх інших народів Росії».

«Тези» пропонували дивитися на хід української історії з позиції «тісних історичних зв'язків українського народу з великим російським народом», а не з погляду соціально-економічного розвитку та «класової боротьби», як би мало бути відповідно до марксистської інтерпретації історії (показово, що сам термін «класова боротьба» в документі не трапляється ні разу!). Він умістив у себе всі розроблені в сталіністській історіографії історичні концепції про хід спільної історії українського та російського народів, зокрема, як уже було зазначено, і концепцію «давньоруської народності» та «возз'єднання України з Росією 1654 р.». Рушійною силою прогресивних змін, які впродовж століть переживав український народ, названа «братерська» допомога з боку російського народу. Відповідно до «Тез», свого апогею українсько-російська дружба сягнула в радянський період. Тоді «український народ [...]

перший слідом за російськими братами став на шлях Жовтневої соціалістичної революції», «на чолі з російським народом трудящі нашої Батьківщини» здобули перемогу в громадянській війні, «великий російський народ – провідна нація серед усіх рівноправних націй нашої багатонаціональної Радянської держави – відіграв вирішальну роль у досягненні перемоги соціалізму в СРСР», «тільки завдяки братерській допомозі великого російського народу й інших народів СРСР Україна була визволена з-під фашистського ярма».

Ідея російського домінування в історії українського народу була стрижневою, але не всеохопною інтелектуальною підвалиною «Тез». Вони містили рідше виразні вказівки, частіше завуальовані натяки на певну українську історичну самобутність. Зокрема, важливими в сенсі зображення унікальності української історії були слова «Тез» про козацтво як «військову силу» в «ході боротьби українських народних мас проти феодално-кріпосницького і національного гніту, а також проти турецько-татарських нападів» і особливо про «прогресивну роль» Запорозької Січі в історії українського народу. Щоправда, тут же було застереження про постійне розшарування між «рядовими козацькими масами» і «заможною козацько-старшинською верхівкою», для «частини» якої «іноді» було властивим угодовство з «польською шляхтою». У будь-якому разі такі оцінки істотно сприяли актуалізації козацької тематики, сприяли поверненню козацької слави, «затертої», за словами Сергія Єкельчика, після ідеологічних кампаній пізньосталінських часів, на помітне місце в офіційній історичній політиці й історіографії.

Значущими з перспективи підкреслення повноцінності та своєрідності української історії були сентенції «Тез» щодо розвитку «української державності». Зазначено, що завдяки Жовтневій революції український народ «добився здійснення своєї споконвічної мрії – створення справді вільної, суверенної національної держави, яка посіла визначне місце в сім'ї радянських республік» (звичайно, «при братерській допомозі російського народу»). Ця фраза разом з іншою сентенцією «Тез» про «присікання цариз-

мом прагнення до створення української державності» свідчила на користь політичної повноцінності українського народу. Водночас вона директивно пов'язувала реалізацію «віковічної мрії» тільки з радянською Україною. Проте в тексті містилася ще одна важлива поступка національному прочитанню української історії, яка, як і у випадку з козацтвом і Запорозькою Січчю, була підхоплена в історіографії – скупа, але промовиста теза про «процес складання української державності» в період «визвольної війни 1648–1654 рр.». Попри проголошену в «Тезах» ідею про політичне поглинення Росією України, вона дозволяла українським історикам надалі ставити проблему збереження за Україною в XVII – XVIII ст. політичного самоврядування.

На загал такі етноцентричні вкраплення мало впливали на російськоцентричну побудову української історії⁵³. Однак безперечно, що такі вияви національного бачення українського минулого вимагають їх урахування для встановлення значення «Тез» 1954 р. як документального свідчення офіційної історичної доктрини. Вони, очевидно, не були випадковими, а виражали неможливість повної нівеляції національних історичних образів і потребу їх бодай мінімального визнання й підживлення, особливо в умовах нових післясталінських тенденцій у ставленні союзного центру до України.

Поштовхом до подальших змін в офіційній інтерпретації українського минулого став XX з'їзд КПРС, що відбувся в лютому 1956 р. Загальновідомо, що цей партійний форум розбудив від тоталітарної сплячки радянське суспільство. Обмежене викриття на ньому злочинів Сталіна змусило вдатися до переоцінки передусім радянського періоду історії. Новий образ недавнього минулого

⁵³ Її закріплювали навіть «географічно» – абсолютним ігноруванням історії західноукраїнських земель, що мало піддавалися пропагуванню російсько-українських історичних зв'язків. У «Тезах» про історію західних теренів України нагадують три речення – у першому йдеться про «поширення боротьби трудящих західноукраїнських земель під впливом революційного руху в Росії», в інших висвітлено успіхи радянської влади в західних областях УРСР. Натомість на їхніх сторінках подано відомості про 182 тис. тракторів та 51 тис. зернових комбайнів, які працювали на ланах тогочасної України.

(зокрема й історії радянської України) був представлений у постанові ЦК КПРС від 30 червня 1956 р. «Про подолання культу особи та його наслідків». Її вихід мав на меті нейтралізувати руйнівний для радянської системи ефект від значно гострішої хрущовської «закритої» доповіді на XX зїзді, зміст якої став відомим усій країні, однак історики не могли сприймати це як офіційну директиву.

Червнева постанова 1956 р. задавала і рівень критики сталінського правління в СРСР, і межі, за які не повинно було виходити суспільство загалом та історики зокрема в реінтерпретації сталінської доби. Її страшні реалії – масове людиновбивство, жадливий стан економіки й соціальної сфери, злочинні політичні рішення Кремля часів Другої світової війни тощо – були майстерно завуальовані в евфемізмі «культ особи Сталіна». Хоча постанова говорила про деякі з наслідків сталінського правління, зокрема визнавала «серйозні порушення радянської законності й масові репресії», однак справжній масштаб злочинів режиму зухвало ігнорувала. Натомість постанова рішуче відкидала думку про зумовленість явища «культ особи Сталіна» «природою радянського суспільного ладу»; стверджувала, що «культ особи не міг змінити і не змінив природу нашого суспільного ладу». Фактично йшлося про збереження непорушними уявлень про правильність шляху, пройденого СРСР «під керівництвом Комуністичної партії», створеної «великим Леніним».

У сенсі зміни офіційного бачення української історії XX зїзд мав важливе значення не тільки з перспективи започаткування викриття згубних «наслідків культу особи», тобто власне негативних для України результатів політичної діяльності радянського тирана, його рішення відіграли значну роль і в закріпленні нового курсу в національній політиці режиму, паростки якого були помітні ще в перші роки по смерті Й. Сталіна, що спричинило відповідні зміни офіційних уявлень щодо української історії. Попри відому непослідовність М. Хрущова, його русифікаційні заходи (наприклад, шкільний закон 1959 р.) і збереження генеральної стратегії влади на «злиття націй», у післязїздівський період його урядування утверджено лінію на зменшення централізаційного тиску,

вирівнювання, принаймні позірне, асиміляційних і етноцентричних політичних практик, набуття ідеологемою «дружби народів» більш реальних обрисів. Хоча збережено політичне й культурне домінування росіян у житті країни, проте припинено російську націоналістичну істерію, властиву останнім рокам правління Сталіна. Такий курс подавали як «повернення до ленінських принципів національної політики». Стосовно УРСР нові тенденції знаходили додаткові стимули, як-от, зміцнення в хрущовський час політичної й економічної ваги республіки як «другої серед рівних» і становища Компартії України як привілейованої ланки у структурі КПРС – головного кадрового резерву для комплектації її Центрального комітету.

З ревізією сталінської національної політики були переглянуті й офіційні оцінки становища неросійських народів та їхніх національних рухів у царській Росії. Завдання істориків тепер, як було визначено в рішеннях XX з'їзду КПРС, полягало в «боротьбі на два фронти – проти великодержавного шовінізму та місцевого націоналізму». Почали виходити публікації офіційних істориків (зокрема, члена ЦК КПРС академіка А. Панкратової та провідного науковця Академії педагогічних наук РРФСР Л. Бущика), спрямовані проти ідеалізації «завойовницької» та «колоніальної» політики царату в попередній історіографії, затушовування її «класової» природи (однак ніхто не ставив під сумнів тези про абсолютно позитивне значення імперських «приєднань» і «возз'єднань»). У ході дискусії, організованої установами АН СРСР у 1956–1957 рр., було відкинуто характеристику руху Шаміля як реакційного, інспірованого Туреччиною та Великою Британією, та розглянуто його як антиколоніальну боротьбу проти політики царату, що свідчило про коригування офіційної позиції і з проблеми національних рухів. Проте така реабілітація була вибірковою і якихось подібних політичних ініціатив стосовно окремих постатей чи подій українського національного руху XIX – початку XX ст. фактично не було.

Однак усе ж національний аспект українського минулого став більш легітимним в очах кремлівських і місцевих українських партійних керівників. Важливими подіями, які свідчили про це, став

дозвіл республіканських функціонерів на видання першого і єдиного тоді республіканського профільного наукового видання для істориків «Українського історичного журналу» (виходив із 1957 р.) та запровадження вперше з 1920-х рр. викладання історії України в загальноосвітній школі. Останнє питання деякі українські історики й педагоги (зокрема, *Ф. Шевченко*, *М. Лисенко*) поставили ще 1956 р. Проте про його офіційну підтримку і переведення в площину практичної реалізації можна було думати тільки після обговорення проекту реформи шкільної історичної освіти та прийняття 1959 р. постанови ЦК КПРС та Ради міністрів СРСР «Про деякі зміни у викладанні історії в школах», яка «доручала ЦК компартій і Радам міністрів союзних республік розглянути питання про вивчення історії союзної республіки в школах» і одночасно «зобов'язувала видати підручники з історії союзних республік до 1 червня 1961 року». В Україні було широко обговорено запропоновані зміни, багато науковців і рядових учителів висловлювалися за запровадження «Історії УРСР» як самостійного навчального курсу. Однак зупинилися на підході, що передбачав читання «Історії УРСР» в «елементарному курсі історії СРСР» у 7–8 класах; у 9–11 класах школярі вже повинні були вивчати «систематичний курс історії СРСР», але без історії союзної республіки. Отже, починаючи з 1962 р. учні українських шкіл отримали нехай «елементарну» і пристосовану до російськоцентричної схеми, перенесеної з наукової в навчальну літературу, але все ж дисципліну, яка прилучала їх бодай частково до вивчення українського минулого.

Варто акцентувати на тому, що саме в хрущовські часи в офіційному образі історії та в радянській історіографії здобула «наукове» обґрунтування й утвердилася ідея про пріоритетність історії сучасності над більш хронологічно віддаленими етапами. Ця риса надалі стала однією з головних прикмет радянської, зокрема української радянської, історіографії. Відомо, що в хрущовський період узагалі було понижено статус суспільних наук і запанували технократизм, лінія на практицизм. Як справедливо висловився український історик *Михайло Брайчевський*, М. Хрущов «був рішучим ненависником історичної минувшини». У хрущовський

період у СРСР і радянській Україні зокрема офіційний історичний нігілізм виявився передусім у різкому скороченні бюджетних асигнувань на охорону пам'яток історії та культури (які партійний лідер уважав «розбазарюванням народних коштів»).

Особисті прикмети й уподобання радянського керівника, загальний політичний курс позначилися і на тодішній ідеології, яка почала наголошувати на потребі посилити зв'язок «теорії» з «практикою», «ідеологічної роботи» – «з життям» і т. ін. Уже у звітній доповіді М. Хрущова на ХХ з'їзді містилися вказівки радянському суспільствознавству про нагальну потребу наблизити «ідеологічну роботу» до «практики комуністичного будівництва», працювати над питаннями, які мають «практичне значення», «узагальнювати передовий досвід нашого будівництва».

Наприкінці 1950-х – на початку 1960-х рр. здійснено конкретні кроки, які забезпечували спрямування істориків УРСР на дослідження насамперед «досвіду соціалістичного і комуністичного будівництва». У липні 1959 р. відбулася нарада в ЦК КПУ, яка поставила перед ними завдання здійснити «поворот до проблем сучасності, які диктуються інтересами розгорнутого комуністичного будівництва», а секретар ЦК *Степан Червоненко* «вказав, що в деяких інститутах, можливо, буде потрібно до 60% співробітників пересадити на розроблення проблем сучасності». Нові приписи «директивних органів» з'явилися 1960 р. Тоді було прийнято постанову ЦК КПРС «Про завдання партійної пропаганди в сучасних умовах» та її український «дублікат» – постанову ЦК КПУ «Про стан ідеологічної роботи на Україні та заходи з її поліпшення». В останній містилися закиди «деяким науковим працівникам, які досі не подолали елементів догматизму, досліджують проблеми, які застаріли й втратили актуальність, уникають творчої розробки проблем сучасності». Постанова зобов'язувала кафедри суспільних наук і науково-дослідні установи УРСР «спрямувати увагу на глибоке наукове дослідження і теоретичне узагальнення закономірностей переростання соціалізму в комунізм та інших проблем сучасності, створення ґрунтовних праць, які б теоретично озброювали наші кадри й допомагали їм практично вирішувати завдання

комуністичного будівництва». У зв'язку з цими рішеннями переглянуто плани наукової роботи, унесено зміни в організацію діяльності та внутрішню структуру наукових установ тощо.

Дві події, які відбулися в середині 1960-х рр. – прихід до влади спочатку в Україні (1963) та через рік у Радянському Союзі нового керівництва, помітно змінили напрям політичного життя й ідеологічних процесів в УРСР. Ситуація в розвитку республіки в середині 1960-х – на початку 1970-х рр. складалася так, що вперше з часів Олександра Шумського й Миколи Скрипника політика українських партійних вождів не завжди, особливо в національно-культурній царині, задовольняла побажання Кремля й покійрно мавпувала його курс. Незвично, але попри порівняно з 1920-ми незначний характер розбіжностей між Києвом і Москвою та коротку тривалість перебування на чолі владно-партійної верхівки в Україні *Петра Шелеста* (який був першим секретарем ЦК КПУ в 1963–1972 рр.), «особлива позиція» тогочасних українських керівників відчутно позначилася на офіційній історичній політиці.

Насамперед варто сказати про те, що з відстороненням від влади М. Хрущова було переглянуто ставлення до «культу особи Сталіна». Натхненником «нової лінії» стосовно оцінки діянь радянського диктатора й узагалі запровадження консервативних підходів у суспільно-політичному житті СРСР був секретар ЦК КПРС із питань ідеології *Михайло Суслов*, який спирався на партійних функціонерів нижчого калібру. Спочатку *Петро Поспелов*, тоді директор Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, у червні 1965 р. на сесії Відділення історії АН СРСР у Києві, потім *Сергій Трапезников*, завідувач відділу науки й навчальних закладів ЦК КПРС, у Москві в листопаді того ж року на нараді завідувачів суспільних кафедр вишів заявили, що не можна визнавати правильним, коли в деяких наукових чи художніх творах «життя зображується тільки під кутом зору культу особи і тим самим відтінюється героїчна боротьба радянських людей, що побудували соціалізм». У низці публікацій другої половини 1960-х рр. у провідних ідеологічних виданнях (газета «Правда», журнал «Коммунист») ішлося про потребу враховувати історичні заслуги Сталі-

на та не перебільшувати наслідків «культу особи». Одночасно з тим почали наполегливо пропагувати тезу про неприпустимість «очорнення» «героїчного минулого» радянського народу, «дегероїзації історії». Вона означала припинення спроб висвітлення суперечностей, трагічних сторінок історії Радянського Союзу і намагання реанімувати відретушовану її сталінську версію.

Консервативно-охоронний курс, реалізовуваний уже з перших років правління *Леоніда Брежнєва*, знайшов свій вияв і у сфері національних відносин. Л. Брежнєв і М. Суслов були апологетами прискореного «злиття націй», про що вони відверто заявляли українським керівникам уже з самого початку свого перебування біля керма кремлівської влади. Однак до початку 1970-х рр. поки що не йшлося про оновлення ідеологічного забезпечення національної політики і практичне впровадження асиміляційних ініціатив нових партійних вождів, які досі залишалися, так би мовити, «у проекті». Попри це, можна стверджувати і про реальний вияв посилення інтеграційних заходів щодо України – розгортання в середині – другій половині 1960-х рр. репресивних акцій проти діячів українського шістдесятництва та дисидентського руху. Відомо, що в УРСР такі заходи були масштабнішими за аналогічні в інших республіках, і тут карали опонентів режиму насамперед за постановку українського національного питання.

У ставленні щодо планів нового союзного керівництва українська верхівка не була консолідована. Частина функціонерів, зважаючи на давно вкорінену практику чи з «ідейних» міркувань, запопадливо виконувала вказівки нових господарів Кремля. Прикладом, секретар ЦК КПУ з питань ідеології *Андрій Скаба*, який ще нещодавно картав українських істориків за недостатньо глибоку критику помилок Сталіна, як цього вимагала партія «в світлі рішень XXII з'їзду КПРС» (який, як відомо, поглибив критику «культу особи Сталіна»), на нараді в ЦК КПУ в листопаді 1966 р. повчав: «Після оцінки культу особи було створено ґрунт для появи неприємних справ (критика соціалізму, індустріалізації, колективізації). Викреслено було 30 років історії нашої Батьківщини. З'явилися люди, які почали підривати віру у справу партії. Історію зображу-

ють як ланцюг помилок і злочинів». Найвідданішим і найпослідовнішим провідником курсу московських патронів у республіці був секретар із питань ідеології Львівського обкому партії в 1963–1967 рр., заступник міністра вищої і середньої спеціальної освіти УРСР у 1967–1972 рр., доктор історичних наук *Валентин Маланчук*. Цей діяч, життєвим кредо якого була принципова боротьба з усім українським і якого називали «сучасним Кочубеєм», мав підтримкою Старої площі й діяв незалежно від Києва.

Частина апарату ЦК КПУ на чолі з П. Шелестом чинила певний спротив посиленню тиску Москви щодо України. Поза сумнівом, що цей політичний діяч був достатньо вмілим майстром апаратної гри, який вправно дрейфував у річищі загального напрямку політики Кремля (досить промовисто це демонструє, наприклад, його позиція під час усунення від влади М. Хрущова і Чехословацької кризи 1968 р.). Водночас, студії над діяльністю П. Шелеста, джерельна інформація свідчать і про активне обстоювання економічних прав та елементів культурної самобутності України. В основі таких заходів цього партійного лідера лежав нетиповий як для тодішнього високопосадовця політичний світогляд, базований, за словами *Юрія Шаповала*, «на своєрідній подвійній лояльності – загальносоюзній і республіканській, постійному маневруванні між двома політичними дискурсами – централізаторським і антицентралізаторським». П. Шелест, очевидно, не був і не міг бути ортодоксальним націонал-комуністом, але федеративну структуру СРСР сприймав цілком серйозно, а в протидії нівеляційним заходам Москви використовував досвід українських комуністів 1920-х рр. Так само вірогідно, що П. Шелест претендував на особливий статус КПУ, не приймаючи визначення «республіканська парторганізація» і завжди підкреслюючи – «Ми – Компартія України».

Звичайно ж, перебільшенням було б твердити про чітко артикульовані й осмислені історичні погляди цієї неординарної людини, найповніше втілені в його науково-популярній книзі «Україна наша Радянська» (К., 1970), тим паче, що достеменно не відомим залишається особистий внесок номінального автора в її

написання. З іншого боку, було б неправильно і цілком заперечувати те, що цей текст відображав певною мірою уявлення про минуле України провідників «контрольованого автономізму» (як охарактеризував політичний курс П. Шелеста та його оточення американський історик *Ярослав Пеленський*) та їхніх однодумців, до чільного кола яких у різний час, імовірно, належали близький приятель П. Шелеста, директор Інституту історії АН УРСР у 1964–1967 рр. *Кузьма Дубина* та секретар ЦК КПУ з питань ідеології в 1968–1972 рр., що розділяв настрої свого безпосереднього «шефа», хоча й не був із ним у близьких людських стосунках, хімік за фахом, академік АН УРСР *Федір Овчаренко*. Не підлягає сумніву й те, що працю першого секретаря ЦК КПУ, видану стотисячним накладом, аж до усунення П. Шелеста від влади в травні 1972 р. розглядали в УРСР як офіційний текст, на який уважав потрібним покликатися навіть «усесильний» В. Маланчук.

Аналіз цього твору, опублікованого в 1970 р., засвідчує, що в ньому відтворено владне бачення української історії, властиве радше для хрущовських часів, натомість фактично не враховано найновіші історіографічні інтерпретації. Трактатування минулого України тут здебільшого не виходить за межі «Тез» 1954 р. Водночас у книзі чимало уваги відведено опису історичної самотності України. Зокрема, ідеться про піднесені зображення запорозького козацтва, його «славетних» перемог, «демократичного устрою», наголошування на «високому» рівні освіти на Січі тощо (зауважимо, що П. Шелест уважав себе вихідцем із козацького роду). Багато говориться про високий рівень культури в Україні в XVII–XVIII ст. і зовсім не згадано про вплив російської культури. Акцентовано на «жорстокій політиці національного гноблення і ліквідації залишків автономії України» з боку царського уряду в XVIII ст., «великодержавній шовіністичній політиці царизму» в XIX ст.

Усупереч панівній із середини 1960-х рр. історіографічній тенденції в праці П. Шелеста не побачимо надмірного замовчування «труднощів» «соціалістичного будівництва» в республіці. Зокрема, висловлена думка про те, що «роки першої п'ятирічки» були не тільки «героїчними і переможними», а й «виявились водно-

час складними і тяжкими; особливо тяжке становище склалося з продовольством 1933 року, але ці труднощі були подолані». Не обминає автор і питання про історичну роль Сталіна: «На фоні таких успіхів та історичних звершень народу, Комуністичної партії особливо прикрим і тяжким у житті нашої країни виявився 1937 рік, коли особливо далися взнаки безпідставні репресії, зв'язані з культом особи Сталіна. Багато досвідчених партійних, радянських, військових діячів та інших кадрів було заплямовано і репресовано. Велика провина за це лягає на Сталіна. Цього не можна забувати. Партія все зробила, щоб подібне свавілля, чуже духові марксизму-ленінізму, не могло повторитися. У цьому неоціненна роль і значення належать XX, XXII з'їздам Комуністичної партії Радянського Союзу».

Найбільш відомим виявом пошанування тодішнім українським партійним керівництвом своєї «малої батьківщини» була підтримка низки починань у царинах краєзнавства і пам'яткоохоронної діяльності. Саме в часи П. Шелеста було проведено основну роботу з написання 26-томної «Історії міст і сіл Української РСР» (1967–1974); 1965 р. започатковано створення Державного історико-культурного заповідника на острові Велика Хортиця; 1966 р. організовано Українське товариство охорони пам'ятників історії та культури, розроблено проект Державного музею народної архітектури та побуту Української РСР у с. Пироговому під Києвом.

Менш відомі заходи тодішніх вищих українських функціонерів, які свідчили про наміри корекції офіційного історичного наративу. Знамениту статтю «Приєднання чи возз'єднання? Критичні замітки з приводу однієї концепції», яка містила фахову й безжальну критику канонічного погляду на зміст і наслідки українсько-російського договору 1654 р., написав історик і археолог, активний учасник руху шістдесятників *Михайло Брайчевський* 1966 р. за підтримки керівників Інституту історії АН УРСР, у якому тоді працював науковець, *І. Гуржія* та *К. Дубини*. Показово, що попри неопублікацію цієї праці через її занадто опозиційний зміст до «Тез» 1654 р., якихось безпосередніх характеристичних наслідків для біографії автора вона не мала.

За безпосередньої підтримки П. Шелеста й інших тодішніх керівників республіки з оточення українського партійного лідера було видано знакові твори української історіографії 1960-х – початку 1970-х рр. З-поміж них монографія дослідниці козацтва *Олени Апанович*, що містила альтернативні до офіційних ідеї про українську військову традицію і неординарною в якій була навіть назва – «Збройні сили України першої половини XVIII ст.» (1969), книга *Раїси Іванченко (Іванової)* «Михайло Драгоманов у суспільно-політичному русі Росії і України (II половина XIX ст.)» (1971), «Літопис Самовидця» (1971) (підготував до друку *Ярослав Дзира*).

Вірогідно, що, виступаючи з позицій «українського радянського» патріотизму, владна верхівка радянської України була зацікавлена в політичній реабілітації раніше дискредитованих чи забутих видатних представників української інтелігенції, зокрема й істориків, революційної і післяреволюційної доби, які були лояльними до більшовиків, гравітували в полі дозволеного або яким можна було приписати свідоме толерування комуністичного режиму. Відтак за вказівкою П. Шелеста з приводу ювілею М. Грушевського 1966 р. було опубліковано дві спеціальні статті, які демонстрували зміну офіційного ставлення до постаті видатного вченого й політичного діяча, досі офіційно затаврованого як лідера «української буржуазно-націоналістичної історіографії» – нарис науково-популярного характеру «Михайло Грушевський» історика *Івана Бойка* і літературознавця *Євгена Кирилюка* в тижневику «Літературна Україна» та наукову розвідку *Федора Шевченка* в «Українському історичному журналі», присвячену проблемі повернення Михайла Сергійовича в Україну в 1924 р. Здійснено також санкційовані на Печерських пагорбах спроби реабілітації *Володимира Винниченка* та *Матвія Яворського*.

У низці джерел зафіксовано факт підтримки П. Шелестом і Ф. Овчаренком, умовно кажучи, більш об'єктивної і «проукраїнської» позиції в дискусії з питань історії Компартії України, що тривала з кінця 1950-х рр. на шпальтах радянських історико-партійних та історичних видань. Головною особливістю цієї версії минулого КПУ була порівняна терпимість до українського націо-

нал-комунізму. Такій позиції, яку обстоювали насамперед співробітники Інституту історії партії ЦК КПУ, протистояла група партійних істориків, які звинувачували своїх опонентів у «сепаратизмі» та «проведенні націоналістичної лінії», спираючись при цьому на «підбадьорювання» деяких провідних московських істориків (зокрема, академіка *Ісаака Мінца*) та партійних функціонерів (насамперед М. Сулова).

Викладений вище матеріал дає підстави стверджувати, що період середини 1960-х – початку 1970-х рр. в аспекті впливу політичного чинника на українське радянське історіописання відзначався суперечливими процесами. Прихід до влади в Москві консервативних сил, налаштованих на згортання «відлиги», сповіщав про початок відродження переглянутих у хрущовський період ортодоксально-сталіністських підходів до історії. З іншого боку, через відсунення на майбутнє реалізації планів «злиття націй» такі реакційні тенденції поки що відчутно не вплинули на ідеологічний складник національної політики режиму. Тимчасове зміцнення в Україні провідників «контрольованого автономізму» в умовах позірною збереження стратегії взаємин центру та республік, вироблених у період «відновлення ленінських принципів національної політики» після XX з'їзду КПРС, створило підґрунтя для вибудовування власних візій національного минулого, які, безвідносно до того, чи були вони методом легітимації політичних претензій П. Шелеста і його оточення на особливе місце України в номінально федеративній організації СРСР, чи виявом широкого етнічного патріотизму, вельми позначилися, як покажемо далі, на образах історії України, що його створювали вчені-історики. «Українофіли» підкреслювали елементи самобутності та повноцінності української історичної спадщини, пробували продовжити курс XX і XXII з'їздів КПРС на викриття «культу особи Сталіна» і реабілітацію жертв сталінізму, вказували на історичні традиції й особливості Компартії України. Поза тим, через нестримний наступ неосталіністів, які отримали владу в країні, не всі наміри українських партійців-«автономістів» щодо ревізії усталеного канону минулого України могли мати успіх.

Відносно ліберальний суспільно-політичний клімат хрущовської «відлиги» спонукав владу до пошуку нових форм керівництва історичною наукою. Відтак із середини 1950-х рр. умови творчості для радянських істориків стали значно кращими, ніж у сталінські часи. Відбулося незначне послаблення нагляду за «ідейно-політичним рівнем» текстів з боку цензурних установ, частина архівних документів і друкованих видань була переведена із засекречених т. зв. спеціальних фондів архівних установ і бібліотек у відкрите користування. Полегшено доступ дослідникам до архівних документів. Проте, за всіх позитивних змін, режим не планував відмовлятися від вироблених раніше принципів взаємовідносин з істориками. Люди влади і надалі розглядали історичну науку як засіб виховання радянської людини в потрібному ідейному напрямку. Як і в сталінські часи, найбільш ефективним методом утримування істориків у покорі залишалося їх залякування.

З одного боку, після 1953 р. держава відмовилася від прямих фізичних репресій як засобу «перевиховання» вчених. Це призвело до деякого розкріпачення творчої думки, зронило в окремих істориків, особливо в перші роки після XX з'їзду КПРС, сподівання на настання справжньої свободи наукових дослідів. Як влучно зазначав думливий очевидець тогочасної ситуації в радянській гуманітаристиці, відомий російський історик-медієвіст *Арон Гуревич*, «При Сталіні історики боялись і мовчали, при Хрущові – і боялись, і сміялись». Однак уже незабаром стало зрозуміло, що влада каратиме за щонайменші вияви альтернативної історичної думки, використовуючи надалі більш витончені й селективні форми тиску. Арсенал цих форм упродовж зазначеного періоду був сталим. Цілком певним було й збільшення інтенсивності їх застосування, починаючи з другої половини 1960-х рр., що пов'язано з посиленням неосталіністських тенденцій у внутрішній політиці режиму після приходу до влади в СРСР Л. Брежнєва, розгортання відкритих репресивних акцій проти інакодумців, зокрема в Україні.

Розповсюдженням і буденним способом протидії історикам, за підозреним у щонайменшій нелояльності, було штучне, не пов'я-

зане з професійними якостями, стримування їхнього кар'єрного росту. Зокрема, створювали різноманітні перепони для захисту дисертацій і відповідно отримання наукових ступенів, що надавали принципово нові можливості для академічної соціалізації. Професійні борці проти «українського буржуазного націоналізму» в радянській Україні, які прагнули бути «святішими за самого папу» (себто бюрократії союзного центру), спонукали двох чільних тодішніх українських істориків до перенесення захисту їхніх контрверсійних із погляду української номенклатури дисертацій за межі республіки – у провідні наукові центри СРСР, якими були Москва і Ленінград, де не такою актуальною була потреба давати відсіч «націоналізму» і де ще не витруєними були старі академічні традиції. Так у нових умовах продовжувалася сумна традиція сталінських часів, коли українські історики шукали порятунку від політичних переслідувань за межами України. 1961 р. *Михайло Марченко* успішно захистив у Ленінградському університеті докторську дисертацію, присвячену історії української історіографії – темі, якої, за словами його внука, видатного діяча українського дисидентського руху *Валерія Марченка*, «йому ніколи б не захистити в Україні». 1963 р. *Ф. Шевченко* в Москві в Інституті історії АН СРСР захистив докторську дисертацію про українсько-російські зв'язки в ході «визвольної війни» сер. XVII ст., причому голосування за присудження відповідного наукового ступеня було однастайним, що рідко траплялося в історії цієї установи.

Випробуваням ще з кінця 1920-х рр. методом боротьби проти інакодумства була організація «проробок», психологічного цькування істориків, які припустилися «ідейних» помилок. У післясталінській історіографії це робили через проведення зборів «трудо-вих колективів» і партійних організацій (для істориків, які були членами КПРС), наукових конференцій, інспірування негативних, зокрема й «закритих» (тобто замовлених органами ідеологічного контролю і таємних) рецензій. Метою таких заходів було залякування вчених, примушування їх до відречення від «хибних» поглядів. Суто наукові зібрання відбувалися менш істерично, а їх «винуватців» шпетили більш «по-батьківському», ніж у сталінські

часи, у суперечках добираючи наукові, а не лише ідеологічні аргументи. Партиїні збори відбувалися більш «традиційно» – з висуненням звинувачень і категоричних вироків. Як правило, закінчувалися санкціями проти відступника – вимогою оприлюднити «визнання помилок», винесенням «суворого попередження», чи «догани з занесенням до особової справи»⁵⁴. Найсуворішим покаранням «по партійній лінії» насправді було позбавлення партійного квитка, але до цього, зазвичай, не доходило.

За тих умов найбільш жорстким способом дисциплінування «небажаних» науковців було звільнення їх із місця роботи. Таку розправу тоді розглядали як екстраординарний метод «кадрової політики». Вона не означала позбавлення вченого засобів існування, адже за тогочасної ситуації зберігалася можливість знайти роботу в іншій науковій установі. Крім того, у випадку політичних мотивів усунення із обійманої посади того чи того історика влада здебільшого намагалася маскувати це, звільнення оформляли або як таке, що сталося «за власним бажанням», або як звичайне «скорочення штатів»⁵⁵. Варто підкреслити, що в післясталінський

⁵⁴ Деякі з таких заходів набували навіть характеру кількарічних «дискусій». Такою була, приміром, «справа» львівського історика *Олександра Карпенка*, якому відповідальні функціонери Львівського обкому партії та ЦК КПУ закидали «методологічні помилки» та «фактичні неточності» його концепції подій листопада 1918 р. у Східній Галичині як «народної», «прогресивної буржуазно-демократичної» та «національно-демократичної» революції; або кампанія звинувачень на адресу Федора Шевченка за відступ від канонічного зображення українсько-російських взаємин середини XVII ст. в монографії «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.» (1959).

⁵⁵ Так, попри рекомендацію з боку ЦК КПУ усунути з Інституту суспільних наук АН УРСР політично неблагонадійного *Ярослава Дашкевича* (який, мовляв, «повернувся з покарання (був репресований і перебував в ув'язненні в 1949–1956 рр. – авт.) і не представляв наукової цінності»), висловлену керівництву установи в 1959 р., історик і далі продовжував працювати в Інституті. 1966 р. вченого все-таки «пішли», але 1967 р. він обійняв посаду старшого наукового співробітника, завідувача відділу Музею етнографії та художніх промислів АН УРСР у м. Львові. 1968 р. формально – не пройшов чергової «атестації», фактично – за активну громадську діяльність, участь у русі шістдесятників з Інституту історії АН УРСР звільнили *М. Брайчевського*. Головне звинувачення, яке висунули істориком – підписання ним зверненого до вищого керівництва СРСР т. зв. «листа 139», у якому висловлювалося занепокоєння інтелігенції республі-

час влада намагалася ретушувати політичні мотиви нагледу за історичною наукою та розправ з істориками, надавати політичному контролю респектабельного вигляду дружньої підтримки, «побажань» і «порад». Наприклад, на нараді істориків України, скликаній у листопаді 1962 р. для обговорення проблем другого видання «Нарисів історії Комуністичної партії України» (опубліковані 1964 р.), секретар ЦК КПУ А. Скаба зазначив таке: «жодного кроку авторський колектив (першого видання «Нарисів», виданих 1961 р. – авт.) не зробив без керівництва і допомоги ЦК КП України. [...] Ми постійно працювали разом з авторським колективом (хоча про це ніде не говориться і надалі робити цього не потрібно) над вирішенням цілої низки принципових питань, які потрібно вирішити. [...] Ми не можемо нав'язати свою думку авторському колективу, ми даємо йому поради, але ми думаємо і впевнені, що авторський колектив прийме ці поради і покращить нове видання „Нарисів”».

ки тенденціями відходу від рішень XX з'їзду, «порушеннями норм соціалістичної демократії». М. Браичевський тоді був автором понад 200 публікацій, зокрема чотирьох індивідуальних монографій, розділів у колективних синтезах, статей у закордонних часописах. Але вже 1970 р. вчений повернувся до Інституту археології АН УРСР, у якому починав свою наукову діяльність, йому було надано, за підтримки директора Інституту Ф. Шевченка, широкі можливості для реалізації його новаторських ініціатив і планів. Звільнений 1970 р. за «ідеологічні викривлення» (зокрема, наголошування насильницького характеру колективізації сільського господарства, жорстку критику сталінського терору) в лекціях із курсу історії СРСР, які читалися студентам Львівського університету, доцент цього вишу згадуваний уже *О. Карпенко* того ж року був прийнятий на посаду старшого наукового співробітника Музею етнографії та художніх промислів АН УРСР. Через постійне цькування впродовж 1971–1972 рр., звинувачення в «ідеологічних збоченнях» 1972 р. змушений був звільнитися завідувач кафедри історії УРСР історичного факультету Львівського університету професор *Микола Кравець*. Цього ж року він переїхав на роботу до Чернівецького університету, де став завідувачем кафедри історії СРСР. 1968 р. за спроби порівняно об'єктивного дослідження політики радянської влади в українському селі в період колективізації був підданий ідеологічному тиску і залишив «за власним бажанням» Інститут історії АН УРСР його співробітник *Іван Ганжа*. Упродовж 1968–1971 рр. він працював викладачем, доцентом, виконувачем обов'язків завідувача однієї із кафедр Київського інституту культури, з 1971 р. – доцентом на історичному факультеті Київського педагогічного інституту.

У післясталінську добу єдиний «загін» українських радянських істориків став інтелектуально й ідеологічно розшарованим, і ця ідейна дистанція зберігалася, а можливо, і посилювалася, до 1991 р. На це було кілька причин. Попри те, що, відмовившись від прямих репресій як засобу упокорення незгідних і нелояльних, владі вдалося і надалі більш витонченими методами зберігати і плекати режим страху та конформізму, усе ж і такі поступки сприяли ідейному розкріпаченню частини істориків. При тому варто підкреслити, що більший чи менший ступінь конформізму, пристосовництва, мімікрії був властивим поведінці, зокрема й у професійній сфері, майже всіх істориків в УРСР 1950–1980-х рр., хіба за винятком тих, хто щиро обожнював систему, і жменьки сміливців з кола її опонентів. Цей конформізм суттєво утруднює можливість більш-менш точної ідентифікації суспільно-політичних настроїв істориків в УРСР. Вірогідно, що частина тих, які назовні виглядали цілком правовірними радянськими вченими, насправді не мала жодних симпатій до чинного режиму.

Важливим чинником, який також впливав на соціальне самопочуття радянських громадян, насамперед інтелектуалів, було ініційоване самою владно-партійною верхівкою часткове розвінчування сталінізму, зокрема і його виявів ув історичній науці. Значущим був і чинник генерацій: до верстату історичних студій ставали нові покоління дослідників, ідейне виховання яких відбувалося вже за радянських часів, і тому вони по-іншому, ніж учені з нерадянським інтелектуальним і життєвим досвідом, ставилися до радянської дійсності.

У сенсі політичної лояльності в історичній науці постсталінської України переважав тип істориків, суцільно (за світоглядом, внутрішніми переконаннями й уподобаннями) інтегрованих у радянську систему. Це були представники поколінь 1900–1920-х рр. народження, які здобули освіту й виховання вже в радянські часи й не мали (за поодинокими винятками) ідейних і людських зв'язків із попередньою українською історіографічною традицією і плеядою істориків 1920-х рр., майже повністю винищеною в роки репресій 1930-х – початку 1940-х рр. Окрім ви-

ховання, матеріальних і кар'єрних стимулів, варто згадати й про певні ірраціональні чинники, що зумовлювали їхню політичну лояльність. Ідеться про відомий сучасним дослідникам магнетизм режиму, який в умовах відсутності серйозного опору через знищення в 1930–1940-і рр. в Україні опозиційно налаштованої до нього інтелігенції доволі успішно культивував радянські суспільно-політичні й моральні цінності. У фаховому сенсі істориків цього типу об'єднувало те, що вони органічно, подекуди навіть ревно і беззастережно, приймали партійний диктат і не задумувалися над такою чужою «радянській» людині категорією, як індивідуальна свобода, зокрема свобода творчості, писали ідеологічно «стерильні» тексти, дотримувалися зовнішніх норм, ритуалів і стандартів життя «радянського вченого» (були членами КПРС, провадили (активно чи формально) громадську, пропагандистську діяльність⁵⁶). Вони цілком відповідали офіційному образу радянського історика як «бійця ідеологічного фронту», були, за висловом західної дослідниці *Наталі Гір*, одночасно «вченими, проповідниками і державними службовцями». За всієї спільності низки імперативів наукової праці та суспільної поведінки конкретні вияви такого типу були різноманітними: фанатичні сталіністи, позиції яких після 1953 р. дещо послабилися, безпринципні й малограмотні професійні кар'єристи, які пристосовувалися за всіх змін ідеологічного клімату, історики-функціонери – керівники наукових історичних установ тощо.

«На передньому краї» української радянської історіографії перебувала група вчених, які, будучи вихованими в повазі до цін-

⁵⁶ Головною формою пропаганди історичних знань радянськими вченими-істориками було виголошення доповідей і читання лекцій у різноманітних установах та організаціях, на радіо з ідеологічно доцільних, «актуальних проблем». Пік такого просвітництва в післясталінський період припав на 1953–1954 рр., коли відбувалися різноманітні заходи з нагоди 300-річчя возз'єднання України з Росією. За даними дослідника післявоєнної академічної історичної науки в Україні *Олега Кондратенка*, упродовж цих двох років співробітники Інституту історії АН УРСР виголосили близько 2 тис. науково-популярних лекцій і доповідей. Якщо взяти до уваги, що тоді в Інституті працювало майже півсотні наукових співробітників, то в середньому за рік кожен із них виступав перед різними аудиторіями приблизно 20 разів.

ностей, що впливали з комуністичної ідеї, усе ж володіли відносною інтелектуальною незалежністю. Тому вони не запопадливо, а з тверезою симпатією чи нейтрально ставилися до режиму, який після 1953 р. демонстрував певну здатність до оновлення, і були фахівцями далеко не пігмейного формату. Домінантою їхньої професійної поведінки була потреба у фаховій самореалізації, тому не робили партійної кар'єри. Відтак у науковій роботі відзначалися прагненням поєднати наукові критерії та «партійність». Попри загальну орієнтацію студій цих істориків на офіційні еталони і «символи віри», їхня творчість не була ідеологічно сфокусованою. Саме представники цієї «білої кістки» історичної науки в УРСР мали головне значення у виробленні й донесенні до читача владного бачення історії України. Їх найбільшою мірою можна вважати «офіційними істориками» УРСР. Характерними постатями цього типу були історик Гетьманщини *Вадим Дядиченко* та дослідник проблем т. зв. Громадянської та т. зв. Великої Вітчизняної війни в Україні *Микола Супруненко*.

«Проміжну» категорію істориків в УРСР становили люди, які органічне прийняття чинного суспільно-політичного ладу поєднували з любов'ю до України, її історичного минулого, світоглядно балансували між лояльністю до режиму, комуністичної ідеології та прив'язаністю до своєї рідної землі та традиції, перебували, за висловом польського історика *Рафала Стобецького*, «по обидва боки барикад». Таке роздвоєння, ідейна еkleктика, прагнення вдосконалення і змін у межах системи були своєрідним аналогом ідейних нуртів руху українських шістдесятників на його початковій стадії, хоча історики УРСР згаданого типу не мали безпосередніх зв'язків із шістдесятництвом. З аналізу їхніх доль бачимо, що природа сумніву крилася в елементарній чесності та критичності мислення, глибокій укоріненості в українську селянську стихію, народній культурі й, передусім, непростому особистому досвіді переживання сталінського тоталітаризму, який отримав додаткові підтвердження своєї нелюдської сутності з початком часткового розкриття правди про попередній період радянської історії після XX з'їзду КПРС.

Важливою ідентифікаційною ознакою істориків такого типу було поглиблене опрацювання «дожовтневої» історії України та пов'язаних з нею спеціальних історичних дисциплін, а також те, що в щоденному спілкуванні і наукових працях послуговувалися тільки українською мовою. Не виступаючи проти основних принципів і засад владної історичної політики, в умовах певного послаблення владного пресингу щодо істориків в Україні наприкінці 1950-х – початку 1970-х рр. вони намагалися розширити інтелектуальні обрії історичної науки в УРСР, поборювали примітивізм, захищали питомо українські компоненти в офіційному образі історії України.

Більший чи менший компонент інакомислення змушував їх вдаватися до тактики мімікрії, приховування поглядів, зокрема й історичних. З іншого боку, ідеї прихильників паліативної українізації історичного дискурсу підтримували (чи, принаймні, не відштовхували) в окремих владних кабінетах. Тому істориків із подвійною суспільно-політичною орієнтацією, які були тоді провідними дослідниками актуальних проблем, бачимо навіть на високих (проте не найвищих, визначальних) посадах в академічній ієрархії УРСР і з-поміж творців офіційного історичного наративу. Найбільш опукло такий спосіб позиціонування виявився в діяльності *Костя Гуслистого* (1902–1973), *Івана Гуржія* (1915–1971), *Володимира Голобуцького* (1903–1993), *Федора Шевченка* (1914–1995).

Упродовж цього періоду порівняно значну активність на полі історичної науки в УРСР демонстрували вчені з альтернативним до офіційного історичним світоглядом загалом і таким же баченням національної історії зокрема. Наразі неможливо бодай приблизно підрахувати кількість тих істориків в Україні, хто «в душі» протестував проти положень офіційного історичного наративу. Відносно точним обчисленням піддається, натомість, тільки кількість учених, які чимось виявили свою нелояльність. Якщо, за відомими підрахунками канадського історика *Богдана Кравченка*, тоді в Україні серед 35–40 мільйонів жителів було лише близько 950 людей, які тим чи тим способом виявили свою незгоду з практикою комуністичного урядування, то з-поміж двох – чотирьох із

половиною тисяч науковців-істориків, які працювали в радянській Україні у середині 1950-х – 1980-і рр., кількість тих, які притаманними історичній науці методами заперечували адекватність виплеканого режимом образу минулого їхньої Вітчизни, не перевищувала 15–20 осіб.

Така настанова впливала насамперед зі скептичного чи відверто негативного ставлення до чинної комуністичної системи. Нерадянські погляди віддзеркалювали як неповторний індивідуальний життєвий шлях, пройдений окремими вченими, так і деякі спільні «поколінняві» чинники, які впливали на формування переконань та уявлень певних груп істориків.

У суспільно-політичній та етнопсихологічній площинах для істориків цього типу була властива чітка ідентифікація з українством, в інтелектуально-професійному сенсі – ототожнення себе з нерадянською українською історіографічною традицією і професійною культурою. Особливим ореолом (а на думку Ярослава Дзири – справжнім культом) у колах національно орієнтованих дослідників була оточена постать напівзабороненого до середини 1960-х рр., частково реабілітованого в другій половині 1960-х рр. і знову табуйованого з початку 1970-х рр. найвидатнішого представника національної парадигми в українській історіографії М. Грушевського.

Окрім названих неочевидних ознак, можна назвати низку видимих рис, притаманних опонентам офіційної історіографії в УРСР. Їх об'єднувала неучасть у розробленні партійної й радянської проблематики та перебування поза КПРС (окрім історика історіографії *Михайла Марченка*, партійця з 1927 р. й учня М. Грушевського *Миколи Ткаченка* – члена партії з 1956 р., що для першого було наслідком ілюзій несвідомої молодості, а для шістдесятичотирирічного М. Ткаченка – очевидно, «свідомою» спробою засвідчення політичної «зрілості»). Натомість вони наполегливо актуалізували питання «дожовтневої» української історії, дбали про піднесення в Україні студій зі спеціальних історичних дисциплін, перебували в епіцентрі пам'яткоохоронного і краєзнавчого руху (захищали від знищення пам'ятки української культури, ви-

ступали з ініціативами, спрямованими на відновлення історичної пам'яті українського народу). Жоден із них не обіймав у 1950–1980-х рр. науково-адміністративних посад навіть найнижчого рангу (за винятком *Івана Крип'якевича*, який у 1953–1962 рр. був директором Інституту суспільних наук АН УРСР у Львові).

Попри виразне відчуження від офіційної історіографії, історики такого типу були приневолені до виконання певного мінімуму правил, які засвідчували їхню політичну лояльність: у публікаціях заперечували лише окремі тези й концепції офіційної візії історії, але не відкидали її загалом, вдавалися до стилістичного ідеологічного камуфляжу (вставляли у свої тексти обов'язкові набори цитат із класиків «марксизму-ленінізму», подекуди використовували типову для наукових праць СРСР лексику і термінологію).

Генеалогічний зв'язок з українською історичною наукою до тоталітарної доби зберігали «недостріляні» під час сталінських репресивних хуртовин представники генерації «двадцятників» (*Павло Федоренко, Микола Ткаченко, Валентин Отамановський*), дуайен української історичної науки, найплідніший учень М. Грушевського *Іван Крип'якевич* (1886–1967), спочатку щирий комуніст-інтернаціоналіст, важкий життєвий досвід якого перетворив його на такого ж щирого ненависника більшовицького режиму *Михайло Марченко* (1902–1983), галичани з українським патріотичним вихованням і досвідом «тісного» знайомства з радянською карально-репресивною системою *Ярослав Кісь* (1918–1986), *Ярослав Дашкевич* (1926–2010), *Ярослав Дзира* (1931–2009), історики молодшого покоління, які насамперед через близькість до руху шістдесятників уже в 1960-х рр. перетворилися на завзятих волонтерів національної історичної спадщини – *Михайло Брайчевський* (1924–2001), *Олена Компан* (1916–1986), *Олена Апанович* (1919–2000).

Змальований вище стан з ідеологічними ідентичностями істориків у післясталінській радянській Україні, звичайно ж, вельми приблизний. Життєвий шлях та ідейні шукання кожної людини, навіть якщо вона жила в умовах, які не заохочували до ідейних шукань, – неповторні й часто не «репрезентативні». Відомо, що

серед істориків, що працювали в Україні 1950–1980-х рр., були люди російської нерадянської наукової та культурної традиції, які мали відверто проросійську ідеологічну орієнтацію (наприклад, *Андрій Введенський*). Сьогодні добре відомий факт наявності в історичній науці радянської України і єврейської інтелектуальної традиції та самосвідомості (*Саул Боровой, Соломон Лур'є, Яків Хонігсман*). При тому єврейське коло істориків теж не було ідеологічно монолітним. Наприклад, якщо С. Борового вважають більш ангажованим офіційною ідеологією, то лєнінградський історик-античник С. Лур'є, який із 1952 р. і аж до смерті в 1964 р. працював у Львівському університеті, 1947 р. написав працю, у якій доводив, що в СРСР було побудовано рабовласницьку систему, а як найбільш щасливу подію свого життя згадував 27 лютого 1917 року – день, коли було встановлено недовговічну, на його жаль, демократичну російську республіку.

Спираючись на масу інтегрованих у систему істориків та на хай і полегшені, але все ж репресивні методи дисциплінування, післясталінському режиму в Україні вдавалося успішно транслювати державну історичну доктрину в історіюписання. Головною формою офіційного історичного наративу з історії України з пізньосталінських часів стали узагальнювальні праці, які писали зазвичай колективи реномованих учених (що мало надавати їм, за словами американського літературознавця *Джорджа Грабовича*, «презумпцію авторитету») під суворим контролем людей влади. Потреба узгоджувати кожну тезу в синтезах з історії України з поточною політичною кон'юнктурою змушувала до ретельного опрацювання текстів із політико-ідеологічного боку, а це призводило до тривалої й марудної підготовки, коригування та частого перегляду змісту у зв'язку зі змінами політичної ситуації, перенесення дат виходу і т. п.⁵⁷ Такі праці готували задля впровадження

⁵⁷ Так, для «народження» першої книги двотомної «Історії Української РСР» (К., 1953), яку готували в контексті реалізації згаданої вище партійної постанови 1947 р. про незадовільну роботу Інституту історії України АН УРСР і розглядали як перший «справді марксистський» (а насправді сталіністський) підручник з історії України, знадобилося понад шість років «дискусій» за участю російських

владного бачення історії в професійні та широкі читацькі кола, а тому видавали їх великими накладками. Відтак українська радянська історіографія мала у своєму «активі» низку узагальнень з історії України та окремих проблем, які засвідчували, за самооцінкою самої радянської історичної науки, її безперервний поступ, але насправді виявляли повну відсутність незалежних від політичного замовлення та відповідної історичної ідеології смислів. Тому навіть такі масштабні узагальнення, як згадана вище десяти томна «Історія Української РСР» 1977–1979 рр., написана зусиллями понад 140 українських радянських істориків, згодом перевидана з незначними доповненнями російською мовою в 1981–1985 рр., виявлялися «мильними бульбашками», які втрачали наукове значення, шойно змінювалася політична «погода».

Поза фарватером і одночасно – в контексті офіційної історичної «думки» і відповідної історіографії в середині 1950-х – на початку 1970-х рр. національно орієнтовані історики в Україні періодично намагалися реабілітувати деякі ідеї національного нарративу в його романтично-егалітаристській (фактично народницькій), націонал-комуністичній і навіть державницькій інтерпретаціях. Таке химерне плетиво традицій у творчості низки тодішніх українських істориків було вираженням їхнього прагнення зберегти питомо національний компонент українського історичного нарративу в умовах відносного стримування російськоцентричних нівеляційних тенденцій, пов'язаних з хрущовською «відлигою» та добою П. Шелеста. Звичайно, що всі автори таких досліджень більшою чи меншою мірою, щиро чи «задля годиться» використовували у своїх працях спадщину марксизму – інакше б, як мінімум, такі тексти не мали шансів на опублікування. Серед найбільш відомих інтерпретацій українського минулого такого ґатунку варто згада-

істориків і партійних функціонерів із Москви і Києва, під час яких було напрацьовано шість проектів тому. Написання десяти томної праці з історії України, заплановане керівниками історичної науки в УРСР ще наприкінці 1950-х рр., через мінливості політичної кон'юнктури було започатковано тільки наприкінці 1960-х, завершено 1972 р., а видано в 1977–1979 рр. під титулом «Історія Української РСР» у 8 т., 10 кн.

ти концепцію етногенетичних процесів у східних слов'ян I – початку II тисячоліття *Михайла Брайчевського*, що фактично заперечувала концепцію «давньоруської народності» та перегукувалася з відповідними поглядами Михайла Грушевського (неопублікована монографія «Анты (очерки по истории Восточной Европы в эпоху великого переселения народов) (1959), монографія «Походження Русі» (1968)); романтично-ідеалізоване зображення запорозького козацтва *Олени Апанович* (низка статей, монографія «Збройні сили України першої половини XVIII ст.» (1969)), *Миколи Киценка* (науково-популярна книга «Хортиця в героїці та легендах» (1969; 2-е вид. 1972)) та ін., що було притаманне творчості Д. Яворницького; підкреслення аспекту українського державотворення в період Хмельниччини *Івана Крип'якевича* (монографія «Богдан Хмельницький» (1954)), *Федора Шевченка* (монографія «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.» (1959)); акцентування (у стилі державницького напрямку української історіографії) тривалої державницької традиції в історії українського народу *Івана Бойка* (стаття «До питання про державність українського народу в період феодалізму», опублікована в «Українському історичному журналі» (1968, № 8)); наголошування колоніальної сутності економічної політики царату в Україні пореформеної доби в статті *Олени Лугової* («Про становище України в період капіталізму», опублікована в УЖі (1967, № 3)), що певним чином зближувало її позицію з ідеями О. Оглоблина, М. Слабченка та їхніх однодумців, проголошеними в 1920-х рр.

Історики радянської України продукували нові підходи, які не мали аналогів у попередній історіографічній традиції і які наголошували на українській історичній самобутності та підпорядкованості плину української історії європейським і загальносвітовим тенденціям, а такі ідеї *volens nolens* заперечували ексклюзивність «російсько-українських історичних зв'язків». Це, зокрема, концепція про «ранній капіталізм» в Україні, відповідно до якої Україна фактично випереджувала свого постійного історичного патрона за швидкістю економічної модернізації (статті *Олени Компан*, *Олексія Пономарьова*, *Михайла Брайчевського*), ідея «українського

ренесансу» (статті *О. Компан*), припущення про наявність дофедорівського книгодрукування в Україні (статті *Ореста Мацюка*).

Зазначені нонконформістські історичні ідеї існували переважно на маргінесі українського радянського історіописання, їхні автори часто мали неприємності з владою й у відносно ліберальні хрущовські та перші брежнєвські роки. Проте вони вносили різноголосся в одностайний хор офіційного історіописання, засвідчували, наскільки чутливими були українські історики радянської доби до будь-яких пом'якшень політичного клімату і намагалися за найменш сприятливих обставин пропагувати «свою» історію, хай і оповиту марксистськими поглядами.

Аналіз впливу політичних чинників на українську радянську історіографію середини 1950-х – початку 1970-х рр. дає підстави стверджувати, що інтерпретація історії України в її найважливіших моментах залишалася тоді прерогативою партійних посадовців, а не професійної історіографії. Останню, як і раніше, розглядали як важливий інструмент радянської політичної та національної інтеграції. Каркасом офіційної історичної доктрини протягом усього зазначеного періоду залишалися «Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654–1954)». Схвалені ЦК КПРС», які, хоч і з'явилися 1954 р., ідейно все ж були продуктом сталінської національної політики. Політичні й ідеологічні процеси доби хрущовської «відлиги» та перших років перебування при владі брежнєвського керівництва, позначені в Україні проведенням відносно поміркованої національної політики і порівняно зміцненням автономістськи налаштованої місцевої партійної еліти, зумовили ревізію сталіністської конструкції історії України. Вона не заперечувала схеми «Тез» 1954 р., а радше коригувала її і наповнювала новими обертонами, що робило офіційне зображення українського минулого менш російськоцентричним і більш близьким до національного його прочитання.

2.4. Історична наука в УРСР в умовах політичної реакції 1970-х, кризи 1980-х років і розпаду радянської системи

Радикальний поворот в офіційному ставленні до історії в Україні настав на початку 1970-х рр. Він був спричинений двома пов'язаними між собою тенденціями у внутрішньому курсі союзного керівництва, спрямованими на консолідацію, зміцнення радянської системи. По-перше, після провалу «косигінських» економічних реформ і Чехословацької кризи 1968 р. Кремль остаточно обрав курс на консервацію усталених суспільно-політичних відносин, відмову від експериментів і «волюнтаризму» хрущовської доби на користь прогнозованої стабільності, відновлення жорсткого контролю над суспільством за допомогою часткової реанімації практики урядування часів Сталіна. По-друге, починаючи з 1972 р., режим перейшов від відносно збалансованої національної політики в республіках СРСР до більш репресивної. Це відбувалося в контексті створення вигаданої кремлівськими теоретиками національного будівництва «нової історичної спільності – радянського народу». Ідею «радянського народу» М. Хрущов висунув ще на XXII з'їзді КПРС 1961 р., однак вона не була відображена в підсумкових документах і надалі (до початку 1970-х рр.) не підлягала офіційною пропагандою. Ця ідея запанувала в ідеологічному обігу після її внесення в тези ЦК КПРС з нагоди 100-річчя В. Леніна (1970) та в доповідь Л. Брежнєва на XXIV з'їзді КПРС (1971). Такий курс вимагав конструювання єдиної ідентичності, а отже, нівелювання національних відмінностей і «ліквідацію буржуазно-націоналістичних пережитків». Залишивши осторонь різні погляди на те, наскільки реалістичною була ця партійна доктрина та як вона стосувалася російського народу, зазначимо, що принаймні в Україні реалізація ідеї «радянського народу» відбувалася методами насильницької русифікації – демографічної, мовної, культурної.

Разом із закінченням періоду політичної лібералізації радянської системи було припинено проведення відносно гнучкої офіційної політики стосовно історичної науки СРСР. На відміну від хрущовського і ранньобрежнєвського періодів, коли історики подекуди мали обмежені, але все ж можливості висловлюватися не в унісон з офіційною партійною лінією, у радянській історіографії запанувала, за словами російської дослідниці *С. Неретіної*, «цвинтарна тиша». Головним ініціатором установа режиму одностайності в «науковому маскараді 70-х» (*С. Неретіна*) були ідеологічні структури ЦК КПРС, зокрема відділ науки і навчальних закладів ЦК КПРС на чолі з тогочасним його керівником, одіозним «істориком соціалістичних перетворень у сільському господарстві СРСР» *С. Трапезниковим*.

Новий історіографічний клімат, жорстка монополізація історичної істини, збереження недоторканості традиційних, часто вироблених ще в сталінські часи підходів до «вітчизняної» історії, що відбувалися в контексті історичної науки союзного центру, безпосередньо вплинули й на писання історії України. Насамперед, остаточно утвердилася лінія на реабілітацію Сталіна і сталінізму. Це, зокрема, виявилось в тому, що на початку 1970-х рр. остаточно була увідповіднена з політичними вимогами й історичними симпатіями «архітекторів» брежнєвщини концепція Великої Вітчизняної війни, яка фактично відтворювала її сталінську сутність, правда, дещо відкориговану. Дифірампів на честь Сталіна стало менше, але відновлено уявлення про нього, як про видатного радянського керівника часів війни. Репресії почали називати «необґрунтованими звинуваченнями»: мовляв, скарги багатьох репресованих розглянуті та «помилки» значною мірою були виправлені ще в 1939–1940 рр. Знову замовчували неготовність СРСР до війни, а трагічні поразки 1941–1942 рр. стали називати «тимчасовими невдачами».

«На матеріалах Української РСР» історики УРСР препарували вироблену кремлівськими теоретиками наприкінці 1960-х – середині 1970-х рр. (через потребу пояснити очевидний провал проекту будівництва комуністичного суспільства) концепцію «розвинуто-

го («зрілого») соціалізму». Умоглядну ідеологічну побудову, що не відповідала реальній дійсності часу, якого вона стосувалася (1978 р. було визначено рубіж, з якого починалося вирішення завдань «розвинутого соціалістичного суспільства» – прийняття на XXII зїзді партії т. зв. «третьої Програми КПРС»), історики, зокрема й радянської України, наповнювали конкретним, здебільшого міфічним, змістом. Коли 1983 р. на червневому пленумі ЦК КПРС з питань ідеологічної роботи тодішній лідер країни *Юрій Андропов* закликав до критичного перегляду фанфаронських оцінок соціалізму в СРСР, радянська історична наука продемонструвала інерцію, фактичне небажання змінювати парадний стиль сотень наукоподібних реляцій про «здобутки» насправді кризової країни. На початку 1984 р. до влади прийшов консервативний і фізично німецький *Костянтин Черненко*, відтак ідеологема «зрілого соціалізму» проіснувала й визначала межі інтерпретації історії останніх десятиріч СРСР і його республік аж до початку гorbачовської перебудови.

Значним розмахом відзначалася переорієнтація історичної науки в УРСР у зв'язку з ідеологічним поворотом у національній політиці. Реалізація нового курсу в цьому питанні була забезпечена масштабною кадровою чисткою партійного і державного апарату республіки в 1972–1974 рр., посади віднині надавали відвертим прихильникам жорсткого централізму, а то й епігонам Москви. Найважливіше значення для змін у національно-культурній сфері життя українського суспільства мало усунення в травні 1972 р. «автономіста» П. Шелеста і прихід до влади послідовного виконавця лінії Кремля В. Щербицького та обрання в жовтні 1972 р., замість Ф. Овчаренка, нового секретаря ЦК КПУ з питань ідеології, твердого борця з «українським буржуазним націоналізмом» В. Маланчука. Останній, за підтримки М. Суслова й керівника КПУ, найбільшою мірою сприяв формулюванню ідейних засад історичної політики в Україні 1970-х рр.

Упродовж 1972–1974 рр. вищі партійні чиновники УРСР проводили заходи («наради» з істориками, прийняття документів директивного характеру, публікація таких же директивних статей на

історичну тематику) зі спрямування національної історії в «єдино-неділимське» річище. З-поміж них виняткове значення мала стаття «Про серйозні недоліки та помилки однієї книги», яка фактично концептуалізувала нову партійну лінію щодо української історії. Вона була написана майже слово в слово на основі «Листа до ЦК КПУ» від 12 вересня 1972 р. трьох тодішніх керівників установ АН УРСР – директора Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР М. Шамоти, академіка-секретаря Відділення економіки, історії, філософії і права АН УРСР Б. Бабія і заступника директора Інституту історії АН УРСР А. Шевелєва і опублікована без зазначення автора (тобто як передова стаття) 1973 р. у квітневому номері журналу «Комуніст України». Через огульну критику конкретних положень «України нашої Радянської» П. Шелеста у ній подано загальне бачення того, як треба «правильно» тлумачити українське минуле.

У статті викрито такі базові, «методологічні» помилки книги, як «надмірне акцентування на особливостях і своєрідності історії й культури українського народу», зосередження завеликої уваги на минулому України, її «дожовтневій» історії, «ідеалізація патріархальщини», «розгляд важливих питань історії України певною мірою ізольовано, у відриві від загального розвитку країни», «відсутність чітких класово-партійних критеріїв у викладі деяких питань історії України». По-своєму автори оцінили й висвітлення на сторінках праці П. Шелеста окремих історичних явищ і подій. Зокрема, найбільше закидали «ідеалізацію українського козацтва і Запорозької Січі», вважаючи, що описана «утопічна картина якоїсь „абсолютної” демократії не має нічого спільного з дійсністю». Докоряли також, що про «возз'єднання України з Росією говорить як про звичайний рядовий факт» і що «жодним словом автор не обмовився про те, що завдяки цьому актові український народ був урятований від іноземного поневолення, не сказано, які переваги він здобув, вступивши до єдиної сильної централізованої держави». Невдоволення рецензентів викликало і те, що в праці «не взято до уваги тієї основоположної обставини, що після возз'єднання розвиток України не можна розглядати поза істо-

рією Російської держави і що історичні події, які стосуються цієї держави загалом, не могли не позначитися на долі українського народу». Подано вказівки до висвітлення деяких питань історії більшовицької партії в Україні, які свідчать про виразну зорієнтованість на дискредитацію автономістичної, суверен-комуністичної тенденції в історії КПУ.

Отже, на середину 1970-х рр. було сформульовано засадничі підходи до висвітлення національної історії, тотожні політико-ідеологічному клімату в республіці, що запанував із приходом нової владної «команди». Варто підкреслити, що напрацьована на початку «доби В. Щербицького» ідеологічна лінія, зокрема й постулати, що стосувалися української минувшини, не зазнали серйозних коректив до настання горбачовської перебудови. Мало того, партійні ідеологи й офіційні історики напрацьовували нові аргументи на користь інтеграційної моделі історії народів СРСР. Найбільш резонансним було те, що наприкінці 1970-х рр. українські й російські археологи за політичної підтримки вищого партійного керівництва радянської України вигадали т. зв. «1500-річчя Києва». Пізньоантичне походження міста не мало під собою серйозної наукової аргументації. Проте в цьому випадку збіглися амбіції вищих республіканських функціонерів на чолі з В. Щербицьким (який особисто клопотав перед Москвою про дозвіл на впровадження в науковий і пропагандистський ужиток саме такого датування виникнення столиці радянської України) та очевидний вигідний і Москві ідеологічний ефект від відзначення цієї дати (яке гучно відбулося 1982 р.), адже йшлося не про історію колиски українства, а про Київ як «мать городов русских», про «глибоке історичне коріння єдності російського, українського та білоруського народів», про величезний внесок східних слов'ян у розвиток світової цивілізації.

Офіційний антиукраїнський наступ, курс на відновлення цілковито сталіністської моделі історії України «органічно» супроводжувався посиленням репресивних методів управління історичною наукою в УРСР. В історію суспільно-політичного життя післясталінської України 1972–1973 рр. ввійшли як роки апогею

боротьби режиму проти його опонентів, «великого погрому», усунення усіх «незгодних». Ідеологічна параноя захопила й історичну науку, яку, як і раніше, партійні функціонери бачили дієвим знаряддям реалізації ідеологічних настанов. Отже, ішлося про поновлення абсолютного контролю над «тілами і душами» істориків, дещо послабленого в попередній період. Цього можна було досягнути лише проведенням ретельної «чистки» української радянської історіографії від національно орієнтованих дослідників, із якими асоціювалися «ліберальні» 1960-ті рр., подвоєнням пильності цензури, зміцненням керованості установами історичної науки.

Зокрема, у 1972–1973 рр. відбулася масштабна акція з упокоєння «незгодних», у ході якої в Україні утискам і репресіям було піддано кілька десятків істориків і представників суміжних дисциплін. Найбільш відомих опозиційних істориків покарали звільненням із роботи, декого з них було фактично викинуто з професії і заборонено публікувати чи навіть згадувати їхні праці (*М. Брайчевський, Я. Дашкевич*). З установ АН УРСР звільнили *М. Брайчевського* (був безробітним до 1978 р.), *О. Апанович* (після восьми місяців вимушеного безробіття влаштувалася до Центральної наукової бібліотеки АН УРСР, проте змушена була відмовитися від дослідження визнаної «неактуальною» козацької тематики), *Я. Дзиру* (не працював за фахом до 1990 р.). *О. Компан* у розквіті творчих сил відправили на пенсію. *Ф. Шевченка* покарали звільненням із посад директора Інституту археології АН УРСР та головного редактора «Українського історичного журналу». У перші роки «маланчківщини» діяла заборона на публікацію та цитування праць *Я. Дашкевича*, 1978 р. через політичну неблагонадійність його зрештою звільнили з Львівського історичного архіву (був безробітним до 1990 р.).

Однією з характерних рис цензурної політики в царині історичної літератури, яку видавали в УРСР в 1970-х – середині 1980-х рр., була інтенсифікація нагляду за ідейним змістом публікацій з боку представників верхівки ідеологічного апарату КПУ, що доповнювали співробітників Головліту й інших органів, які

здійснювали політичну цензуру. Це було пов'язано насамперед із тим, що саме керівництво Компартії України було найраніше і найкраще поінформоване про свіжоспечені ініціативи та «наукові новації» в історії України, які відображали офіційну позицію. Особливу активність у цьому плані виявляв секретар ЦК КПУ з питань ідеології В. Маланчук. Фактично жодне значне рішення, що стосувалося викорінення в історичних текстах виявів «українського буржуазного націоналізму», не обходилося без його участі.

Руїнівним наслідком активізації діяльності цензурних органів на початку 1970-х рр. було зняття з видавничих планів підготовлених у попередній час наукових досліджень. З-поміж найбільш важливих праць, публікацію яких було зупинено, варто назвати монографію *І. Крип'якевича* «Галицько-Волинське князівство», підготовлену до друку в Інституті суспільних наук АН УРСР; альбом філіграней і пов'язане з ним дослідження історії українських папірень під назвою «Українські філіграні XVI–XX ст.» *О. Мацюка*; низку збірок документів, зокрема «Щоденник Олександра Кістяківського». 1972 р. припинено розпочату в середині 1960-х рр. роботу над багатотомним корпусним виданням Архіву Коша Запорозької Січі. Цього ж року пущено «під ніж» підсумкову працю *К. Гуслистого* «Історичний розвиток української нації», що, ймовірно, прискорило смерть історика. 1977 р. через визнання «політично шкідливою» інформації, що містилася в документах, які мали входити до археографічної публікації, було згорнуто роботу над збіркою «Кирило-Мефодіївське товариство».

У 1972–1974 рр. було повністю змінено керівництво установ АН УРСР гуманітарного профілю. У цей же час відбувалося ідеологічно мотивоване коригування інституційної мережі української радянської історичної науки. Зокрема, у 1972–1973 рр. припинено вихід низки серійних видань попереднього часу, для яких були властивими високий науковий рівень та українська тематична спрямованість – «Київська старовина», «Середні віки на Україні», «Історичні джерела та їх використання», «Історіографічні дослідження в Українській РСР», «Український історико-географічний збірник», «Минуле і сучасне Північної Буковини». Ліквідовано чи

перепрофільовано вишівські кафедри й академічні відділи історії України, натомість створено відповідні інституції з таких напрямків, як історія дружби народів СРСР чи історія соціалістичного будівництва.

Ситуація в українській радянській історичній науці дещо поліпшилася на межі 1970–1980-х рр., коли контроль партноменклатури за процесами в культурному та науковому житті республіки дещо послабився. Жорсткий курс змінився заграванням партії з науковими і мистецькими колами, що пояснювалося бажанням виправити вкрай негативний імідж республіканської адміністрації після погрому 1970-х рр., поновити, не порушуючи основ партійної політики, контрольований діалог із митцями та вченими України. Символічним виявом тенденції до покращення суспільно-політичного клімату в Україні стало виведення зі складу ЦК КПУ (у «зв'язку з переходом на іншу роботу») у день виходу постанови ЦК КПРС В. Маланчука, який стояв буквально за всіма погромними щодо української історіографії акціями⁵⁸.

Покращення суспільно-політичного клімату мало дуже незначний позитивний вплив на становище історичної науки в УРСР. Припинено тотальне вишукування ідеологічної крамоли і загалом пішла на спад антиукраїнська істерія, але історики й далі були зобов'язані зображувати роль «старшого брата», було знято запроваджене в 1972–1973 рр. фактичне табу на вивчення дореволюційної історії України, проте й надалі винятковий пріоритет у наукових дослідженнях надавали радянському періоду, поживився краєзнавчий і пам'яткоохоронний рух, однак у ньому більшу увагу звертали на ту ж радянську проблематику. Отож, загальна лінія на нівелювання, зокрема й за допомогою історичної науки, української історичної самобутності залишалася до середини 1980-х рр. незмінною.

Середовище істориків в УРСР пізньорадянського періоду відзначалося всезагальним конформізмом. Це було, з одного боку, наслідком їхнього залякування та потужного ідеологічного дик-

⁵⁸ Колишній грізний партійний діяч останні роки свого життя (1979–1983) завідував кафедрою марксизму-ленінізму в Київському політехнічному інституті.

тату. Представники покоління, яке активно працювало в «новаторські» 1960-ті, змушене було замовкнути в 1970-ті через загрозу проскрипцій, які стали набагато жорстокішими, і зневіру у можливості хоч якось виявити свою творчу індивідуальність в умовах тотального ідеологічного пресингу й офіційного антиукраїнського наступу. З іншого боку, в історичну науку в 1970-ті рр. ввійшло молоде покоління, у соціальній пам'яті якого не було пароксизмів тоталітаризму сталінського ґатунку, важкого досвіду війни. Воно отримало за шкільною і вишівською партою рафіновано радянське виховання, жило у відносно благополучні в матеріальному сенсі 1960–1980-ті рр. Як висловився, аналізуючи свою духовну еволюцію, український історик *Станіслав Кульчицький*, «нас не потрібно вже було репресувати, тому що ми поважали або навіть любили радянську владу; ми жили у королівстві кривих дзеркал, але не розуміли цього».

Конформізм істориків радянської України 1970–1980-х рр. виявлявся не тільки в лояльності до системи, а отже, і до історичної політики, яку ця система впроваджувала, але й у самій спеціалізації вчених. Тоді в республіці працювало близько півтори тисячі «істориків партії» – найбільш політично кон'юнктурної з усіх радянських наукових спеціалізацій, що становило понад третину від загальної кількості професійних істориків УРСР.

Сама наукова продукція українських радянських істориків ставала ще більш провінційною, ідеологізованою, вторинною в науковому сенсі. Альтернативні трактування української минувшини були викреслені з історіографічного дискурсу разом з їхніми авторами. Хоча, як зазначено вище, у цей час зусиллями великої кількості дослідників була реалізована найбільш глобальна з погляду обсягу узагальнювальна праця про історичне минуле України, що стала показовим виявом край заангажованого, русифікованого, позбавленого національних особливостей погляду на національну історію⁵⁹.

⁵⁹ Насаджувані владою концепції, покликані обґрунтувати прискорену «інтернаціоналізацію» радянського суспільства, в історіографічному переломленні в Україні подекуди набирали гротескних форм. Зокрема, в опублікованому 1979 р.

Отже, після послаблення контролю над історичною наукою, починаючи з 1972 р., режим, як і раніше, розглядав історію як знаряддя для обслуговування поточних політичних потреб, відновив більш жорсткий ідеологічний нагляд, навіть деякі методи сталінських часів. На початку – у середині 1970-х рр. здійснено потужне дисциплінування вчених-гуманітаріїв України та мобілізовано їх на неухильне виконання нових завдань, які ставила влада. Історики були покликані сприяти остаточному розв'язанню національного питання в СРСР, про яке марили тодішні вищі партійні функціонери, та надати докази вступу «радянського народу» в якісно новий етап, який охрестили «розвинутим соціалізмом». Ідеологічна індоктринація історичної науки в УРСР, вимоги в напрямку зросійщення національного минулого досягли в зазначений період розмірів, порівняних зі сталінськими часами.

Проте радянський режим в останні два десятиліття існування через свою загальну кризу, потребу зважати на світову громадську думку був не готовим цілком реанімувати сталіністський внутрішньополітичний курс, зокрема, здійснювати тотальний ідеологічний диктат і забезпечувати масову покору суспільства через тривалі репресивні акції. Відтак говорити про повне підкорення істориків УРСР вимогам влади, відсутність серед них ідеологічно

дослідженні біолога *Риорити Старовойтової* «Этническая геногеография Украинской ССР (гематологическое исследование)» було здійснено спробу подати етнічну характеристику окремих регіонів України та їх генетичних контактів на основі вивчення сироваткових і еритроцитарних систем крові. У книзі міститься цілком правомірний висновок про те, що «українці за частотою фенотипів і генів більшості систем крові є найбільш близькими до інших східних слов'ян». Проте авторка пішла далі від царини біології, зробивши глобальне «відкриття» й «історичного» плану: «Дослідження, проведені на білковому рівні, ще раз продемонстрували фізичну спорідненість східнослов'янських народів, тим самим підтверджуючи (!) єдність східних слов'ян, які в IX – XI ст. формували єдину давньоруську народність». «Розподіл основних гематологічних чинників серед українського населення, – писала в завершальному абзаці книги Р. Старовойтова, – свідчить про найбільшу генетичну близькість українців до росіян та білорусів і спільність походження трьох східнослов'янських народів, спростовуючи тим самим расистські вигадки українських буржуазних націоналістів про різкі генетичні відмінності східних слов'ян». Отже, теорія «спільної колиски» отримувала тепер ще одне «підтвердження» на основі застосування такої собі «міждисциплінарної» методології.

не сфокусованих учених не доводиться. Зазначене частково пояснює феномен появи на тлі несприятливих процесів кількох знакових постатей в історичній науці УРСР. Ідеться насамперед про дослідника історії української культури ранньомодерного часу *Ярослава Ісаєвича* (1936–2010) та визначного фахівця з проблематики джерел з історії України того ж періоду, творця чи не єдиної наукової школи в українській радянській історіографії *Миколу Ковальського* (1929–2006).

Хоча обоє цих учених були далекими від упровадження у свою наукову діяльність офіційної ідеології, відносно сприятливий політичний контекст для творчості був істотним складником їхніх значних здобутків. Ідеться про те, що тематика досліджень Я. Ісаєвича й М. Ковальського та спосіб її висвітлення формально не суперечили чинним ідеологічним вимогам. Я. Ісаєвич міг друкуватися, оскільки писав про російського книгодрукаря Івана Федорова, який насправді мав велике значення для поширення книгодрукування в Україні. М. Ковальський зумів розгорнути у зросійщеному місті та «джерельній пустелі» (С. Плохій), якою був Дніпропетровськ (зараз Дніпро), джерелознавче опрацювання козацької доби історії України, узявши на озброєння не лише величезне натхнення, навіть науковий фанатизм, а й маючи відносно сприятливі можливості для друку праць із «неперспективної» проблематики, які існували в Дніпропетровському університеті, що підпорядковувався не київському, а союзному Міністерству вищої і середньої спеціальної освіти. У Москві, як зазначено вище, не так пильно відшукували вияви «буржуазного націоналізму», як це робили київські ідеологічні цензори, на в основному російськомовні публікації М. Ковальського дивилися як на твори з «вітчизняної» («отечественной») історії, тим паче, що вони стосувалися періоду «посилення зв'язків між братніми російським та українським народами» та «возз'єднання України з Росією». Важливим було й те, що в джерелознавчих розвідках мінімальну роль відігравали ідеологічні вимоги. До того ж, джерелознавство як наукова дисципліна в 1970–1980-х рр. бурхливо розвивалося в російській радянській історичній науці.

Обох істориків у СРСР офіційно не переслідували, проте й не нагороджували особливою прихильністю. Обоє через спротив партійно-наукової еліти УРСР захищали свої докторські дисертації значно пізніше від часу їхнього закінчення, і не в Україні, а в Московському університеті (Я. Ісаєвич – 1978 р., М. Ковальський – 1984 р.).

Горбачовська перебудова не відразу змінила ситуацію в українській радянській історіографії. Якщо кремлівське керівництво було налаштоване на модернізацію (а не демонтаж) системи, що призвело до «сидіння на двох стільцях», прагнення проводити реформи й одночасно зберегти політичну й ідеологічну монополію КПРС та усталений державний устрій СРСР, то лідери республіканської Компартії на чолі з В. Щербицьким намагалися триматися, по-перше, у фарватері кремлівської позиції, по-друге, були схильними до підтримки радше консервативних сил у Москві та консервативного сценарію політичних процесів (що породило відому метафору про Україну як «заповідник застою»). Керівна партія на чолі з *Михайлом Горбачовим* фактично до кінця існування Радянського Союзу сповідувала ідею про «справжній соціалізм», основи якого, як вони вважали, були закладені в перші роки радянської влади й надалі спотворені (це називали «деформаціями соціалізму») у часи наступних радянських вождів, насамперед Й. Сталіна. Лідери перебудови розглядали історію як засіб розповісти суспільству про те, як могло бути все добре, якщо б не кляті наступники «хорошого Леніна» на чолі держави, насамперед «поганий Сталін». Отже, в епоху М. Горбачова минуле, як і раніше, залишалося важливим ресурсом, за допомогою якого режим намагався довести свою життєздатність.

Відтак, радянські, зокрема й українські радянські, історики за розпорядженнями «згори» кинулися викривати злочини Сталіна та його соратників, прорахунки інших керівників, реабілітовувати представників більшовицького режиму, які стали жертвами сталінських репресій. Керованість процесу розкриття темних сторінок радянського минулого виявилася й у тому, що законодавцями

мод у царині висвітлення «білих плям» (метафора, уведена в ужиток у ті часи) виявилися представники найбільш залежної від влади історико-партійної науки (хоча, імовірно, це не єдина причина їхньої тодішньої активності), а найбільш послідовним провідником офіційного курсу в ставленні до історії став кремлівський офіціоз – газета «Правда».

Проте така політика щодо історії почала «пробуксовувати» 1988 р. Через соціально-економічні негаразди, стрімке погіршення рівня життя пересічної радянської людини на тлі певної демократизації режиму, розширення меж дозволеного для критики («гласності») відбувалося послаблення реальної сили й авторитету влади, її можливостей ідеологічно контролювати суспільство. З іншого боку, «вірус історії», запущений «згори», захопив широкі групи суспільства. У минулому захоплено шукали відповіді на дразливі питання сьогодення: про причини все більш важкого соціально-економічного становища УРСР, про коріння занепаду національного життя в республіці, про передумови її міцної залежності від союзного центру тощо. За таких обставин керівний апарат почав утрачати виняткову монополію на постановку питань про складне минуле, а все більше значення мали інтелектуали, лідери незалежної громадської думки, яка щойно почала з'являтися⁶⁰. До союзних республік, зокрема й України, нові тенденції запізнювалися на кілька місяців, проте все ж набирали незворотного характеру.

Такі процеси призвели до поступового розкріпачення думки й українських істориків, їх розшарування залежно від ставлення

⁶⁰ Вважається, що ідеологічна монополія ЦК КПРС на тлумачення минулого була вперше порушена у 1988 р., а символічними виявами цього стали знамениті листи двох представників інтелігенції СРСР до офіційних видань, які тоді було опубліковано і в яких висловлювалися погляди на радянську історію, що докорінно відрізнялись від офіційних. Такими були лист сталіністки, вузівської викладачки з Ленінграда *Ніни Андрєєвої* «Не можу поступитися принципами» (газета «Советская Россия», 13 березня 1988 р.), згодом офіційно оголошений «маніфестом антиперебудовних сил», та послання російського ліберального історика і громадського діяча *Юрія Афанасьєва*, опубліковане у «Правді» 26 липня того ж року, в якому він висловив думку, що в СРСР ніколи не було побудовано соціалізму, себто «король» оголошувався «голим».

до політичного курсу Кремля та процесів демократизації українського суспільства. Порушення ідейної однаковості українських істориків було стимульовано поступовою втратою політичної монополії Компартії, послабленням союзного центру та суверенізацією республіки. На думку дослідника української радянської історіографії часів перебудови *Володимира Головка*, наприкінці 1980-х рр. історики в республіці поділилися на консерваторів, які кардинально не приймали змін тієї доби й чинили опір «посяганням на основи»; офіційних істориків, які змінювалися відповідно до політичної кон'юнктури; та радикалів, що були схильними до повного розриву з наявними офіційними підходами до українського минулого і прагнули до повного «відродження історичної правди».

Провідну роль в українській історіографії 1988–1991 рр. відігравали офіційні історики, зокрема співробітники двох головних у виробленні історичної політики доперебудовних часів в Україні установ – Інституту історії партії при ЦК КПУ (1990 р. його перестали вважати філією такого ж інституту при ЦК КПРС і перейменували на Інститут політичних досліджень при ЦК КПУ) та Інституту історії (з 1990 р. – Інституту історії України) АН УРСР. Важливо зауважити, що якщо раніше такі історики були слухняними виконавцями партійних постанов у царині історії, то тепер ситуація змінилася: фактично вони виступали співавторами офіційного курсу, впливаючи на нього своїми ідеями та працями. Вони були значно чутливішими від тогочасних партійних лідерів щодо настроїв українського суспільства та знали про справжній хід подій недалекого минулого, який розкривали під час вивчення документів із гострих проблем радянської історії (голод 1932–1933 рр., сталінські репресії, національна політика Кремля в Україні тощо), зняти режим секретності з яких дозволяли вищі українські функціонери. На зламі 1980–1990-х рр. офіційні історики перебували під потужним впливом двох позанаукових чинників – певної невизначеності перспектив радянської України в умовах збереження хай і послабленого, але ж усе ще доволі потужного контролю з боку Москви, з іншого боку, тиску українського суспільства, значна частина якого прагнула «історичної правди», яка

не тільки задовольняла спрагу знань, але й постачала аргументи для прибічників незалежницького курсу. Це сприяло суперечливому, амбівалентному, перехідному характеру тодішніх офіційних текстів і заходів у царині дослідження і популяризації українського минулого.

Хоча в речнику української радянської історіографії «Українському історичному журналі» в 1990–1991 рр. різко збільшилася кількість публікацій на теми українського минулого та зменшилася з історико-партійної проблематики, усе ж настанови про «деформацію соціалізму» та «хороший Ленін – поганий Сталін» були незмінними. Цікаво, що вони (настанови) попервах дали карт-бланш дослідникам голоду 1932–1933 рр. на чолі з С. Кульчицьким⁶¹. Уже в третьому номері УІЖу за 1988 р. була опублікована стаття названого автора про цю трагічну подію. У ній вирішальним чинником, що викликав масовий голод, визначено сталінську політику на селі. Такий висновок підважував тезу з доповіді В. Щербицького, проголошеної в грудні попереднього року під час урочистих зборів з нагоди 70-річчя утворення Української РСР: у цьому виступі вперше в радянський період із вуст вищого партійного чиновника згадано про факт голоду в Україні⁶² і його головною причиною названа посуха. Попри зняття табу

⁶¹ Наприкінці 1986 р. було створено спеціальну комісію з учених Інституту історії АН УРСР та Інституту історії партії при ЦК КПУ, яка отримала «відповідальне завдання» спростувати висновки комісії конгресу США з питань дослідження голоду в Україні, створеної 1984 р. Однак робота з документами, до яких отримали доступ українські історики, давала підстави не до заперечення, а до підтвердження факту голоду. Ця комісія не спромоглася виконати покладених на неї функцій (адже факт голоду змушена була визнати сама керівна партія), відтак припинила своє існування, а її найактивнішому члену С. Кульчицькому надалі судилося відіграти провідну роль у започаткуванні вивчення в Україні трагічних подій початку 1930-х рр.

⁶² Абзац про голод до доповіді В. Щербицького написав С. Кульчицький, проте, на відміну від тез, які проголосив тодішній керівник республіки, він пояснював його виникнення надмірними хлібозаготівлями. Якщо бути абсолютно точним, то про голод 1932–1933 рр. в Україні було вперше згадано у двох публікаціях газети «Літературна Україна» від 16 липня 1987 р., а також у статтях російського аграрного історика Віктора Данилова – у газеті «Советская Россия» (11 жовтня 1987 р.) та офіційному журналі ЦК КПРС «Коммунист» (1987, № 11).

на дослідження багатьох заборонених раніше діячів радянської і нерадянської історії, деякі постаті залишалися закритими для об'єктивного вивчення. Приміром, для С. Петлюри в УІЖі 1990 р. було відкрито спеціальну рубрику на один номер – «Антигерої вітчизняної історії», у якій опубліковано статтю Івана Хмеля «Петлюра і петлюрівщина».

Яскравим виявом компромісної лінії, яку зайняла в останні роки існування УРСР офіційна історіографія, стала «Республіканська програма розвитку історичних досліджень, поліпшення вивчення і пропаганди історії Української РСР», розроблена групою істориків на чолі з С. Кульчицьким на виконання відповідної постанови ЦК КПУ, прийнятої на початку 1989 р. Прикметним для тодішньої ситуації є факт, що ця програма була розроблена вже до середини 1989 р., до її опрацювання було залучено низку не тільки столичних, а й місцевих істориків, вищі ідеологічні керівники зовсім не втручалися у процес, проте вона пролежала «без руху» близько року й відповідна постанова ЦК КПУ про її реалізацію була прийнята тільки в липні 1990 р. «Програма» була безпрецедентною і в сенсі своєї унікальності (не мала жодних аналогів в інших республіках), і в сенсі змісту: уперше за роки радянської влади запропоновано докорінно відмінний від попереднього погляду на українську історію, у якому лейтмотивом була національна проблематика, ішлося про заборонені раніше теми (зокрема, голод 1932–1933 рр.), передбачено конкретні заходи з дослідження й упровадження в освітній і громадський простір української історії. Водночас у «Програмі» залишалися рудименти типово радянського історичного мислення: у її назві та змісті фігурував термін «історія Української РСР» (хоча в змісті вжито й «історія України»), у преамбулі був перелік директивних документів, на які вона нібито спиралася, де поряд із рішеннями партійних з'їздів та конференцій згадано й ... «Декларацію про державний суверенітет України», усе ж левове місце посідала проблематика радянської історії та історії Компартії України. Загалом «Програма» була виявом пов'язаних між собою і водночас різноспрямованих тенденцій суспільно-політичного життя останніх років іс-

нування СРСР та УРСР – «кризи центрального парткерівництва» (С. Кульчицький), розгубленості республіканських вищих функціонерів, їхнього прагнення не відставати від стрімкого розвитку відцентрових тенденцій і зберегти при цьому реальний вплив на українське суспільство, посилення національного крила в професійному історичному середовищі й у республіканській владі.

Ця група вчених та партійних керівників скористалася величезною суспільною увагою до теми голоду 1932–1933 рр. в Україні, яка, починаючи з другої половини 1988 р., не поступалася за популярністю Чорнобильській катастрофі – головній серед проблем гуманітарного характеру, що турбували тоді українську громадськість. Хоча вивчення і популяризація драматичних подій початку 1930-х рр. мали «потужний заряд» (Г. Касьянов) дискредитації державної партії та офіційної версії радянської історії, вони ж давали важливий аргумент для політичної легітимації тієї частини республіканської номенклатури, яка, за словами того ж сучасного історика, «прагнула скористатися моментом у боротьбі за перерозподіл влади з „центром”». Мовляв, голоду не було б, якби Україною керували не з Москви, а з Києва. Відтак, і через вплив громадської активності, і через зацікавленість українських партійних керівників у виході з-під контролю Москви та збереженні влади в республіці на межі 1980–1990-х рр. розробленню теми голоду 1932–1933 рр. (у засобах масової інформації, історіографії, кінематографі тощо) було дане «зелене світло». Ключовим досягненням істориків у цьому питанні був вихід підготовленої співробітниками згаданої вище комісії збірки аналітичних статей і документів «Голод 1932–1933 р. на Україні: очима істориків, мовою документів» (1990), а також першої монографії про голод – праці С. Кульчицького «Ціна „великого перелому”» (1991). Варто сказати, що обидва ці тексти були написані все ще у стилі «поганий» сталінізм – «хороший» соціалізм, а провину за масштабний голод покладено на «грубі порушення ленінських принципів кооперування селянства».

Ситуація невизначеності позначилася й на стані впровадження історії України як окремого предмету в загальноосвітню школу.

Лише у 1989/1990 н.р. «Історія Української РСР» була внесена до числа обов'язкових предметів у школі, було в 3,5 рази збільшено кількість аудиторних годин на її вивчення. Через відсутність підручників співробітники Інституту історії АН УРСР готували й видавали величезними накладками різноманітні допоміжні матеріали для вчителів та учнів. Водночас, до 1991/1992 н. р. включно в українській середній школі продовжували викладати курс «Історія СРСР». Окрім того, його читали й на історичних факультетах університетів і педагогічних інститутів України.

Поряд з офіційною історичною думкою, яка стрімко набувала національних рис, з 1988 р. на сторінках літературно-мистецьких журналів, опанованих національно орієнтованими інтелектуалами, стали з'являтися статті зухвало, навіть на той час, змісту. Долаючи опір консервативних, а іноді просто «охоронних» сил у вищому республіканському керівництві і сервільних істориків, у липні 1988 р. київський культуролог і бібліограф *Сергій Білокінь* опублікував у тижневику «Літературна Україна» компліментарну статтю про М. Грушевського. У грудні того ж року на засіданні українознавчого клубу «Спадщина» в Києві *С. Білокінь* та *Я. Дашкевич* виступили з доповідями про «найвидатнішого українського історика». Це означення, яке застосував тоді *Я. Дашкевич*, підривало сам сенс існування радянської історіографії, що завжди розглядала М. Грушевського лише як запеклого ідейного ворога. Цього ж року в літературному журналі «Київ» *С. Білокінь* започаткував публікацію «Споминів» Михайла Сергійовича. Через величезний суспільний запит на вільну від партійної ідеології історію України, починаючи з 1989 р., на сторінках часописів, а з 1990 р. і окремими, зазвичай репринтними виданнями, почали публікувати твори класиків української історичної думки, заборонені в радянські часи. Учені Інституту історії АН УРСР підготували до друку й опублікували вже 1990 р. «Ілюстровану історію України» та «Очерк истории украинского народа» М. Грушевського, «Историю украинского народа» О. Єфименко, тритомну «Историю запорожских казаков» Д. Яворницького.

Фактично на 1990 р. ішлося про здачу позицій українського радянського історичного нарративу і стрімке утвердження національного бачення історії. Для його відновлення та повернення в суспільний і науковий дискурси, за відсутності поки що сучасних академічних досліджень, обирали класику національної історіографії початку ХХ ст. та нерадянської діаспорної історіографії. Яскравим вираженням швидкого просування згаданого процесу на рівні масової історичної свідомості було проведення загальноукраїнських комеморативних акцій: відзначення Дня злуки УНР і ЗУНР 22 січня 1919 р. у вигляді живого ланцюга, який об'єднав найбільші українські міста від Івано-Франківська до Києва (акція проходила 21 січня 1990 р., під час неї відбулося також 45 мітингів), масштабні святкування Днів козацької слави з нагоди умовної дати «500-річчя козацтва» у перший тиждень серпня 1990 р. і утвердження громадського «козацького руху» (станом на 1990 р. в УРСР діяли 63 «козацькі» осередки, які були в жовтні того ж року об'єднані у Всеукраїнську організацію «Українське козацтво»), спонтанне, переважно не санкціоноване владою встановлення по всій Україні, навіть у Харківській і Луганській областях, починаючи з 1989 р., меморіалів жертвам голоду 1932–1933 рр., часто у вигляді хрестів на місцях відомих масових поховань або в місцях, де стояли храми, знищені в 1930-х рр. У цих акціях узяли участь сотні тисяч людей, які засвідчили не тільки фактичну втрату монополії партії на трактування української історії, а й її капітуляцію перед національною історичною міфологією (у нейтральному значенні цього поняття). Масове «пригадування» забороненого раніше минулого стало потужним чинником у делегітимізації в республіці чинного політичного режиму й агітації за незалежність⁶³.

⁶³ Подібне за суспільною роллю та політичним ефектом значення мала апеляція до офіційно табуованої історичної пам'яті також для прибалтійських республік, де широке висвітлення факту незаконного встановлення радянської влади 1940 р. відіграло вирішальну роль у їх боротьбі спочатку за суверенітет Литви, Латвії та Естонії у складі «оновленого» Радянського Союзу, а потім і за незалежність. Багатотисячні мітинги, які відбувалися в цій частині СРСР у 1988–1990 рр. з вимогами спочатку «поглиблення перебудови», а потім і розширення прав республік і відновлення їх незалежності, зазвичай проводили з нагоди відповідних

Показовим виявом зникнення режиму «єдиної правди» в ставленні до історії стало відновлення на роботі в установах АН УРСР у 1989–1990 рр. табуєваних у попередній час учених-істориків Я. Дзири, Я. Дашкевича, С. Білоконя, зміна ставлення влади до М. Брайчевського, який зміг нарешті у 1989 р. захистити докторську дисертацію. На відміну від більшості колишніх істориків-дисидентів, які обмежували свою активність науковою та культурною царинами й не були настільки ж заангажованими в публічній сфері, останній плідно долучився до політичного життя України. Зокрема, на установному з'їзді «Народного руху України за перебудову» (згодом, як відомо, додаток «за перебудову» з назви Руху було прибрано) у вересні 1989 р. він виголосив доповідь «Витоки, розвиток і перспективи української державності», у якій обґрунтував історичну виправданість і доцільність утворення незалежної України і став одним із небагатьох учасників цього форуму (крім М. Брайчевського, самостійницьку платформу відкрито заявили Л. Лук'яненко, В. Чорновіл і В. Барладяну), що вийшов за межі прийнятної тоді поміркованої ідеї розширення прав союзних республік при збереженні Союзу РСР. Цікаво, що стратегічна мета «перетворення республіки в справді суверенну Українську державу» ввійшла до прийнятої на тому ж з'їзді Програми НРУ.

Фактично на середину 1991 р., ще до настання подій, які привели до розпаду Радянського Союзу, в умовах усе більшої суверенізації та демократизації республіки, зникнення цензури⁶⁴ історики в радянській Україні опинилися в незвичній для себе ситуації відсутності прямого ідеологічного контролю та політичного замовлення. Правда, на їх місце прийшов потужний громадський запит на звільнену від партійної ідеології національну історію, а також нова політична кон'юнктура, зумовлена все більшим рухом республіки до суверенітету і від союзного центру. Вона породжувала

дат, які нагадували про поневолення сталінським режимом вільних і демократичних держав Балтики.

⁶⁴ Політичну цензуру було скасовано 1990 р. Тоді ж скасовано сумнозвісну шосту статтю у загальнорадянській і республіканських конституціях, що стало юридичною підвалиною для утвердження політичного плюралізму.

потребу в історичному обґрунтуванні незалежницьких прагнень переважної частини українського суспільства, політичних і громадських сил «національно-демократичного» спектру й новоявлених суверен-комуністів, які почали задавати тон у республіканській владній верхівці після перших вільних виборів до Верховної і місцевих рад у березні 1990 р. Та частина українських істориків, що була налаштованою на зміни, уперше за багато десятиріч мала можливість самостійно обирати найбільш прийнятну модель професійної поведінки. Проголошення і утвердження незалежної і демократичної Української держави зробило такий вибір прогнозованим: більшість істориків чи то з наукових, чи з етичних, чи з кон'юнктурних міркувань (або ж з усіх цих інспірацій одночасно) стали речниками національної історичної парадигми. Докладніше про роль політичної кон'юнктури в процесі трансформації української історіографії в роки незалежної України йтиметься в завершальному розділі посібника.

3. СИЛА І СЛАБКІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ В НЕКОМУНІСТИЧНОМУ СВІТІ

*Історики і політики: міністр закордонних справ Української
Держави Дмитро Дорошенко (зліва), гетьман України
Павло Скоропадський та посол Української Держави
в Австро-Угорщині В'ячеслав Липинський (справа)
(листопад 1918 р.).*

3.1. Плоди свободи: українська історіографія в еміграційному/діаспорному контексті

Як відомо, українська історична наука у ХХ ст. мала і нерадянські відгалуження. Під такими тут розуміємо українську закордонну (діаспорну, еміграційну, зарубіжну, нематерикову) історіографію (з її двома фазами – 1920–1930-ті та 1945 – початок 1990-х рр.), а також українську історичну науку в міжвоєнних Галичині та Закарпатті.

Уже на своїх початках, у 1920-х рр., наукова діяльність українських еміграційних істориків одним зі своїх імпульсів мала політичну поразку українських сил у протистоянні з більшовицьким режимом у 1917–1921 рр. Надалі програна боротьба за державність, спочатку такий, який виглядав цілком реалістичним, а згодом – більше евентуальний і стратегічний намір емігрантських кіл утрачену державність повернути – були потужними чинниками, які актуалізували й поставили надовго у фокус уваги суспільствознавців української діаспори проблеми національної державності, націотворення, національно-визвольної боротьби. Це зумовило переважання серед ідейних підстав української закордонної історіографії державницької історичної ідеології. Лише з відходом із життя старших генерацій істориків, появою в 1970–1980-х рр. молодого покоління вчених (*Стівен Величенко, Орест Субтельний, Томас Приймак, Джон-Пол Химка, Зенон Козут, Роман Шпорлюк, Олександр Мотиль, Роман Сербин, Богдан Кравченко, Франк Сисин* та ін.), які мали українське походження, але здобули освіту в країнах проживання, робили кар'єру в західних вищих школах і ототожнювали себе переважно з західною історіографією, питання національно-державницького плану поступово втрачають свою виняткову роль в історичних дослідженнях. Відтоді історичні студії представників закордонної української історіографії стають більш розмаїтими в ідейному сенсі, орієнтованими на здобутки

західної історичної думки. Проте й у творчості істориків молодшого покоління в центрі уваги перебувала й досі перебуває україністична проблематика, а їхня лояльність до України безумовна. Здобуття незалежності 1991 р., про яку мріяли покоління українських істориків – емігрантів і діаспорян, ще більшою мірою реактуалізувало потребу в державницькій історичній ідеології в українській закордонній історіографії.

Помітним чинником, який надавав політичного забарвлення текстам українських істориків діаспори до 1991 р., була налаштованість їх на пошук альтернативи історіописанню в радянській Україні, яке вважали суттєво обтяженим контролем із боку більшовицького режиму (у 1920-ті рр.), а згодом – відверта конфронтація з радянською історіографією як слухняним політичним інструментом у забезпеченні комуністичного поневолення Батьківщини. Звичайно, вони не розглядали себе як «бійців ідеологічного фронту» – навпаки, політичну й ідеологічну підпорядкованість радянської історіографії вважали найбільшою її вадою, якій протиставляли українську історіографію, вільну від політичного контексту, а відтак – наукову. Насправді українські історики, які жили й працювали поза межами СРСР і його сателітів, інколи переобтяжували свої дослідження антирадянською риторикою, часто (за небагатьма винятками, як правило, істориків-емігрантів із радянської України або представників молодшого покоління, більш вільного від ідейної непримиренності емігрантських антирадянських політичних організацій і середовищ) не розуміли тонкощів і особливостей діяльності істориків у СРСР, загалом працювали в контексті логіки ідеологічного протистояння західного світу радянському блоку.

Отже, зосередженість на доведенні повноцінності української нації, обґрунтованості її прагнення до державної самостійності й одночасно конфронтація з радянським режимом, який перетворив Україну в колонію більшовицької імперії, та його історіографією, що спотворювала історію українців, повернувши її до становища додатка до історії «великого російського народу», були

постійними каталізаторами державницького дискурсу української історіографії поза межами радянської України.

Такий доволі вузький горизонт українського діаспорного історіописання не був якимось унікальним. Інші еміграційні історіографії, які формували в післявоєнний час «на вигнанні» історики, які були вихідцями з комуністичних країн Східно-Центральної Європи, теж були сконцентровані на боротьбі з історичними науками, що обслуговували прокремлівські політичні режими на їхніх батьківщинах. Наприклад, локалізована в основному на території Великої Британії польська еміграційна історіографія вела запеклу ідейну боротьбу з історіографією Польської Народної Республіки, пропагуючи чесноти історичної Польщі. Водночас польська еміграційна історіографія (за винятком *Оскара Галецького*, який, наприклад, захоплювався історіософією Арнольда Джозефа Тойнбі) особливо не цікавилася новітніми західними методологіями.

На еміграційну історіографію міжвоєнного часу впливали особливості урядової політики тих країн, у яких існували українські наукові організації та працювали українські науковці. Уряди та провідні партії країн Центральної та Східної Європи (Польщі, Чехословаччини, Німеччини), у яких перебувала основна маса українських суспільствознавців – вигнанців з України надавали фінансову й організаційну підтримку для створення українських наукових структур. Політику сприяння антирадянським силам, які представляли поневолені більшовизмом народи СРСР, розглядали як частину стратегії розвалу Радянського Союзу. Звичайно, що передусім ішлося й про специфічні політичні інтереси керівних кіл у цих країнах. Зазначене стосується фактично всіх наукових і науково-освітніх структур, які створили українські емігранти у міжвоєнний час, але найбільшою мірою політична зацікавленість «країн-донорів» була у формуванні й діяльності Українського наукового інституту в Берліні (УНІ-Б, 1926–1945) та Українського наукового інституту у Варшаві (УНІ-В, 1930–1939).

УНІ-Б було створено як філію Берлінського університету Фридриха-Вільгельма за безпосередньої ініціативи та завдяки зв'язкам з німецькими політиками найвищого рівня провідника гетьман-

ського руху в еміграції колишнього керівника Української Держави 1918 р. Павла Скоропадського. Утримувався Інститут спочатку значною мірою на кошти Міністерства закордонних справ (хоча були й інші джерела фінансування), з 1931 р. він був переведений на бюджет Міністерства освіти. У період нацистської диктатури УНІ-Б був змушений виконувати деякі доручення керівництва НСДАП наукового характеру, зокрема, його співробітники читали лекції для німецьких урядовців, на замовлення зовнішньополітичного відділу НСДАП видали етнографічну карту України (1938).

УНІ-В було створено в межах організованого підсудчиками «прометеївського» руху, мета якого з боку Польщі, ініціатора й лідера руху, – послабити СРСР шляхом підтримки антирадянської еміграції з числа представників неросійських народів, що прагнули створити на руїнах більшовицької імперії свої національні держави. Ішлося, зокрема, про підготовку ґрунту для визволення України (зрозуміло, що без «кресових» територій) від комуністів і одночасно про зменшення градусу польсько-української напруги, спираючись при цьому на прихильну до Польщі частину уенерівської еміграції в цій країні, а також на очікувану лояльність та інтеграцію української людності міжвоєнної Польщі до польської політичної нації. УНІ-В повністю фінансували польські урядові структури, згодом частину прибутків забезпечував також продаж видань Інституту.

Попри серйозний тиск політичних обставин і фінансову несаможиттєвість, політичні прагнення та побажання Берліна й Варшави мало проникали на сторінки публікацій істориків, які співпрацювали в цих установах. Найбільшою мірою це виявилось в пріоритетності тем відповідно українсько-німецьких та українсько-польських історичних зв'язків. Хоча українські гуманітарії в часи нацизму зазнавали жорсткого цензурного пресингу Третього Рейху, рівень політичних утручань у їхню роботу не порівняний із радянською цензурою, насамперед через незначний інтерес до України, малий зв'язок її історії з німецькою. Тому тексти українських істориків, зокрема Б. Крупницького та Д. Дорошенка, що побачили світ у нацистській Німеччині, незначною мірою відобра-

жали момент політичної кон'юнктури. З УНІ-Б та УНІ-В пов'язаний прихід в українську історіографію відомих істориків *Бориса Крупницького, Василя Кучабського, Домета Олянчина, Михайла Антоновича*, поява цінних публікацій *Дмитра Дорошенка, Ангрія Яковліва, Олександра Лотоцького*. Науково-видавничу діяльність УНІ-В сучасні історики порівнюють із діяльністю НТШ часів керівництва М. Грушевського: за неповних десять років ця інституція видала 54 томи серійних збірників («Праці Українського наукового інституту у Варшаві») із різних галузей науки, низку вартісних історичних досліджень, зокрема синтетичну «Історію України» Д. Дорошенка (2 т., 1932–1933), двотомний збірник «Мазепа» (1938).

Певне значення для ідейного спрямування діаспорної історіографії мала належність істориків до емігрантських політичних партій і течій. Тут багато залежало від особистої здатності істориків до дистанціювання від своїх політичних ідеалів і проблематики їхніх студій. Зокрема, на тексти істориків-медієвістів чи новістів майже не впливали їхні симпатії до міжвоєнних гетьманського руху чи уенерівського табору. Наприклад, «гетьманська» політична самоідентифікація Олександра Оглоблина та Бориса Крупницького стосувалася хіба що тематики їхніх еміграційних досліджень, пов'язаних із політичною історією іншої Гетьманщини – XVII–XVIII ст. Прихильність до ОУН-м чи членство в цій організації чільних діячів провідної еміграційної історичної установи 1960–1980-х рр. Українського історичного товариства *Любомира Винара, Марка Антоновича, Аркадія Жуковського, Петра Стерча* не позначалися на їхніх наукових студіях. Натомість більше політично ангажованими були дослідження істориків міжвоєнного часу (далеко меншою мірою – післявоєнного), які писали про події недалекого, «живого» ще минулого: про Українську революцію, національно-визвольний рух 1920–1950-х рр. тощо. Історики, які ототожнювали себе з уенерівським табором, відповідно висвітлювали перебіг подій 1917–1921 рр. Зокрема, фактично перший історик революції *М. Грушевський* у віденському виданні своєї «Ілюстрованої історії України» (1919) (у якому додано, порівняно з попередніми виданнями цієї книги, виклад про світову війну та

перші роки революції) наголошував на здобутках Центральної Ради та розглядав режим П. Скоропадського як цілком ворожий українству й побудований винятково на німецьких штиках. Натомість виразно прогетьманську позицію зайняв відомий український історик і одночасно міністр закордонних справ Української Держави 1918 р., один із лідерів гетьманського руху в еміграції *Дмитро Дорошенко* у своїй двотомній «Історії України 1917–1923 рр.» (1930–1932). Сучасний дослідник націоналістичного підпілля в Україні часів Другої світової війни *Володимир Косик* у ґрунтовних аналітичних та археографічних працях із цієї проблематики, виданих у 1980–2000-х рр., не уникнув тенденційності, перебільшуючи та певним чином ідеалізуючи бандерівське крило ОУН і залишаючи відтіненою історію інших напрямків і сил українського національно-визвольного руху, насамперед мельниківської організації.

Більшою чи меншою мірою позначеними партійністю й політичним світоглядом авторів були тексти суспільно-політичних діячів та українських військовиків доби Української революції, які опинилися в еміграції та розгорнули там активну діяльність на терені історіописання, хоча до того історичних розвідок не писали і професійними істориками не були. Їхні праці стосувалися переважно подій самої революції, загалом проблем українського націо- та державотворення й містили історичне обґрунтування ідеологій, політичних курсів і воєнних змагань тих сил, до яких належали автори, та разом – нерідко виправдання власної позиції під час визвольних змагань, власні погляди на причини невдач і поразок. З-поміж найбільш плідних – провідні посадовці наддніпрянських держав 1917–1920 рр. *Володимир Винниченко*, *Павло Христюк*, *Олександр Лотоцький*, *Сергій Шелухін*, *Олександр Шульгин*, *В'ячеслав Прокопович*, *Ісаак Мазепа*, галицькі діячі *Михайло Лозинський* і *Матвій Стахів*, військовики *Михайло Омелянович-Павленко*, *Олександр Доценко*, *Володимир Сальський*. Траплялися й гостро критичні праці, у яких засуджено діяльність усіх без винятку українських урядів (а не тільки тих, з якими себе не асоціювали автори) за неспроможність утримати державність.

Таким, наприклад, було дослідження генерал-хорунжого армії УНР Миколи Капустянського (написане, до речі, на замовлення Військового міністерства УНР в екзилі) «Похід Українських Армій на Київ-Одесу в 1919 році (Короткий воєнно-історичний огляд)» (ч. I–III, 1921–1922).

Важливою обставиною, у якій доводилося працювати поколінням українських діаспорних учених, була слабка присутність України в західній громадській думці й серед наукового істеблшменту впродовж існування Російської імперії та Радянського Союзу. Попри зростання інтересу наукової спільноти демократичного світу до України, починаючи з 1960-х рр.⁶⁵, усе ж до початку 1990-х рр. панував погляд про СРСР як «Росію», у якій Україну розглядали як інтегральну частину однонаціональної держави. Минуле цього простору висвітлювали в науковому та політичному дискурсі через призму російськоцентричної історичної концепції. Причин такої ситуації було багато, зокрема відсутність суверенної Української держави на політичній карті світу, значна поширеність у 1960–1980-х рр. «лівих» поглядів і симпатій до СРСР серед професорів західних університетів⁶⁶ (що породжувало звинувачення в «націоналізмі» критиків радянської політики зневажання національних потреб неросійських народів) та переважний вплив (через підручники, виклади) на виховання студентської молоді в головних західних університетах професорів – вихідців із Росії, які

⁶⁵ Зокрема, в 1960–1985 рр. в англомовних країнах було підготовлено 680 дисертацій з української проблематики, з них 2/3 – з історії України.

⁶⁶ Після певного спаду популярності з крахом «світової системи соціалізму», з кінця 1990-х рр. «ліві» та «ліволіберальні» ідеології знову «в тренді» серед широких кіл громадськості, а особливо інтелектуального істеблшменту та студентської молоді Заходу. Український політолог Роман Склярів указує на дані опитувань викладачів США і Великої Британії, від 60 до 90 відсотків яких мають ліволіберальні погляди. Він же наводить думку політичного оглядача Дінеша Д'Соузи, який уважає, що «на факультетах американських елітних коледжів більше марксистів, ніж у всій Росії і Східній Європі разом узятих», і говорить про вплив лівих викладачів на Гілларі Клінтон і Барака Обаму в студентські роки. Навіть в Австралії обурюються активністю марксистських викладачів (Ендрю Болт. «Ми платимо за викладання марксистської політики». – *Herald Sun*, 2014).

тракували історію України як частину історії Росії⁶⁷. Усе це ставило українських діаспорних істориків, які тільки з 1960-х рр. почали поступово, але дуже повільно «завойовувати місце під сонцем» у західній науковій інфраструктурі (а до того часто навіть не працюючи за фахом і будучи пов'язаними тільки з українськими науковими інституціями – Науковим товариством ім. Шевченка, Українською вільною академією наук, Українським вільним університетом та ін.), у складне становище. В умовах інтелектуального змагання «на два фронти» – проти фальсифікацій як радянської історіографії, так і західної російськоцентричної історичної думки – вони були змушені доводити історичними аргументами сам факт існування України, а це волею-неволею посилювало зосередженість українського діаспорного історіописання суто на національно-актуальній проблематиці.

Попри зазначений тиск різних чинників політичного та «біля-політичного» походження, вони не порівняні з суворими обставинами, у яких доводилося працювати історикам в Радянському Союзі. Їх не змушували обов'язково «тримати носа за вітром», адже в жодній країні, де існували осередки українського закордонного історіописання, не було політичного й ідеологічного контролю (за винятком нацистської Німеччини). Над жодним українським істориком поза межами материкової України (а також, як скажемо далі, і на «польській» Галичині чи «чехословацькому» Закарпатті) не висіла загроза бути ув'язненим, страченим, позбавленим засо-

⁶⁷ Відповідно до підрахунків української історикіні *Алли Атаманенко*, в американських університетах у міжвоєнний і повоєнний періоди працювало 17 відомих істориків – вихідців із Росії (М. Флоринський – Колумбійський, М. Карпович – Гарвардський, М. Рязановський – Каліфорнійський, А. Мазур – Стенфордський університет, Г. Вернадський, С. Пушкарьов (емігрував по Другій світовій війні) – Єльський університет та ін.). За словами цієї ж дослідниці, «якщо врахувати, що підручники, написані Г. Вернадським, М. Рязановським, С. Пушкарьовим, М. Карповичем, А. Мазуром та іншими знаними університетськими професорами відомих університетів перевидавали великими тиражами по 5-8 видань і були основними в університетських курсах історії Росії – то їх вплив на формування уявлень про історію Центрально-Східної Європи у молодих дослідників, на американське чи європейське сприйняття відповідних наукових проблем важко переоцінити».

бів до існування чи зацькованим за свої історичні праці. У цьому була велика перевага української історіографії в некомуністичному світі над історіографією в радянській Україні.

Головною ж проблемою наукового характеру, з якою стикався діаспорний учений-історик міжвоєнного та післявоєнного часу, яка була своєрідною платою за свободу дослідів і висловлювань, була відірваність від основних сховищ джерел і літератури з історії його Батьківщини. Вона ставила перед українськими вченими «вільного світу» непросто питання про виживання фаху. Відповідно обиралися різні стратегії професійної поведінки. Частина істориків зосередилася на синтетичних працях, історіографічних студіях і дослідженнях суспільно-політичної думки, сировинним матеріалом для яких були відносно доступні опубліковані джерела й тексти українських громадсько-політичних і культурних діячів минулого, зокрема й істориків. Найбільш характерним прикладом такого піходу була творчість *Дмитра Дорошенка* (1882–1951) – автора зазначених вище узагальнень з української історії, фактично першої синтетичної праці з історії української історіографії «Огляд української історіографії» (1923), циклу досліджень про видатних українських чи пов'язаних з Україною істориків (Д. Бантиша-Камєньського, М. Костомарова, П. Куліша, В. Антоновича)⁶⁸ та дослідника української культури *Дмитра Антоновича* (1877–1945), перу якого належать «Скорочений курс історії українського мистецтва» (1923), праця «Триста років українського театру» (1925); він був співавтором і редактором чи не найкращого в діаспорній історіографії синтезу з історії духовного життя України – збірника лекцій «Українська культура» (1940).

Дещо інший спосіб пристосування до складнощів історичної професії далеко за межами своєї Батьківщини був притаманний, наприклад, *Олександрю Оглоблину*, *Леву Окиншевичу*, *Наталії По-*

⁶⁸ Д. Дорошенко підготував в еміграційні роки й низку спеціальних досліджень. З-поміж них найважливіша спеціальна історична монографія «Гетьман Петро Дорошенко», архівний матеріал для якої він зібрав в архівосховищах Кракова, Варшави, Познані, Львова і яка була опублікована через багато років після смерті автора – 1985 р. у Нью-Йорку.

лонській-Василенко. В еміграційні роки вони зберегли «вірність» тій проблематиці, яку вивчали, будучи науковцями в радянській Україні. У центрі їхньої уваги перебувала політична, економічна (О. Оглоблин) та державно-правова (Л. Окиншевич) історія Гетьманщини, історія колонізації Південної України та Нової Січі (Н. Полонська-Василенко). У післявоєнний час вони опублікували монографії, які досі мають важливе значення, зокрема «Люди Старої України» (1959), «Гетьман Іван Мазепа та його доба» (1960) О. Оглоблина, «Значне військове товариство в Україні-Гетьманщині XVII – XVIII ст.» (1948) Л. Окиншевича. Немалу роль у цьому відіграв факт вивезення цими істориками матеріалів зі свого наукового доробку, підготовлених ще на Батьківщині, але з ідеологічних причин не конвертованих у повноцінні наукові тексти.

Зовсім інший спосіб дослідження історії України в сенсі специфіки дослідницького ремесла історика-емігранта обрали *Борис Крупницький, Домет Оляничин, Богдан Кентржинський* чи *Теодор Мацьків*, які зосередилися на пошуку й опрацюванні джерел з українського минулого, що зберігаються в архівосховищах країн Європи. Ця особливість немалою мірою визначила цілком новаторський характер їхніх досліджень (хоча, звичайно, не тільки вона!). Зокрема, Б. Крупницький та Б. Кентржинський написали нетрадиційні за фактологічною канвою та інтерпретаціями монографії про Івана Мазепу; Б. Крупницький також опублікував перше в історіографії монографічне дослідження про Пилипа Орлика.

Загалом ідеологічні профілі діаспорних істориків були досить розмаїті, хоча все ж переважав, як зазначено вище, аж до 1970–1980-х рр. державницький підхід до історіописання. Проте були й історики, які «випадали» з цієї загальної ідеологічної канви й у 1920–1960-х рр. Зокрема, абсолютно не «репрезентативним» для міжвоєнної закордонної історіографії був «еміграційний історик із багатьма обличчями» (вислів автора ґрунтовної розвідки про нього *Андрія Портнова*) *В'ячеслав Заїкин*. З-поміж іншого, значний вплив на його історичні праці мала глибока православна релігійність історика, вона ж була мірилом і політичних ідеологій та політичної практики, а не навпаки, як для більшості українських

інтелектуалів його часу. Із застереженням ставилися до вузької зорієнтованості української історичної думки щодо протиставлення народництва та державництва, шукали більш широких ідейних засад і застосування в українському історіописанні світового досвіду науки Клію *Борис Крупницький* (1894–1956), *Іван Лисяк-Рудницький* (1919–1984) та *Омелян Прицак* (1919–2006). Останній був самотнім із небагатьох учених-емігрантів українського походження, що вже в 1950–1960-х рр. зробив блискучу кар'єру в західній науці, став відомим у світі вченим-сходознавцем. Часто йшов проти ідеологічного мейнстріму в українській закордонній історіографії, у 1960-х рр. наважувався на гостру (хоч і не завжди джерельно/фактологічно підтверджену) критику культової для істориків-діаспорян постаті М. Грушевського, пізніше обґрунтовував глобальну, хоч і контраверсійну теорію походження Київської Русі (обсяжна двотомна праця «Походження Русі» (т. 1, 1981, англійською мовою; т. 2, 2003), яка радикально відрізнялася від наявної в східнослов'янських історіографіях традиції. При тому О. Прицак чітко ідентифікував себе з українським історіописанням та українськими інтересами (що виявилось, зокрема, в організації ним Гарвардського центру українознавства й у переїзді 1990 р. в Україну; щоправда, 1996 р. учений через стан здоров'я повернувся на постійне проживання до США).

У закордонній українській історіографії були й автори, які будь-що-будь намагалися прислужитися українській справі, зокрема й засобами «патріотичного» історіописання, без вагань ставлячи свої ідейні позиції понад вимогами до ремесла історика, ігноруючи чи спотворюючи свідчення джерел. Побутування в наукових колах діаспори досить сильних традицій «патріотичного висвітлення історії» неодноразово було предметом обговорення з боку представників фахової спільноти, які звертали увагу на те, що наслідком такого різновиду історіописання ставала дискредитація української історіографії й самого українського минулого, відштовхування наукової молоді, знеохоченої «обрядовим патріотизмом» старших поколінь, від українських інтересів і української

історичної проблематики. 1958 р. один із провідних діаспорних істориків *Олександр Домбровський* із цього приводу писав: «Як у наукових і освічених кругах інших народів, так і в нас виводиться спеціальна порода так званої «патріотичної науки», ближчої до дилетантизму, ніж популяризаторства (здібні популяризатори також потрібні!). Представники цього напрямку виписують „на славу неньки України” різні патріотичні й тенденційні речі макулатурної вартості».

З-поміж таких чи не найбільш гучну славу, спочатку справжню, а в наші часи (після того, як його історичні містифікації викрив дослідник ідей *Вадим Адагуров*) досить специфічну, здобув український історик-аматор, який після Першої світової війни оселився й до кінця життя мешкав у Франції *Ілько Борщак* (справжнє ім'я Ілля Баршак). Щиро намагаючись довести давність і важливість історичних зв'язків між європейськими країнами та Україною, зацікавлення українською проблематикою в європейських державах, він у своїх розвідках, присвячених таким темам, як діяльність в еміграції Пилипа та Петра-Григорія Орликів, плани і проекти Наполеона Бонапарта щодо українських теренів, свідомо вигадував, перекручував чи замовчував факти. Натомість витворив, вельми майстерно і сміливо, низку історичних міфів, які й до нинішнього часу «переможно» транслиують у популярній, освітній і навіть науковій літературі. Вагомості історичним твердженням І. Борщака додавало те, що він справді працював у західних архівах і покликався на документи, які віднайшов там. Проблема полягала в Борщаківих довільних інтерпретаціях історичних джерел і безпрецедентних маніпуляціях з ними. Як переконливо довів В. Адагуров, І. Борщак фальсифікував архівні джерела з широким розмахом: він або неточно відтворював (за браком філологічної та історичної освіти) чи зумисно спотворював тексти документів під час перекладу, або вставляв у ті чи ті документи домислені уривки, аби створити ілюзію «заангажованості» їхніх авторів в українській справі, або ж вигадував документи, яких ніколи не існувало. Так він «довів» серйозну зацікавленість Французької імперії й Наполеона зокрема українським питанням, хоча насправді українські

терени не становили в уяві політичного проводу цієї європейської «наддержави» якогось самостійного цілого й не були для нього окремою проблемою поза польським контекстом. Словами того ж сучасного критика Борщаківих вигадок, відповідно до його концепції «Орлики були уособленням політичного суверенітету України на еміграції, родиною її справжніх провідників, яка поклала всі свої помисли та дії на вівтар незалежності. Борщак переконував, що про подвижницькі старання Орликів знала вся Європа, провідні діячі якої засвідчували повагу Україні в особі її видатних представників». Насправді ж Пилип і Петро-Григорій Орлики були патріотами передусім Речі Посполитої, а вже на другому місці в їхній ієрархії лояльностей перебувала козаччина як стан. Їхня діяльність на еміграції виявляла саме такі пріоритети, і її, у супереченням І. Борщака, не достатньо розуміла й підтримувала освічена Європа.

3.2. Українські історики в міжвоєнних західноукраїнських анклавах: в обороні й пошуках національної ідентичності

Значно гіршими, ніж у «корінних» польських землях міжвоєнної Польської республіки, була ситуація з можливостями для творчості українських істориків у Галичині, яка відображала загальний дискримінаційний курс польської влади щодо українського населення краю. Провадилася політика обмеження прав українців у всіх галузях суспільно-політичного та культурного життя, яка була дещо відкоригована в 1930-х рр., насамперед у зв'язку зі складним зовнішньополітичним становищем країни, наростанням загрози агресії з боку Німеччини і Радянського Союзу. У владних колах почали говорити про «нормалізацію» стосунків з українською меншиною. Хоча реальних кроків у цьому напрямку було зроблено мало, усе ж було помітним поліпшення умов життя українського громадянства в цій країні загалом і в Галичині зокрема.

Незважаючи на те, що польська влада не вимагала від українських учених Галичини демонстрацій лояльності, вони були

цілком вільними у визначенні тематики й ідейного спрямування своєї творчої діяльності, однак вона забороняла створення нових установ наукового характеру, поряд із тими, які існували ще з австрійських часів; головна з таких інституцій – НТШ була позбавлена державних субсидій. Попри різні спроби, які чинили українські громадсько-політичні діячі, наукові й освітянські кола, не було відкрито українського Львівського університету. На початку 1920-х рр. ліквідовано всі українські кафедри в цій вищій школі, надалі жоден із українських істориків не допущений до викладання в університеті (за винятком хіба історика й політичного мислителя Романа Роздольського, який працював в університеті в 1934–1939 рр. – прибічника троцькізму, члена Комуністичної партії Західної України, із закінченням війни – емігранта до США, де здобув відомість як один із найбільш проникливих інтерпретаторів спадщини К. Маркса й Ф. Енгельса). Щоправда, у середині 1930-х рр. у контексті налагодження співпраці між польськими та поміркованими українськими політичними силами запроваджено фінансову допомогу НТШ і деяким іншим українським організаціям. Якщо у Варшавському університеті часів Другої Речі Посполитої працювали відомі українські історики І. Огієнко, В. Заїкин, О. Лотоцький, В. Біднов, Д. Дорошенко, М. Кордуба, у Ягеллонському – С. Томашівський, то в Галичині ті ж маститі вчені С. Томашівський, М. Кордуба, інші науковці змогли знайти роботу тільки в середніх навчальних закладах, а з вищих шкіл мали виклади лише в греко-католицькій Львівській богословській академії (І. Крип'якевич, М. Чубатий, Я. Пастернак).

Українські історики в міжвоєнній Галичині змушені були враховувати у своїй професійній праці дві головні моделі поведінки українського політикуму та громадських сил у їхніх взаєминах із польською владою. Перша полягала в невизнанні польської присутності, яку називали не інакше, як «окупацією», а також у безкомпромісній боротьбі проти польської займанщини. Таку лінію, яку обстоював екзильний уряд ЗУНР, УВО, ОУН і подібні сили радикального спрямування, уже в 1920-х рр. відкинула більшість легальних українських партій і громадських, культурницьких, ко-

оперативних організацій. Останні відклали ідею української самостійності й соборності на «будучину», покладаючи надію на творення автономного українського суспільно-політичного і культурного життя в Польській державі, своєїрідної «держави у державі». Звідси з'явилася ідея «органічної праці», тобто використання українськими чинниками всіх можливостей для збереження і розвитку українства з тим, щоб готувати ґрунт для майбутнього відродження Української держави, яке уявляли досить-таки віддаленою перспективою. Українські історики Галичини здебільшого були прибічниками саме ідеї «органічної праці», адже, за словами *Леоніда Зашкільняка*, «в тодішніх непростих умовах [вона] була єдиним шансом зберегти напрацьовані здобутки». Історичні знання й історичну науку галицькі історики розглядали як дієвий інструмент нарощування національної потуги, і цей патріотичний мотив значно впливав на українську історіографію краю.

Відтак, тоді, як еміграційна українська історіографія 1920–1930-х рр. започаткувала переосмислення найбільш гострих, однак тільки окремих питань українського минулого з позицій їх значення для ствердження державницької традиції, саме міжвоєнна Галичина стала своєїрідною лабораторією для «кування» загального українського історичного наративу з того ж таки державницького погляду, який повинен був утілитися не так у спеціальні, як у синтетичні праці. У цьому випадку поєднано міркування як суто політико-інструментального (потреба національного виховання через насичені новим державницьким змістом і новою синтетичною, більш приступною для загалу формою тексту), так і наукового характеру (адже, як свідчить листування між провідними українськими істориками, їхні виступи у галицькій пресі, їм боліла методологічна відсталість української історіографії в сенсі схильності, словами І. Крип'якевича, до «старосвітського дієписання», зосередженості на дрібних темах і «причинкових» студіях).

У міжвоєнний період із-під пера галицьких українських істориків вийшло понад 20 синтетичних праць з історії України, написаних хоч і з певними авторськими особливостями, проте в одностайно державницькому ключі. У цьому сенсі важливою стала

книга *С. Томашівського* «Українська історія. I. Старинні і середні віки» (1919), яка започаткувала процес створення принципово нового, порівняно з попереднім, історіографічного образу української історії, хоча, за слушним зауваженням Л. Зашкільняка, ще не була «державницьким» синтезом у власному розумінні цього поняття, адже поряд із постановкою проблеми витоків української державності оперувала й низкою «старих», типових для української «народницької» історіографії понять, як-от: «процес творення української народності», «дух української історії». Виняткове місце в синтетичній розробці українського минулого з позицій державницької історичної ідеології посідає творчість *Омеляна Терлецького* й *Івана Крип'якевича*, кожен із них опублікував у 1920–1930-х рр. до десяти подібних текстів. Власне, першим «державницьким» узагальненням в українській історіографії став двотомник *О. Терлецького* «Історія української держави» (1923–1924).

З-поміж українських істориків Галичини найбільшою мірою позначеною специфічними політичними поглядами та відповідними планами була творчість *С. Томашівського* (1875–1930). В історичних та історико-публіцистичних працях останнього періоду свого життя учень суворого документаліста *М. Грушевського* став на рейки відвертої політизації історії. Під впливом навіяного поразками 1917–1921 рр. розчарування в наддніпрянських політичних силах і зневіри в спроможності Великої України втілити український соборницький проект серед низки галицьких інтелектуалів і політиків набувала популярності ідея подальшої розбудови «галицького П'ємонту» як осередку, звідки відбуватиметься відродження української нації та держави. Учень *М. Грушевського*, експерт екзильного уряду ЗУНР *Степан Рудницький* в опублікованій 1921 р. праці «Галичина та Соборна Україна», написаній у жанрі історичної географії, обґрунтовував ідею економічної самодостатності Галичини. Думки про першість галичан в українському проекті розвивав у міжвоєнний час письменник і публіцист *Осип Назарук*. Історичне обґрунтування, фактично історичну апологію Галичини пропонував у своїх працях і *С. Томашівський*. Будучи українським соборником, але передусім галицьким патріотом,

цілком прозахідно- й частково пропольськи налаштованим політичним мислителем, він обстоював ідеї про вирішальне значення контактів із західним, римо-католицьким світом в українському минулому, важливість для творення української нації унійних змагань та унійної української церкви, виняткову історичну роль Галичини як транслятора й носія таких впливів. Першою українською державою він уважав Галицько-Волинське князівство, оскільки, на його думку, у Київській державі був важливим варязький елемент (подібні тези проголошував у 1920-х рр., зокрема в праці «Релігія і церква в історії України» (1923), *В. Липинський*). С. Томашівський кинув виклик «святощам» попередньої української історіографії: засуджував козацтво за підтримку промосковської церкви, критикував за це Петра Сагайдачного, за потурання протиуніатським настроям картав Богдана Хмельницького (хоча віддавав належне масштабу цієї постаті). Водночас у світлі своїх окциденталістських ідеалів, галицького патріотизму і прокатолицьких переконань цей історик витворював новий пантеон національних героїв, з-поміж яких він бачив прибічника католицького Заходу волинського князя Ізяслава Мстиславича, будівничих Галицько-Волинської держави князів Романа Мстиславича і Данила Романовича (у діяльності останнього також особливо відзначав поворот до західного, римо-католицького світу, свідченням чого вважав коронацію 1253 р. під егідою папи Інокентія IV і торування шляху церкви у своїй державі до унії з Римом), учасника Ліонського Вселенського собору 1245 р. давньоруського митрополита Петра Акеревича тощо.

Загалом майже весь галицький «цех» українських істориків був ангажований державницькою історичною парадигмою, а в дослідженнях переважала тематика політичної й церковної історії. Винятків із цієї панівної тенденції було небагато, і вони радше підтверджували правило. З-поміж таких варто згадати творчість *Романа Зубика* (1902–1941) – талановитого учня польського історика, керівника групи дослідників соціально-економічної історії у Львівському університеті імені Яна Казимира професора *Францішека Буяка*. Р. Зубик був автором визначної з наукового погляду,

написаної на підставі винятково архівних джерел і застосування новітньої тоді методології, зокрема методів економічної статистики, монографії «*Gospodarka finansowa miasta Lwowa w latach 1624–1635*» (1930). У царині соціально-економічної історії Галичини працювали також згаданий уже *Роман Роздольський* та *Іван Карпинець* – автор цікавих публікацій із питань промислового розвитку цього краю кінця XVIII – середини XIX ст. І. Карпинець, на відміну від розстріляного комуністами в червні 1941 р. Р. Зубика, уникнув репресій.

Відсутність у галицькій та еміграційній українських історіографіях 1920–1930-х рр. суто державницького історіографічного унісону, наявність дискусійного поля засвідчує полеміка, яка розгорнулася на шпальтах галицьких та еміграційних наукових і суспільно-політичних видань, викликана публікацією 1930 р. у львівському «Літературно-науковому віснику» статті *Мирона Кордуби* (1876–1947) «Найважливіший момент в історії України». У ній відомий історик заперечував притаманний українському історіописанню погляд про давність українського етносу, його формування в докиївський та/чи києворуський часи. На переконання М. Кордуби, «нації» витворюються завдяки насамперед поворотам політичної історії (як приклади ролі політичного чинника, він наводить формування німецької «нації» з конгломерату багатьох німецьких «племен» у Священній Римській імперії, утворення голландського народу – носія мови, яка є «нічим іншим, як північнонімецьким говором», тотожних за мовою сербського та хорватського народів). «Найважливішим моментом» в історії України він називає час увіходження її території до складу Литовського князівства за Гедиміна та Ольгерда. Саме ці події вберегли Південно-Західну Русь від захоплення з боку Московщини і визначили неможливість реанімації під берлом московських правителів «загальноруської коли не нації (фактично цим терміном М. Кордуба позначає етнічну спільноту. – авт.) у повнім значенні цього слова, так скажімо, культурної сфери», яка існувала в Київській Русі. Вони ж проклали шлях до «перенесення в цих [південно-західних руських] землях населення в нові політичні, церковні й культурні умовини,

в нове, відмінне від давнішого, становище. Воно дало рішачий товчок до витворення окремої, спершу українсько-білоруської, потім української нації [...]». Ця публікація викликала жваві відгуки українських істориків (останній із яких опубліковано аж 1943 р.), у яких переважно висловлено незгоду з тезами М. Корду-би і наведено аргументи на доказ більш усталених поглядів.

Історичні дослідження, які спиралися на українську історичну позицію, у підрумунській Північній Буковині через тотальну румунізацію краю, перетворення Чернівецького університету в сувро румунську науково-освітню установу фактично припинилися. Українців краю відповідно до мовного закону 1924 р. трактували як румунів, «що забули свою рідну мову». На жорстку і прискорену асиміляцію більшості національних меншин (насамперед, українців) «працювала» й румунська історіографія. Приміром, румунські історики «обґрунтовували» тезу, що українці Буковини й Бесарабії – це слов'янізовані румуни. Отже, минуле цих регіонів і його українського населення офіційна історіографія Румунії висвітлювала в контексті історії «великої румунської нації».

Натомість суспільно-політичні процеси, які відбувалися в міжвоєнний період в українському Закарпатті, спричинили активізацію тут інтелектуального життя загалом та історіописання зокрема. Під впливом революційних подій у решті українських земель і розпаду Австро-Угорської імперії на час входження краю до складу Чехословаччини (вересень 1919 р.) серед русинів (а на час утворення цієї держави тут проживали 461 тис. русинів із 13, 8 млн. населення країни) існувало п'ять політичних напрямків – проукраїнський, проугорський (мадяронський), прочехословацький, прорумунський і спрямований на створення окремої держави русинів-закарпатців і три національні ідентифікації – українська, русофільська (речники якої вважали себе частиною великого російського народу, що замешкував територію від Карпат і до Камчатки) і русинофільська, представники якої розглядали себе як окремих народ карпатських русинів – «карпатороссов». Одним із визначальних у 1918–1919 рр., напередодні входження цієї землі до складу Чехословаччини, був проукраїнський напрям політич-

ної орієнтації русинів, набувала поширення відповідна йому національна ідентифікація (особливо у східних і південно-східних районах Закарпаття). Проте значна частина населення зберігала невизначену національну позицію, серед краян досить сильними залишалися русофільські і поширювалися близькі до них русинофільські настрої. Упродовж усього міжвоєнного часу в освітніх, чиновницьких, наукових і білянаукових колах провінції та держави загалом тривали, так нічим і не завершившись, дискусії про засади унормування мови русинів, які відображали, з-поміж іншого, складний, суперечливий і незавершений характер націотворення серед місцевого слов'янського населення.

Чехословаччина – найбільш демократична країна міжвоєнної Східно-Центральної Європи, з одного боку, не чинила спротиву вільному національно-культурному розвитку закарпатських русинів, з іншого – була зацікавленою в дискредитації попереднього угорського панування та ідеологічних конструкцій, які його обслуговували, і розглядала «русинське» населення своєї провінції як частину чехословацької нації. Відтак заохочувала ті суспільно-політичні сили й ідейні тенденції, які провадили курс на «відугорщення» краю, зокрема й засобами апеляції до його минулого. Оскільки Прага не була зацікавлена в посиленні ірредентистських тенденцій у своїй провінції, то, надаючи можливості для вільного саморозвитку української та русофільської/русинофільської ідентичностей, вона одночасно стримувала політичні аспірації українців/«русских»/«карпатороссов», які полягали в досягненні обіцяної ще Сен-Жерменським договором 1919 р. політичної автономії краю (зрозуміло, що кожна з цих «партій» бачила автономію по-своєму). Оскільки український і русофільський напрямки опонували один одному, вони обидва мали певну підтримку в урядових колах. Утім, аж до кінця 1930-х рр. через традиційні русофільські симпатії чеської центральної й місцевої адміністрації, аморфність/нестійкість самовизначення більшості населення і войовничу політику русофільського табору останній мав дещо

більший вплив на місцеву інтелігенцію, ніж проукраїнський⁶⁹. На тлі таких суспільно-політичних умов історіописання в Закарпатті неминуче набирало характеру чинника змагань за національну ідентичність, а отже, і за майбутнє краю.

Отож, закарпатське міжвоєнне історіописання все ще було аматорським – авторами історичних праць переважно були не професійні вчені й, тим паче, не професійні історики, а священики, які одночасно провадили просвітницьку і громадсько-політичну діяльність. Як було вже зазначено, культурні сили Підкарпатської Русі (так офіційно іменували край) української орієнтації гуртувалися навколо культурно-просвітницького товариства «Просвіта» та його видань, русофільської – навколо «Культурно-просветительского общества им. А. Духновича в Ужгороді». Діячі цих товариств та їхні симпатки з-поза меж провінції видавали великими накладками науково-популярні праці, які мали знайомити карпатських русинів із їхньою історією, мовою, сучасним станом. Спільним рефреном цих текстів було покликання на столітню мадяризацію місцевого слов'янського населення і потребу повернути йому власну історію. Автори таких текстів звертали увагу на больові точки історії краю, висвітлення яких давало підстави говорити про історичні права русинів на свою землю і відповідно спростовувати угорські претензії. Зокрема, ішлося про раннє заселення Карпатської Русі русинами – ще до появи тут угорців 896 р., хоча по-різному писали про інтенсивність і час цього заселення, визнавали і хвилі міграцій на Підкарпаття, які приходили сюди разом із угорцями та в пізніший період – у XIII–XIV ст.

Історію русинів як складник історії українського народу зображували у своїх розправах активні діячі «Просвіти» *Василь Пачовський*, *Василь Гаджега*, *Іриней Кондратович*. Наприклад, галицький поет і громадський діяч, який упродовж 1919–

⁶⁹ Свідченням зазначеного є, наприклад, статистика чисельності членів двох культурно-просвітницьких товариств Підкарпатської Русі відповідно русофільської і української орієнтацій, про участь яких у поширенні історичних знань скажемо нижче. 1937 р. русофільське «Общество им. А. Духновича» нараховувало 21 тис. членів, українська ж «Просвіта» – 15 тис.

1929 рр. жив і працював у Підкарпатській Русі, В. Пачовський уже на перших сторінках своєї двотомової «Історії Подкарпатської Русі» (1920–1922) говорив про карпатських русинів як органічну частину українсько-руського народу, витoki якого сягають антського союзу племен і Київської Русі. Аналогічно священник І. Кондратович у тексті «Історія Подкарпатської Русі для народу» (який, починаючи з першої публікації 1924 р., видавали тричі) у перших реченнях книги пропонував читачам задуматися над своєю національною ідентифікацією: «Ми, русини, походимо від одного племені слов'янського, із котрого вийшли, окрім нас, великороси, білороси, поляки, чехи, словаки на північній Європі, а на полудневій: болгари, серби, хорвати, словенці. [...] Наша прабатьківщина якихось 1500 років тому була за Карпатами, там, де знаходяться міста Львів, Перемишль, Володимир-Волинський, Холм, Київ». Змальовуючи процес потужної мадяризації краю на зламі сторіч, І. Кондратович віддає належне «нашим найближчим братам, галицьким русинам або українцям», які «своїми працями зацікавили [нами] цілий світ у той час, коли наші люди під утисками мадярів мусіли мовчати». Загалом варто зауважити, що роботи істориків-українофілів здебільшого написані в просвітницько-об'єктивістському стилі, у них нечасто можна побачити пропагування української ідентичності русинів – як правило, ішлося про етапи їхньої історії без чіткої прив'язки тільки до українського етномовного простору, а не про настирливе заперечення зв'язку з простором «русским/общерусским». Про свідоме прагнення авторів через такі історичні узагальнення виховувати своїх читачів у проукраїнському дусі сигналізували радше поодинокі висловлювання і набагато рідше – розлога дидактика.

Історичні праці представників русофільського спрямування мали більш відверте ідеологічне навантаження, гострополемічний, а то й агресивний щодо українства характером (зумовлений утратою монополії на вираження і представлення інтересів місцевого слов'янського населення й несподівано швидким розвитком української «партії» і українського руху в провінції), у них безапеляційно йшлося про спільність історичної долі

«русских»/«карпатороссов» з «русским» народом на схід від Карпат і відкидалася українська ідентичність як вигадана «Віднем» чи «галичанами». До яскравих представників цього напрямку закарпатського історіописання, достатньо продуктивного в плані публікацій у 1920-х рр. і менше активного в 1930-х рр., належали священник і громадський діяч *Юлій Гаджега*, галицький літературознавець, поет та етнограф, який з 1922 р. жив і працював до самої смерті 1937 р. в Празі у Слов'янському інституті *Юліан Яворський*, гімназійна викладачка *Віра Фегелеш*. Зокрема, остання була авторкою популярного підручника з очевидною русофільською тенденційністю «Учебник історії Подкарпатської Русі од найдавніших времен до XIV века», який, починаючи з 1922 р., витримав кілька видань.

Варто також сказати, що історія українського Закарпаття в передвоєнні роки та міжвоєнний час не була винятково заручницею місцевих складних і заплутаних суспільно-політичних обставин: її почали ґрунтовно розробляти й у суто науковому плані. Ідеться про творчість визначних істориків, які зробили минуле цього краю справою свого життя – російського дослідника *Олексія Петрова* (1859–1932) – автора численних, базованих на тривалих польових дослідженнях студій, емігранта з 1922 р. до Чехословаччини, співробітника Слов'янського інституту, а також *Євгена Перфецького* (1884–1947) – автора унікальних, заснованих на самостійній архівній евристиці в українському Закарпатті, студій з історії цього краю, випускника Санкт-Петербурзького і слухача Віденського університетів, рідного брата вояка Армії УНР і художника-баталіста *Леоніда Перфецького*, емігранта до Чехословаччини, де з 1922 р. працював до смерті 1947 р. у Братиславському університеті.

Отже, поза межами радянської України на стан української історіографії потужно впливала як відсутність прямого політичного диктату з боку владних чинників, так й існування/відсутність/слабкість попередньої, окресленої як українська, історіографічної традиції, особливості національно-культурної ідентифікації населення «українських» провінцій Польщі, Румунії та Чехословаччини й особливості культурної та ідентичнісної політики уря-

дів цих держав. Якщо історіописання, яке можна визначити як українське, на Буковині було фактично відсутнє, в українському Закарпатті перебувало в ембріональному стані, то галицька та закарпатська українська історіографія мали порівняно високий рівень і в умовах поступової ліквідації інтелектуальних здобутків і кадрів української національної історіографії в Радянському Союзі зосереджувалися на проблемах українського національного та державного розвитку, критично важливих з огляду на загрозу знищення України й українства в більшовицькій імперії.

4. ІСТОРИКИ Й ІСТОРІЯ В НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ

Портрет Степана Бандери, який вивісили на будинку Київської державної адміністрації і Київської міської ради активісти Революції гідності під час народного віче 1 грудня 2013 р.

4.1. Українські історики у взаєминах з державою і суспільством: (не)усвідомлення свободи й відповідальності

Постання незалежної Української держави 1991 р. витворило для історичної науки цілком нову контекстну ситуацію. Відбулося розщеплення раніше монолітного мовця історичного знання – влади (у яку була інкорпорована й історична наука) на окремі сегменти, які продукують власні версії минулого, водночас перебуваючи у складних зв'язках взаємовпливів, взаємовідштовхувань і тяжінь – політичні еліти (у сенсі володарів не особливих чеснот, а владних ресурсів), медіа, професійні історики, громадські діячі і, зрештою, саме українське суспільство в найширшому сенсі цього поняття – і то не тільки як споживач історичної інформації. Уперше у своїй історії суспільство в Україні завдяки демократії, визнанню його права на вільне волевиявлення в суспільному бутті отримало можливість продукувати запити на важливі/дражливі питання свого сучасного і свого минулого, зазвичай, пов'язані причиново-наслідковими зв'язками. Українські історики, будучи органічною частиною свого соціуму, більш чи менш гостро відчували й відчувають соціальне замовлення, пошук відповідей на питання «Хто ми?», «Які причини наших проблем?», «Як досягнути суспільного консенсусу?», «Куди і як рухатися далі?» і т. ін.

Водночас замість єдиного історичного дискурсу, який продукувала влада, постали можливості та значною мірою утворилося розмаїття візій минулого, що виникали в професійному, політичному, освітньому, інформаційному просторах. Влада перестала бути монопольним «замовником» історичного наративу, поступившись місцем (щонайменше, на рівні декларацій) етиці професійних стандартів, які не допускають «зовнішнього втручання» в історикове ремесло, і режиму «вільного плавання» істориків у потоках історичної інформації. Проте, як скажемо нижче, така професійна поведінка все ж залишалася і залишається для значної

частини українських істориків радше ідеальною моделлю, ніж категоричним імперативом. Фактично політичні чинники зберігали й зберігають (тепер уже швидше опосередкований, ніж прямий) вплив на сучасну українську історіографію. Їхня вага істотно зменшилася – історикам в незалежній Україні ніхто не наказує, які теми досліджень обирати, яку методологію, які способи інтерпретацій і теоретичні моделі застосовувати. Відбулося фактично повне розсекречення раніше закритих архівних документів («архівна революція»), окрім тих, які містять відомості особистого характеру й оприлюднення яких може зашкодити приватним особам – така практика відповідає сучасним міжнародним стандартам демократичних країн⁷⁰. Проте знову ж таки значна частина істориків, особливо в перші роки української незалежності через засвоєну з радянських часів «культуру партійності» (поняття російського історика *Олександра Гордона*) не була готовою до свободи і здатною нею скористатися повною мірою, обираючи натомість більш комфортну стратегію «втечі від свободи» у якусь прийнятну суспільно-політичну/ідеологічну нішу.

Більшість істориків, чи то через звичку триматися політичної кон'юнктури, чи з патріотичних і/або наукових спонук (прагнення до вірогідного знання після десятиліть радянської брехні) стала творцями національно-державного історичного наративу, який набрав у 1990-х рр. ознак «канонічної» (стандартизованої) оповіді про українське минуле. Таку «націоналізацію» історії пережили всі без винятку пострадянські й посткомуністичні історіографії. Ішлося про потребу засобами історіописання легітимізувати новопосталі незалежні держави та їхні суспільства як нації. В українському випадку аналогічно інтереси нових владних еліт, інтелектуального прошарку та широких груп громадянства збіглися. «Націоналізація» історичного знання базувалася на тому, що українське суспільство, принаймні активна (небайдужа) його частина, потребувало спільного образу минулого, який би узаasad-

⁷⁰ Про рівень «архівної революції» в Україні промовисто свідчить такий факт: на 2016 р. закритими від дослідників залишаються менше 1% документів національного архівного фонду, тоді як в РФ – близько 60%.

нював спільне сучасне й спільне майбутнє. Пошуки колективної ідентичності в сучасності неминуче призводили до її віднайдення в минулому. У національній єдності був стратегічно зацікавленим і політичний клас. Крім того, українська держава і державницьки налаштована частина суспільства (понад 90 відсотків якого в грудні 1991 р. проголосувало за незалежність) потребувала «державницької» легітимності. Політичні еліти (і в центрі, і на місцях) були зацікавлені й у більш прозаїчних речах, зокрема збереженні й примноженні влади, підтримці електорату, і тут історія в різних вимірах – як пам'ять, як підручник, як спеціальне історичне знання – могла їм також знадобитися.

Утім, і на цьому варто наголосити спеціально, хибно було б уважати, що розвиток сучасної української історіографії вирішальним чином детермінований суспільно-політичними обставинами. Як скажемо докладніше нижче, історична наука в Україні лише частково корелюється з траєкторією потреб політиків і настроїв суспільства, але значною мірою відхиляється від неї (особливо в дисциплінах, які прямо не відсилають до «злободенності», насамперед у домодерній всесвітній історії, спеціальних історичних дисциплінах тощо), а також сама впливає на суспільно-політичний контекст. Найбільш помітною «злука» професійного історіописання й актуального стану суспільно-політичної сфери постає в дисципліні національної історії, особливо її відносно недавніх періодів, які своїми наслідками «присутні» в українському сьогоденні. Звичайно, напрями розвитку професійної історіографії в Україні визначають і суто «внутрішні» для будь-якої науки чинники: інтелектуальні впливи з боку міжнародного історичного співтовариства, застосування нових методологій, концепцій і понять, нові архівні відкриття й удосконалення способів критики вже відомих джерел тощо.

Які ж способи присутності політики (під якою розуміємо насамперед центральну владу, уповноважену ухвалювати найважливіші рішення) в українській професійній історіографії?

Професійне історіописання в Україні політично ангажоване передусім у контексті державної політики пам'яті, яку провадять

органи влади (глава держави і президентська «вертикаль», парламент, відповідні міністерства, створений 2006 р. (реально почав діяти 2007 р.) спеціально для реалізації державної політики в царині ставлення українського суспільства до минулого Український інститут національної пам'яті). Ухвалюючи рішення про відзначення ювілеїв історично значущих подій, установлення меморіалів чи проведення комеморацій, перейменування населених пунктів чи ліквідацію пам'ятників, влада (проте, звичайно, не тільки вона, але й інші суб'єкти, які беруть участь у формуванні уявлень суспільства про минуле) актуалізує увагу суспільства до окремих проблем минулого, пропонуючи певну історичну інтерпретацію цих проблем. Пам'яттєва політика української влади залежала як від її «притомності» (насамперед від того, хто був главою держави і яку модель розвитку, а отже, і напрямок/методи інструменталізації минулого обирала перша людина в Україні, від ступеня залучення до вироблення рішень експертного середовища), так і від стану самого «реципієнта» – українського суспільства. Варто сказати про відсутність в українській центральній владі, яка володіє відповідними ресурсами, єдиної чіткої стратегії моделювання історичної пам'яті. Кожен новий президент і уряд переформатовують її на свій лад, керуючись дуже часто, хоч і не завжди, суто утилітарними інтересами отримання/збереження влади й «підіграючи» консервації в українському суспільстві радянсько-імперських історичних уявлень (політичні партії лівої та проросійської орієнтації) або ж намагаючись переважно адміністративними методами насадити національно-центричний наратив, що провокує ідейну поляризацію українського соціуму замість проголошуваних цілей національного єднання (політика президентської адміністрації *Віктора Ющенка*). Такий «плюралізм» української владної політики пам'яті не сприяє суспільному порозумінню на полі історії, яке позірно проголошують основною її (політики) метою.

Головним «партнером» (термін *Томаша Стриєка*) держави в професійному історичному середовищі є Інститут історії України НАН України як установа, «укомплектована» фахівцями високого рівня і одночасно традиційно «чутлива» до суспільного і політич-

ного контекстів історіописання, незмінний керівник якої (з 1993 р. Інститут очолює академік *Валерій Смолій*), наприклад, упродовж 1997–1999 рр. обіймав посаду віце-прем'єр міністра з гуманітарних питань у складі українського уряду⁷¹. Український інститут національної пам'яті, попри побоювання наукової спільноти й особливо деяких західних спостерігачів, стурбованих небезпекою перетворення його в директивний орган для керівництва історичною пам'яттю українців та історичною наукою зокрема, з самих початків був і залишається нині переважно просвітницькою установою, яка покликана сприяти національній консолідації в сучасній Україні, що передбачено його статутними завданнями, а для реалізації експертних функцій, як здається, у нього бракувало й нині бракує і повноважень, і кадрового потенціалу⁷². Владні кола

⁷¹ Попри зазначене, немає жодних підстав розглядати Інститут історії України як такий собі департамент із реалізації державної політики в царині історичної науки. У цій установі працюють та публікуються історики різних ідейних орієнтацій, зокрема й критики національної історії як панівного дискурсу сучасної української історіографії та провідного «ідеологічного кредо» значної частини (якщо не більшості) співробітників цієї установи. Сектор досліджень історії Київської Русі в Інституті очолює саме такий історик, а zarazом – член-кореспондент НАН України *Олексій Толочко*, а відділ новітньої історії та політики – відомий критик того способу історіописання, який практикує переважна частина його колег по Інституту, доктор історичних наук *Георгій Касьянов*.

⁷² Поважною проблемою цієї інституції, що заважає вибудовуванню та реалізації довгострокових проєктів у царині національної пам'яті, була і залишається вмонтованість у «вертикаль» президентської влади і залежність від хитань політичної кон'юнктури й державної політики пам'яті. Зокрема, у часи президентства В. Януковича, відповідно до офіційного курсу на перегляд національно-орієнтованого і проєвропейського спрямування гуманітарної політики попереднього президента в бік радянсько-російської патріотики та експортованих із сучасної Росії моделей пам'яті, відбулося коригування й історичних пріоритетів УІНП. За іронічним зауваженням *Олександра Гриценка*, його можна підсумувати так: «Ударимо корюківською трагедією по Голодомору-геноциду, Волинською трагедією – по героїзації УПА, а викриттям маніпуляторів історичною свідомістю та західних паліїв війни [ідеться про написану тодішніми співробітниками Інституту *Дмитром Веденєєвим* та *Дмитром Бугковим* книгу «Заручниця глобального протистояння. Трагедія великого голоду 1932–1933 рр. в Україні в контексті „холодної війни” 1945 – 1991 років» (2013), у якій автори роблять вагомий внесок у конспірологію, розвиваючи «стару пісню про головне» – твердячи, що актуалізація уваги громадськості Заходу до проблеми українського Голоду 1932–1933 рр. та перебільшення західними «советологами» його масштабів і спотворення при-

також залучають окремих провідних істориків України, передусім з того ж таки Інституту історії України, до вироблення експертних рішень задля підготовки певних заходів у проведенні гуманітарної (культурної, пам'яттєвої) політики. Це породжує зростання активності істориків у заохочуваних (а ще важливіше – фінансованих) тематичних напрямках.

Найбільш відомий приклад такого співробітництва – створення 1997 р. урядової комісії з вивчення Організації українських націоналістів та Української повстанської армії й робочої групи при ній на чолі зі *Станіславом Кульчицьким*. Така комісія постає через потребу примирення ветеранів Червоної армії та вояків українських національно-визвольних сил періоду Другої світової війни, і ширше – через зацікавленість і влади, і громадськості в подоланні конфлікту пам'ятей щодо подій війни, який продовжував (і фактично до сьогодні продовжує) розділяти сучасне українське суспільство. У результаті було дано поштовх дослідженням про ОУН та УПА, підготовлено десятки цінних монографій, збірників документів (хоча чимало й праць невисокої дослідницької якості). Тільки впродовж 1998–2002 рр. світ побачило понад 1400 публікацій із зазначеної тематики, а 2005 р. опубліковано своєрідний інтелектуальний підсумок – «Фаховий висновок» цієї робочої групи, у якому запропоновано досить виважений погляд на ці організації й рекомендовано задля «відновлення історичної справедливості» надати воїнам УПА статусу ветеранів війни.

Ще один приклад владного стимулювання дослідницької активності – політична актуалізація проблеми Голодомору 1932–1933 рр. у незалежній Україні загалом і особливо за президентства В. Ющенка (безвідносно до намірів «промоутерів»), виділення порівняно значних коштів на наукові дослідження з цієї проблеми (знову ж таки в часи В. Ющенка). Такі заходи стали важливими (хоча, звичайно, не єдиними) чинниками велетенського, як мінімум за кількісними параметрами, дослідницького доробку – на

чин, результатом чого, мовляв, стала концепція Голоду як геноциду інспірували західні спецслужби. – автор] – по європейській, прозахідній орієнтації України».

середину 2010-х рр. в Україні опубліковано понад 20 тис. дослідницьких текстів і понад 250 збірників документів із цієї теми.

Дослідники політики пам'яті в Україні сходяться на думці про зацікавленість української владної верхівки 1990-х рр. у стрімкій реабілітації в масовій свідомості табуйованого і затаврованого в радянські часи М. Грушевського і подальшому збереженню суспільного усвідомлення цієї постаті як чоловічої з поміж «батьків-засновників» української нації та держави. Це стало однією із низки причин стабільно високого суспільного рейтингу визначного історика – він належить до рідкісних діячів українського минулого, щодо яких українці мають переважно єдину й то прихильну думку (відповідно до соціологічних опитувань, проведених 2002 і 2010 рр., позитивне ставлення до М. Грушевського становило відповідно 53% і 68,4%, тобто воно має сталу позитивну динаміку). Своєю чергою, тріумфальне повернення «Великого Українця» (назва однієї із праць початку 1990-х рр.) в суспільний простір і його політичне «привласнення» стимулювали і стимулюють вибух наукового зацікавлення його постаттю (яке спочатку відзначалося некритичним сприйняттям і поширенням навіть у науковій літературі 1990-х рр. легенди «Михайло Грушевський – перший президент України», запозиченої з діаспорної публіцистики та взятої на озброєння українською номенклатурою початку 1990-х рр., щоб легітимізувати новий для України інститут президентської влади). Жодна інша постать українського минулого не має такої уваги з боку фахівців-істориків, як М. Грушевський⁷³. 2002 р. започатковано реалізацію державної програми підготовки 50-томного зібрання його творів (на 2016 р. вийшло 28 книг).

Попри наявність політичного замовлення, жодна політична сила не має інструментів примусу (якщо би навіть захотіла його здійснити) до того, щоб історики в Україні трималися якоїсь політичної лінії. Відтак, у трактуваннях історичних подій професійна

⁷³ Щоправда, за оцінками В. Тельвака, з кількох тисяч статей і кількох десятків книг про М. Грушевського, опублікованих на середину 2010-х рр., близько половини належить до суто комплікативних текстів або й відвертого плагіату (інформацію надав усно В. Тельвак).

поведінка українського історика залежить лише від його фахової сумлінності, і він вільний вибирати, чи стояти на позиціях суворого академізму, а чи підігрувати (з різних причин) настроям і/чи очікуванням політикуму. За таких обставин, наприклад, у середовищі дослідників Голоду 1932–1933 рр. в Україні сформувалися і співіснують досить відмінні інтерпретації, і при панівному в українській історіографії «геноцидному» дискурсі ніхто не забороняє висловлювати й альтернативні погляди, інколи навіть близькі до версій Голоду «перебудовних» часів. Так само ніхто не примушує істориків в Україні дотримуватися у своїх текстах тих поглядів, які містяться в написаних за державним замовленням і на бюджетні гроші історичних працях з історії УПА, і ніхто не вимагає від дослідників УПА повторювати інтерпретацію, уміщену в згаданому вище «Фаховому висновку» робочої групи істориків. Зрештою, з ключовими положеннями цього тексту кореспондує майже вся сучасна українська професійна історіографія українського самостійницького (визвольного, національно-визвольного, націоналістичного) руху 1920–1950-х рр., її зусиллями вже на середину – другу половину 2000-х рр. створено позитивний образ цього руху, який боровся в украї складних обставинах за Українську незалежну державу. Але при тому у фаховому середовищі й інтелектуальних колах достатньо активно обговорюють його «світло і тіні»⁷⁴. З іншого боку, у самий розпал офіційного курсу центральної влади періоду В. Ющенка на реабілітацію українського національного підпілля 2006 р. вийшла обсяжна книжка *Валентина Іваненка та Віктора Якуніна «ОУН і УПА у Другій світовій війні: проблеми історіографії та методології»*, у якій подано фактично підфарбовану радянську версію діяльності зазначених на титулі організацій. Але ніхто авторів – докторів історичних наук із Дніпропетровська – за це не переслідував і не було жодної, навіть сучасної професійної, обструкції.

⁷⁴ Варто сказати, що найбільш дискутованими в професійних колах дослідників ОУН та УПА, починаючи з 2000-х рр., є проблеми наявності/ненаявності ксенофобських компонентів у програмах і практиці цих організацій, а також участі/співучасті/неучасті в Голокості та рівні відповідальності за українсько-польський конфлікт на Волині 1943–1944 рр.

Українське суспільство було і залишається, хоча нині далеко меншою мірою, ніж 1991 р., поділеним/розколотим/розпорошеним за ідентифікаціями, культурними й політичними орієнтаціями і, зрештою, за баченням історичних подій (станом історичної свідомості/історичної пам'яті). Попри неодноразово відзначене у спеціальній літературі розмаїття культурно-ідентичнісних і скорельованих із ними «історичних» ідентифікацій українських громадян (зокрема, підтримку певного кола інтелектуалів має теза історика та публіциста *Ярослава Грицака* про «двадцять дві України»), усе ж соціологічні опитування щодо відповідної тематики, проведені впродовж періоду незалежного існування Української держави, дають підстави для соціологічного спрощення і висновку (значущого саме для розуміння стану та змін історичної свідомості українців) про бінарну опозицію, виражену у відомій метафорі про «дві України», яку сформулював і обґрунтував культуролог *Микола Рябчук*. Ідеться про співіснування, відповідно до термінів того ж таки дослідника, «двох ідентичнісних комплексів, що їх можна окреслити як нео- та антиколоніальний». Конкретніше твердиться про розкол українського суспільства на тих, хто орієнтований на український проект і водночас сповідує/якому є близькими західні цивілізаційні цінності, та на людей, які не мислять себе поза російським політичним і культурним простором, і відповідно на тих, хто пристає до «проукраїнської» (в різних її версіях – від етнонаціональної до багатонаціональної) або ж до «імперсько-радянської» (аналогічно в різних прочитаннях – від радянсько-партійного до суто імперсько-шовіністичного) моделей історичної пам'яті. Безумовною соціологічною тенденцією пострадянської України є поступове, але неухильне зростання прибічників «українсько-європейського» вибору та зменшення числа громадян, які не хочуть розривати з «російсько-імперською» пуповиною⁷⁵.

⁷⁵ Відповідно до опитування, проведеного авторитетними соціологічними організаціями в 2015 р. (Фондом «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва» спільно з соціологічною службою «Ukrainian Sociology Service» на замовлення Міжнародного центру перспективних досліджень; опитування не проводилося в Лу-

Крім того, значення має також і ступінь громадянської інфантильності/активності. Після спалаху інтересу до питань власної історії в часи горбачовської перебудови і на світанку незалежності, у 1990-ті – роки глибокої економічної кризи, коли переважна більшість українців були заклопотані більше виживанням у сучасному, відбувся різкий спад зацікавлення минулим. Проте, уже починаючи з 2000-х рр., як через загальну громадянську активізацію, так і через зростання залучення влади до модерування політики пам'яті (особливо в часи президентства В. Ющенка) українське суспільство виявилось втягнутим/увійшло добровільно в широку дискусію на теми власної історії, яка триває на різних рівнях (від професійної спільноти до формату «постів» у інтернетівських «блогах») донині.

Як свідчать соціологічні дослідження, тривале перебування у фокусі уваги держави певних історичних тем (які, наголосимо ще раз, упроваджують до широкого дискурсу не лише політичні актори, але передусім вони) стимулює зміни у сприйнятті визначених історичних подій (хоча на сьогодні соціологія не може достеменно інтерпретувати питому роль/співвідношення в цих трансформаціях масових уявлень про минуле й інших чинників – медіа, чинника зміни поколінь і т. ін.). Так, очевидно, що далеко не в останню чергу через стрімку активізацію державної політики реабілітації Української повстанської армії в часи президентства В. Ющенка кількість українців, які ставилися негативно до УПА, знизилася впродовж лише одного року з 52% (2006 р.) до 46% (2007 р.). Так само, завдячуючи зусиллям Ющенкової адміністрації, спрямова-

ганській області та анексованому Криму, проте проводилося як в окупованій, так і на контрольованій українською владою території Донецької області), 67,5% ідентифікують себе насамперед як громадяни України, а 2,6 % – як громадяни СРСР і 0,3 % – громадяни Росії; 50% виступають за вступ до ЄС, а натомість 12,2% – за вступ до Митного союзу Росії, Білорусі й Казахстану; громадяни України ставляться до історичних подій: до утворення Української повстанської армії 42,7% – позитивно, а 27,5% – негативно; до розпаду СРСР 54,8% – позитивно, а 29,3% – негативно; до проголошення незалежності України 73,1% – позитивно, а 13,5% – негативно, до Майдану 2013–2014 років 56,9% – позитивно, а 31,5% – негативно, до підписання Угоди про асоціацію України і ЄС 2014 р. 58,3% – позитивно, а 25% – негативно.

ним на вшанування жертв Голодомору 1932–1933 рр. і визнання його актом геноциду українського народу, за той же час число українців, які вважають Голодомор геноцидом, зросло з 39% до 63%.

Утім, масові історичні уявлення та зацікавлення окремих громадських середовищ минулим мають дуже обмежений вплив на те, про що пишуть, і фактично не мають жодного значення для того, як інтерпретують минуле фахівці. Історики відчують інтерес публічно активних груп громадськості до українського минулого (так само, як і самі його формують). Власне – рамковим «історичним» питанням, яке цікавить суспільство, є питання про те, хто такі українці? (тобто, простіше кажучи, звідки вони взяли-ся і яка їхня історична доля?). Вони отримують від своїх сучасників і конкретні питання щодо найближчого минулого. Звичайно, що частина суспільства не тільки ставила/ставитиме питання, а й пропонує/вимагає від істориків надати «фахове» обґрунтування наперед визначеної позиції, наприклад, неспростовно довести самостійний характер історичного шляху, який пройшов український народ. Проте українська громадськість (як і політикум) не має влади над тим, якими будуть відповіді на ці питання, заклики чи запити. Якщо було б по-іншому, то серед сучасних українських дослідників українського самостійницького руху від половини до третини вважали б ОУН і УПА ворожими українському народові колаборантськими організаціями (відповідно до даних про ставлення українських респондентів до названих питань, які отримали в 1990-х – середині 2010-х рр. соціологічні служби), а серед загалу вчених-істориків від половини до третини заперечували б самостійний характер українського історичного процесу (знову ж таки, якщо покликатися на дані соціопитувань про співвідношення прибічників національної чи російсько-радянської моделей історії України). Натомість, упродовж існування незалежної України майже не було і немає істориків, і зовсім немає авторитетних істориків, які тримаються ідеологічних конструкцій радянського походження, досі помітно представлених в історичній свідомості українського суспільства.

Однією з опосередкованих форм впливу держави на історіописання (якою держава, скажемо прямо, не зловживає) є інституційне сприяння та виділення коштів із державного бюджету на певні «суспільно значущі» наукові проекти в царині національної історії, як правило, узагальнювальні, спрямовані на найширшу читацьку аудиторію. З-поміж них – науково-документальна серія книг «Реабілітовані історією», у якій запропоновано системне дослідження та публікацію джерел з історії радянських політичних репресій в окремих областях України й Автономній Республіці Крим (на кінець 2016 р. опубліковано 106 книг, видання триває), фундаментальна «Енциклопедія історії України» (10 тт., 2003–2013), низка синтетичних праць (зокрема, серія з 15 томів «Україна крізь віки» (1998 – 1999), кожний із яких присвячений окремому періоду минулого України, а останній – українцям поза межами Батьківщини).

До ключових напрямків впливу політики на історіописання в Україні варто віднести підручникотворення. Шкільні підручники з історії в будь-якій країні світу є засобом громадянського виховання молодого покоління в пошані до свого народу та держави. Особливу увагу звертають на зміст навчальної літератури з історії в тих країнах, де гостро стоїть проблема невизначеності моделі розвитку, пошуку магістрального шляху для нації і держави. Наприклад, у пострадянській Молдові на тлі розколу між «румунською» етнічною ідентифікацією значної частини населення та прагненням іншої частини й політичного істеблїшменту вибудувати «молдовську» етнічну/політичну націю спроби влади змінити ідейне спрямування підручників із національної історії двічі (1995 р. і 2001 р.) спричинили масові демонстрації протесту проти владних змін.

У незалежній Україні підручники писали/пишуть передусім експерти – професійні історики з установ Національної академії наук і вищих шкіл, а також провідні педагоги середньої школи без прямого втручання держави й відповідного міністерства (освіти і науки) у зміст шкільного курсу історії та підручників. Загалом у

1990-х – на початку 2000-х рр. було створено цілу низку підручників і посібників з історії, в основу яких покладено прийнятний тоді концептуальний ряд і принципи націо- та державоцентризму. Проте неодноразово впродовж 1990-х – початку 2010-х рр. підручникотворення було предметом атаки (через медіа, виступи в парламенті, звернення і запити до профільного міністерства тощо) консервативних сил лівого політичного спектру в українському парламенті (партій комуністів, соціалістів), прокомуністичної Ради ветеранів України, регіональної фінансово-промислової еліти («червоного директорату»/представників «фінансово-промислових груп») східних областей, деяких одіозних представників Партії регіонів, які звинувачували авторів у «перекручуванні минулого», але насправді в тому, що в українських підручниках відбувся рішучий розрив із російсько-радянською історичною міфологією. Результати таких дій були вельми скромними; наприклад, із підручників прибирали і повертали назад термін «Велика Вітчизняна війна»; коли Міністерство освіти і науки очолював Дмитро Табачник (2010–2014) із підручників було прибрано епізоди про значущі для національної історії (і «незручні» для російсько-імперського її представлення) сюжети і проблеми. Зокрема, у книзі «Історія України» для 5 класу середньої школи, виданій 2013 р. (автори – О. Пометун, І. Костюк, Ю. Малієнко), не було жодної згадки про Голодомор 1932–1933 рр. і про сталінську депортацію кримських татар 1944 р.

Невдалою виявилася політично мотивована «операція „спільний підручник”» (як її назвав один із найбільш плідних авторів навчальної літератури з історії України для середньої школи запорізький науковець *Федір Турченко*) – проект із написання спільного («узгодженого») українсько-російського підручника з історії, який постав у період потепління українсько-російських міждержавних відносин за президенства Л. Кучми 2002 р. Оскільки йшлося, по суті, про реінтерпретацію української історії з російських позицій, ні професійна спільнота, ні широка громадськість цю ідею не підтримала, і вона, на короткий час будучи оживленою

в часи президентства В. Януковича, так і не отримала якоїсь конкретної реалізації і нині зі зрозумілих причин «почила в бозі»⁷⁶.

Починаючи з середини 2000-х рр., зміст шкільних підручників з історії та інших суміжних предметів поступово (але на сьогодні, очевидно, усе ще не достатньо) стає більш «людиноцентричним», таким, що враховує багатоетнічний склад сучасного українського суспільства, націленим не тільки на знання учнями відомостей із національної історії та духовності, а й на засвоєння досягнень світової, насамперед європейської, культури. У процесі модернізації навчальної літератури велике значення мала як індивідуальна ініціатива самих авторів, так і проникнення на український освітній ринок ідей сучасної європейської системи освіти, співробітництво громадянського суспільства, професійних істориків і державних інституцій задля вдосконалення історичної дидактики (зокрема, діяльність Всеукраїнської асоціації викладачів історії та суспільних дисциплін «Нова доба» (створена 2001 р.), Робочої групи з

⁷⁶ Історична наука сучасної Росії, попри помітне, порівнюючи з радянськими часами, методологічне оновлення, розвиток нових дослідницьких і дисциплінарних напрямів, у тлумаченні історії російсько-українських історичних взаємин значною мірою залишається на позиціях невизнання чи применшення української історичної суб'єктності (за небагатьма винятками, які підтверджують правило, – ідеться, наприклад, про відому дослідницю епохи Гетьманщини другої половини XVII ст. *Тетяну Таїрову-Яковлеву*, чи вченого, який нині живе в Німеччині, *Олександра Гогуна* – автора новаторських студій з історії радянських партизан і Української повстанської армії, діяльності радянських і нацистських спецслужб роки Другої світової війни). Цікаво, що така ж інтелектуальна ситуація, за оцінкою американського історика українського походження (з 1994 р. живе і працює в США) *Сергія Жука*, характерна й для середовища американських істориків – емігрантів із перебудовної РРФСР чи з незалежної РФ. Панування в російській історичній науці російськоцентричного нарративу можна пояснити декількома причинами, насамперед інерцією/силою імперського мислення російського суспільства (яке в своїй масі розглядає українців як етнічне відгалуження/продовження російського народу, Україну – як сателітну частину РФ, а незалежну державу українців – як прикре історичне непорозуміння) та реанімацією і активним пропагуванням імперсько-радянського трактування минулого офіційним Кремлем із часів установлення авторитарного правління *В. Путіна*. «Путінократія» запровадила в Росії «пам'ять суворого режиму» (за дзвінкою метафорою російського історика *Миколи Копосова*), а значна частина російських науковців, словами вже згаданого *О. Гогуна*, «добровільно слідує [...] ідеологічним настановам найсучаснішого російського мракобісся».

питань моніторингу шкільних підручників історії України під керівництвом професорки Києво-Могилянської академії *Наталії Яковенко* (2007–2009)). Утім, трансформація шкільних підручників з історії і сьогодні залишається темою, яку активно обговорюють зацікавлені кола.

Історики в Україні, які працюють над суспільно/політично/геополітично дражливими темами, як і скрізь у світі, творять свої тексти не тільки в межах «силового поля» влади, а й відчують на собі тиск із боку окремих політичних чи громадських сил/груп впливу поза владою, а також у разі дослідницького інтересу до складних питань взаємин з історичними сусідами – і з боку «сусідських» політичних й інтелектуальних середовищ. У сучасній Україні чи не найбільша увага політичних сил і громадськості завжди була прикута до теми Другої світової війни, яка попри втрату останніми роками, насамперед через російську агресію в Україні, своєї актуальності все ще залишається «мінним полем» для єдності українського суспільства (частина якого приймає тільки «національний» погляд на війну, а частина – лише «радянський»/«героїчний») і сприятливим символічним ресурсом для маніпуляцій з боку політиків, які за допомогою спекуляцій на переживаннях/пам'яті про війну мобілізують «свій» електорат. За словами відомого дослідника відповідної проблематики *Олександра Лисенка*, (висловленими 2008 р., але все ще актуальними) «покликані в комуністичні часи обслуговувати визначену ідеологічну нішу, історики і донині відчують прагнення певних політичних сил тримати їх за приручених інтерпретаторів власних версій війни. За принципові заперечення сталінської візії історичного процесу Другої світової війни на адресу науковців неодноразово сипалися звинувачення в зневажанні ветеранів і пам'яті полеглих та багатьох інших „гріхах”».

Активне втручання у «вправи з історією по-українськи» (метафора *Андрія Портнова*) демонструє, особливо з 2000-х рр., політичний істеблшмент сучасної Росії. Ідеться про протидію (у вигляді наукових текстів і підручників, політичної риторики чи навіть дипломатичних демаршів – згадаємо відмову російського президента *Дмитра Медведєва* взяти участь в урочистих заходах,

присвячених 75-ій річниці Голодомору 1932–1933 рр.) конструюванню в українській історіографії власного історичного наративу, що загрожувало/загрожує остаточному виходу українського суспільства з-під російсько-православної «умми» (іронічна метафора *М. Рябчука*), і зрештою – ідейному й політичному краху новочасного імперського проекту «русского мира». Особливо болісно бюрократія путінського режиму та придворні (і не тільки) історики сприймали/сприймають відтворення в українській історіографії правдивої історії українського національно-визвольного руху ХХ ст., адже останній навіть вустах українського комуністичного літератора російського походження завжди проголошував гасло «Геть від Москви!». Різке несприйняття маємо також і щодо українських версій Другої світової війни, оскільки радянський міф «Великої Вітчизняної» в сучасній Росії розглядають як об'єднавчий для збереження російського авторитарного режиму, мантри російської величчя та для утримання суспільств пострадянських держав у межах єдиного ідеологічного простору з РФ. Категоричну незгоду російська влада й історіографічне середовище висловлює і стосовно утвердження в українській історіографії, політичному дискурсі й історичній свідомості суспільства парадигми Великого голоду 1932–1933 рр. як Голодомору-геноциду: попри неодноразові запевнення В. Ющенка про те, що «країни, винної в Голодоморі, не існує», російська влада та її отруєні синдромом імперського мислення інтелектуали розглядають український дискурс як «спрямований на те, щоб максимально роз'єднати наші народи, об'єднані багатовіковими історичними, культурними і духовними зв'язками, особливими почуттями дружби і взаємної довіри» (з послання Д. Медведєва В. Ющенку, 2008 р.), фактично як чинник утвердження в українському суспільстві антиросійських і проєвропейських настроїв.

Іншу природу мають українсько-польські змагання на полі спільної історії. Тут не йдеться про збереження символічної гегемонії однієї країни над іншою, а мовиться, за словами польського історика *Кшиштофа Пом'яна*, про «розмінування конфліктів пам'яті, як розмінують бомби із запізнілим вибуховим зарядом», задля

відновлення історичної справедливості й актуальної потреби між-державного зближення, посилення партнерських стосунків між Україною і Польщею в контексті спільного європейського вибору. Такі прагнення спровокували й підсилювали/підсилюють суто пізнавальні інтенції для дослідників українсько-польських відносин міжвоєнного часу та 1940-х рр. – періодів, які своєю складною та суперечливою історією заклали згадані повище міни сповільненої дії. Проте така позанаукова, частково й політична, мотивація не змусила істориків обох країн відмовитися задля «дискурсу примирення» від своїх наукових поглядів (на які, своєю чергою, мають вплив і національно-патріотичні переконання як польських, так і українських істориків): в українсько-польській дискусії 1990–2003 рр. (пізніше, після акцій із відзначення пам'яті жертв Волинських подій 1943–1944 рр., науковий і суспільний інтерес до трагічних сторінок українсько-польських взаємин суттєво зменшився) хоча й було знято табу з дослідження конфліктного українсько-польського минулого, але історики залишилися поділені на умовні «польський» і «український» табори, і в питаннях, з яких існують принципові розбіжності, ніхто нікого не переконав.

4.2. Національна історія в мінливому (українському) світі

Як змінилася в зазначених вище політичному та суспільному контекстах незалежної України її національна історія в суто фаховому (не дидактичному) вимірі? Для того, щоб відповісти на це питання, передусім потрібно сказати, хто її писав/пише. На зламі 1980–1990-х рр., кількатисячний «загін» українських радянських істориків перетворився на майже такий самий «загін» істориків національних, які здійснили чи активно підтримали масштабну «націоналізацію» українського минулого. Така швидка і безболісна метаморфоза для певної частини істориків сталася досить «природно», адже їхній спосіб мислення відзначався вірністю тільки одній «правді» – правді вищих партійних функціонерів, те-

пер правді новопосталої Української держави, яку історики цього типу беззаперечно, за звичкою, визнали. Їх левову частину становили колишні історики партії, які масово «перекваліфікувалися» в істориків України, рідше інших дисциплін. Така швидка трансформація була закріплена інституційно: кафедри історії КПРС, починаючи з 1990 р., ставали кафедрами історії України чи приєднувалися до інших вишівських підрозділів, а Вища атестаційна комісія України автоматично присвоїла історикам КПРС наукову спеціалізацію «Історія України». Стрімке проникнення в «маси» українських істориків «національної» історичної ідеології завдячує також посиленню в умовах суверенізації України національної самосвідомості серед загалу гуманітарної інтелігенції. Для частини істориків готовність до прийняття національного погляду на минуле була зумовлена кризою радянської системи цінностей у 1980-ті рр. загалом і відсутністю авторитетної альтернативи йому в умовах абсолютної дискредитації радянського зображення історії України зокрема. Нарешті, безумовний вплив на настрої істориків чинив величезний суспільний і політичний запит на власний опис історичних подій, від якого залежала доля й українського суспільства, і української держави. За словами американського історика *Йоханана Петровського-Штерна*, зацікавлення власною історією, зокрема й в українському суспільстві – «це нормальне явище для постколоніальної [...] нації, яка конструює себе і потребує напруженого самоусвідомлення». Бачення значною частиною сучасних українських істориків, попри зміну поколінь, своєї суспільної місії (чітко усвідомлене чи інтуїтивне) як співучасників творення української нації (етнічної чи політичної) та держави залишається до сьогодні важливим чинником, який спонукає звертатися у своїх наукових пошуках до національної історії.

Історики, які писали з національних позицій, у 1990-х рр. умовно поділилися на «офіційних» – схильних до постійного врахування думки поточної влади на «змінне минуле», і «націонал-демократів» – готових до просування української візії минулого не залежно від хитань ідеологічного клімату та суспільної думки (хоча ідейні й інтелектуальні кордони між цими групами – досить

прозорі). Попри відмінності в їхніх поглядах на окремі події та процеси української історії, на кінець 1990-х – початок 2000-х рр. вони сформували певну цілісність наукового образу історичної України. У його основі лежали здобутки попередньої нерадянської української історіографії, підсилені інтелектуальним імпортом ідей диспору української історіографії міжвоєнного та повоєнного часу, сучасних західних істориків-україністів, переважно українського етнічного походження. Концептуальні погляди класиків української історіографії чи найбільш авторитетних закордонних істориків (М. Грушевського, В. Липинського, Д. Яворницького, О. Оглоблина, І. Крип'якевича, І. Лисяка-Рудницького, Р. Конквеста та ін.), які здебільшого стосувалися домодерної і ранньомодерної історії України і спочатку без коректив імпантувалися в національний історичний наратив, у 1990-х – на початку 2000-х рр. були частково переосмислені чи «доповнені» (якщо йдеться про українську історію XIX–XX ст., до початку 1990-х рр. майже не опрацьовану ні в українській, ні в світовій історіографії) новими концепціями. Зокрема, було окреслено, здебільшого в межах пояснювальних схем М. Грушевського, проблематику середньовічної та ранньомодерної історії України, переозначено козацьку проблематику (з праць істориків зник топос ворожих кримських татар, нащадки яких тепер ставали опорою Української держави на теренах її непевного складника і посилено наголос на суперечностях козацтва з Московським царством/ Російською імперією), замість радянської концепції Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні сформульовано концепцію Української революції 1917–1921 рр., що акцентувала на національних і демократичних її аспектах, вивчено конкретику та вироблено узагальнені пояснювальні моделі з проблем радянського режиму в Україні, особливо сталінського періоду (панівний в українській історіографії дискурс про СРСР був і залишається донині близьким до ідей західної «школи тоталітаризму»), визначено базові засади для історії українського національно-визвольного руху на всіх його етапах, напрацьовано значний фактичний матеріал та меншою мірою методологічний інструментарій для визначення «українського» виміру Другої

світової війни. Доробок указанного напрямку історіописання про Україну на середину 1990-х – початок 2000-х рр. було підсумовано в низці узагальнювальних праць, які претендували на «нове бачення» (як названо підзаголовок одного з таких синтезів) усєї сукупності української історичної проблематики.

Через різні причини головною проблемою української історіографії з самих початків її «автономного плавання» був і меншою мірою залишається невисокий рівень значної кількості досліджень – якість історичних текстів, які продукували/продукують українські історики, далеко не завжди відповідає прийнятним у провідних історіографіях академічним стандартам, байдуже про що і на яких методологічних (теоретичних) підставах вони пишуть: чи про політичну біографію Івана Мазепи, чи про домініканський чернечий орден у середньовічній Європі. Особливо відчутним було застосування псевдонаукового історіописання в 1990-х рр., «підкріплене» масовим застосуванням «технологій» плагіату – справжньої «ракової пухлини» академічної науки, зокрема й історичної, у незалежній Україні та інших пострадянських державах досьгодні. Проте з середини – другої половини 1990-х рр. засигналізовано й іншу проблему, тепер уже не тільки вузькопрофесійного, а й світоглядного та суспільно-політичного характеру. Низка українських і закордонних істориків почала вказувати (і вказує донині) на хибі того способу історіописання, що тоді домінував і досі переважає на теренах української історичної науки, який, із легкої руки *Г. Касьянова*, був названий «нормативною» (чи «канонічною») історіографією. Не станемо докладно повторювати описані у відповідних дослідженнях «дефекти та обмеження» «національного канону», обмежившись лише найсуттєвішими з них⁷⁷.

⁷⁷ Варто зазначити, що проблему переосмислення традиційної, базованої на підходах народницького та державницького напрямів історіописання, парадигми української історіографії, розглядали й на низці форумів і дискусійних майданчиків, які проводили українські діаспорні історики в 1960–1980-х рр. З обґрунтуванням територіального бачення історії України виступив 1991 р. *Омельян Прицак*, опублікувавши програмну статтю «Що таке історія України?». Значний розголос серед закордонних фахівців з української проблематики, менший – серед українських істориків мала також стаття американського русиста і україніста *Марка фон Хагена* «Чи має Україна історію?», опублікована 1995 р. в американ-

Уважають, що етноцентрична історіографічна традиція, в основу якої покладено схему М. Грушевського, з позицій сучасної науки нерелевантна, а тому потребує ревізії. Зазначено, що в більшості текстів представників «нормативної» історіографії проігноровано або не достатньо зауважено історичні долі історичних сусідів етнічних українців, з якими ті жили пліч-о-пліч упродовж сторіч – євреїв, поляків, росіян, вірмен, греків тощо. Висловлено також закид про спотворення політичної перспективи історії українського етносу, адже його політична історія не самодостатня, як свідчить багато праць, а тісно пов'язана з тими утвореннями, у складі яких перебував український етнос і його пращури. Зазначено про неслухняність ретроспективного підходу до минулого, який поміщає історію в сучасну картину світу, унаслідок чого українців домодерної епохи наділяють тими характеристиками, якими вони не могли володіти апіорі, зокрема, наявністю національної самосвідомості, прагненням до державної незалежності та безперервною боротьбою за неї проти агресивних сусідів як стрижневою віссю історії. Загалом запропоновано відкинути через наукову неадекватність такі риси національної історії, які в західній історіографії іменують «історіографічним націоналізмом». Натомість запропоновано інші моделі писання про минуле України та українців, які в концентрованому вигляді можна підсумувати так: «Припинити писати історію України так, ніби вона розгорталася на острові, на який час від часу ззовні здійснювали вторгнення підступні й зажерливі вороги» (метафора запозичена з одного із текстів *Олександр Осіпьян*). Якщо говорити про позитивну програму «ревізійоністів», то їхня провідна теза досить проста і водночас складна: конче вийти з історіографічної ізоляції, у якій усе ще перебувала (перебуває) українська історіографія, і швидко інтегруватися у світовий історіографічний простір. Конкретніше йшлося про запо-

ському кварталнику «Slavic Review». У ній майбутній голова Міжнародної асоціації українців висловив думку, що історія України може стати цілком сучасною галуззю студій, але для цього повинна вийти за межі етнонаціональної проблематики і брати до уваги донаціональні, наднаціональні та транснаціональні аспекти українського минулого.

зичення (рецепцію) новітніх західних ідей, концепцій, категорій, методологій. Для «лікування» «хвороб» (які переживали/переживають усі без винятку історіографії постколоніальних, передусім пострадянських, націй-держав) було прописано декілька «ліків» і дано низку «порад». З-поміж головних – застосування територіального (виходячи з території сучасної України й обширу, на якому розгорталася історія українського етносу та його сусідів), а отже, поліетнічного погляду на українське минуле, т. зв. транснаціональної (перехресної, крос-культурної) перспективи, гуманізація та антропологізація минулого в сенсі використання досягнень т. зв. нової культурної та нової соціальної історії, прийняття ідеї про складну, амбівалентну й нелінійну природу колективних, зокрема етнічної та національної ідентичностей, і про їх доволі «пізній» характер.

Важливо підкреслити, що критика «канонічного» історіописання не обмежена тезою про його суто наукову неспроможність. Його принциповою вадою проголошено політичну ангажованість, а саме – зосередженість на легітимізації нинішньої держави й етнічної нації, неактуальності для сучасної України. Стверджено, що національна історія в «нормативному» вигляді, сконцентована переважно на діяннях, перемогах і стражданнях етнічних українців, не забезпечує потреби інтеграції гетерогенного в ідентичнісному й аксіологічному сенсах українського суспільства в сучасну політичну націю. У текстах окремих радикальних противників традиційного національного нарративу йдеться також про його невідповідність сучасній постмодерній ситуації «занепаду» національної ідентичності, зростання ваги (над), (пост) і (не) національних ідентичностей у контексті процесів глобалізації, усталення мультикультурного суспільства в країнах Заходу. Як висловився представник цього кола інтелектуалів на одному з обговорень питань історичної пам'яті в Україні, що відбувалося в другій половині 2000-х рр., сучасній молоді великого українського міста «по барабану» (як він вважає, за її ж словами) національна належність і національні проблеми.

Власне, як здається, середовищу «ревізійоністів» не властива ідейна (як і персональна) однастайність, при тому чи не головна із розбіжностей між ними полягає в різному розумінні місця національної проблематики та національної історії в сучасному історіографічному просторі. Низка його лідерів цілком заперечують можливість національної історії адекватно пояснити минуле України, твердячи про вичерпання нею своїх можливостей і закликаючи відмовитися від неї на користь транснаціональних чи постнаціональних підходів (Г. Касьянов, О. Толочко). Інші історики вважають модель національної історії прийнятною для інтерпретації українського минулого і здатною задовольнити потреби українського суспільства у власному образі минулого, але тільки після її модернізації відповідно до окреслених вище пропозицій і вимог (Я. Грицак, Л. Зашкільняк, Н. Яковенко). (При тому Н. Яковенко та Я. Грицак уже в середині 1990-х рр. опублікували новаторські синтези з однаковою назвою «Нарис історії України», присвятивши їх відповідно середньовічному і ранньомодерному періоду (Н. Яковенко)⁷⁸ та модерній добі (Я. Грицак)⁷⁹, у яких з різною мірою новизни реалізовано їхні «ревізійоністські» наміри і які наукова й освітянська спільнота розглядала як альтернативу декільком десяткам синтезів, підготовлених у річницю «нормативної» історіографії). Цікаво, отже, що для обґрунтування політичної тенденційності та наукової непридатності «канонічного» нарративу й легітимізації наукової валідності іншого, ніж «канонічне», бачення історії України, застосовували/застосовують не тільки наукову, а й політичну логіку, яку, своєю чергою, подавали/подають за необхідний пункт для дискредитації того ж самого «канону».

Наскільки слушною була/є і чи змінила ревізійоністська критика сучасну українську історіографію? Відповідь на перше питан-

⁷⁸ Книга Н. Яковенко «Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст.» вперше опублікована 1997 р., пізніше, у доопрацьованому вигляді й під іншою назвою, перевидана двічі.

⁷⁹ Праця Я. Грицака «Нарис історії України: формування модерної української нації XIX – XX ст.» вперше опублікована 1996 р., перевидана 2000 р. Відомо, що сам Я. Грицак пізніше критично поставився до деяких положень свого тексту.

ня ускладнює млявість безпосередньої дискусії між умовними «традиціоналістами» та «ревізіоністами», яка радше відбувається «за лаштунками» й рідко виливається у відкриту полеміку. Лише поодинокі виступи та тексти яскравих представників національно-державної парадигми (Я. Ісаєвича, Я. Дашкевича, Ю. Мицика, І. Гирича та ін.) були відповіддю на критику колег. Полеміка з приводу обмежень і переваг національної історії розгорнулася з новою силою і набрала відкритого характеру, з наведенням розлогої аргументації, спробою поставити крапки над «і» під час обговорення принципів підготовки «нового» («сучасного») українського історичного гранд-нарративу, що відбувалося на сторінках «Українського історичного журналу» впродовж 2012–2014 рр. (дискусія, на жаль, не була підсумована «проговоренням» позицій і «спробами порозуміння»).

І перебіг дискусії, і сам розвиток історіописання в Україні з часу її започаткування свідчать, що ревізіоністська критика значною мірою була на часі, стимулювавши рефлексію над станом і методологічними проблемами науки історії в Україні, та пішла на користь вітчизняній Клію. Безперечно, що цілком слушними були наголоси на тому, що не можна анексувати весь український історичний простір під український етнічний масив, що варто відійти від спрощеного/примітивного погляду на українське минуле лише тільки як історії політичних прагнень і національно-визвольних змагань та наповнити історичний образ України розмаїтою дійсністю людського існування поза «кров'ю і ґрунтом», що потрібно враховувати широкі політичні, етнічні, соціальні, культурні контексти і зв'язки, які визначали і долю українського етносу, і долю території, на якій розгорталося історичне життя українців, і долю тих політичних утворень чи держав, які існували на теренах нинішньої України. Очевидно, що дотримуватися жорстко моноцентричного і монолітного нарративу про національне минуле має право міфотворець, національний мегаломан чи невіглас, але не сучасний історик. Власне, попри те, що в національній історії пишуть, на жаль, усе ще чимало слабких текстів, «дитячі хвороби» української історіографії все ж долають – про це свідчать студії

провідних істориків, яких асоціюють із цим напрямком і які відповідають вимогам міжнародного інтелектуального ринку: окрім названих вище – *Сергія Білокона, Анатолія Бойка, Станіслава Кульчицького, Анатолія Русначенка, Валерія Степанкова, Валентини Шандри, Юрія Шаповала* та ін.

З іншого боку, не слухними здаються крайні погляди, носії яких уважають національну історію за дисципліну, «не адекватну сучасному рівню історичної науки», «архаїчну», «ідеологічно навантажену», «відсталу», «упереджену» і просякнуту «якобінським мисленням», якій місце хіба в «інтелектуальному гетто» (всі ці означення взято з відповідних публікацій 2012–2016 рр.). Почнемо з того, що категорична альтернатива, яку пропонують – написання історії України в «ненаціональний» спосіб, – доволі розпливчата і майже не підкріплена конкретними дослідженнями, за небагатьма винятками. Як влучно висловився щодо подібного способу продукування смислів Я. Грицак, «деконструкція без конструкції межує з безвідповідальністю». Тим паче, що принципівий плюралізм сучасного світового історіописання, величезна кількість методологій і теорій, за допомогою яких відкривається світ історії, робить недоречною саму постановку питання про «єдино правильну» репрезентацію минулого. У цьому зв'язку не зайвим видається спостереження *Кшиштофа Пом'яна*, який, розглядаючи природу генераційних/інтелектуальних поворотів/бунтів/революцій у світовому історіописанні, дійшов висновку, що будь-яке покоління істориків, яке позиціює себе як нове, схильне з потреби власної легітимації та консолідації створювати образ ворога й урочисто заперечувати досвід попередників. При тому, пише польський дослідник, «революціонери не знають доробку тих, кого вони критикують».

Попри нищівну критику національна історія в Україні та й у світових історіографіях залишається одним із панівних напрямків історичної професії. Вона не сходить із порядку денного навіть найбільш просунутих у сенсі методологічних новацій історіографії, включаючи німецьку (у Німеччині трансконтинентальними чи позаєвропейськими дослідженнями на кінець першої декади

нинішнього сторіччя було зайнято заледве 5 відсотків професійних істориків) та американську (у найбільш розвиненій країні в сенсі застосування нових трендів в історіографії на цей же період не більше третини дослідників були фахівцями в неамериканській і неєвропейській історії) історичні науки. Чому ж усупереч неодноразово проголошеній її смерті вона, як Фенікс (за висловом автора, співавтора та редактора кількох узагальнювальних праць про історію історіографії в Європі в XIX–XX ст. німецького історика *Штефана Бергера*), воскресає?

По-перше, національна історія як проект академічної науки (а не політики пам'яті й патріотичного виховання в середній школі) сама собою не є ані ненаукова, ані анахронічна. Вона, якщо базуватиметься на прийнятих у світі стандартах ремесла, має таку ж наукову легітимність, як й інші напрямки, течії історіописання, а допоки існуватимуть спільності, що їх називають «націями» (які, як відомо, завжди індивідуальні й динамічні в сенсі способів уявлення про себе) та їхні держави, «національні історики» можуть спати спокійно, адже для науки, як колись висловлювався *Марк Блок*, потрібно мати всього дві речі: людину і предмет. Найбільша її суто наукова вада не унікальна й подібна до хиб альтернативних підходів, зокрема транснаціонального, регіонального, локального, а також наративів, в основу яких покладено вивчення категорій класу, ґендеру, релігії – це надмірна концентрація дослідницької оптики на своєму об'єкті, у цьому випадку на понятті нації та національної держави.

Важливо підкреслити, що національні моделі історіописання зберігають значення і певного фундаменту, без якого неможливо уявити вихід у (понад), (пост) чи (транс/між) національні перспективи. Найкращі сучасні праці з обсягу таких дослідницьких стратегій базовані на застосуванні та зіставленні доробків національних історичних наративів. Наприклад, автор відомого і впливового дослідження з ранньорадянської національної політики «*The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the USSR, 1923–1939*» (2001) *Террі Мартін* активно цитує студії «національних» істориків сучасних пострадянських держав – тодішніх респу-

блік у складі СРСР, які вивчають сталінську національну політику в межах «своїх» національних територій, хоча й нерідко доходять дещо інших висновків, ніж вони. У не менш відомій книзі іншого американського вченого *Тімоті Снайгера* про масові вбивства населення на підвладних сталінському та гітлерівському режимам «Кривавих землях», яка належить до взірцевих досліджень «транснаціонального» характеру («Bloodlands: Europe Between Hitler and Stalin» (2010)), висловлено промовисту думку про те, що хоча й національні історіографії обмежені у своїй спроможності осягнути весь жах, масштаби і злочинні технології сталінської та гітлерівської машини знищення, проте без їхніх історичних наративів, їх порівняння та використання фактологічного доробку цього зробити також не можливо.

Цілком на часі й суспільно-політичні функції, які виконує національна історія в Україні і без яких Україна як цивілізована держава, як здається, може не відбутися. Як би не оцінювати рівень/стан розвиненості сучасної української політичної нації, майже ніхто з серйозних дослідників не заперечує її більшу чи меншу «наявність» (щонайменше у вигляді «ядра» – критичної маси громадян, які визнають свою належність до неї, готових заради неї йти на жертви і для яких така ідентифікація є визначальною). Якщо прийняти цю констатацію, то немає підстав відмовлятися й від іншого об'єктивного факту – оскільки кожна спільність (як і спільнота, людина і власне будь-що на цій грішній землі) має свою «біографію», її має і спільність національна. І якщо історію цієї спільності, як історію будь-чого іншого, що є/було в актуальній соціальній реальності, не писатимуть професійні історики, то вона опиниться, як слушно відзначив сучасний український дослідник *Кирило Галушко*, у руках «політиків, демагогів та пройдисвітів». Останні значною мірою формують і формуватимуть, якщо їм у цьому не заважатимуть сумлінні й відповідальні фахівці, викривлене уявлення про минуле, зокрема й про те, якою є історія суб'єкта, який іменуємо сучасною українською (політичною) нацією. У такому разі історики, не розриваючи зв'язку зі своїм професійним покликанням – дослідженням минувшини в максимально правдивий спо-

сіб, виконуватимуть, навіть якщо не прагнутимуть цього (оскільки вироблені історичні знання перебувають «у вільному плаванні» й сприйняття цих знань у фаховому чи нефаховому середовищі не залежить від того, що вони про це сприйняття думають) низку важливих соціальних функцій. З-поміж таких назвемо пізнавальну (забезпечуватимуть українське суспільство уявленнями про те, як сталося так, що воно має сучасне з усіма його соціальними феноменами, навіть із феноменом нації), ідентифікаційну (консолідаційну) (допомагатимуть зміцнити духовний зв'язок між членами національної спільності, описуючи спільне минуле), легітимаційну (наводитимуть аргументи і для членів нації, і для зовнішнього світу на користь її реального існування та zarazом виправданості, законності претензій на те, щоб бути такою з відповідними політичними і правовими наслідками). Звичайно, що така історія, як і будь-яка інша (глобальна, транснаціональна, мікроісторія тощо), може бути цицеронівською *magistra vitae*, або своєрідним «банком історичного досвіду» (термін російських істориків Ірини Савельєвої та Ангрія Полетаєва), умістищем корисної інформації, яка може спонукати істориків пропонувати суспільству ймовірні пошуки відповідей на проблеми, які турбують його сьогодні, керуючись тим, як (добре чи погано, ефективно чи деструктивно) виходили з подібних ситуацій наші попередники. Важливість цієї функції історичного знання, яка поширюється і на знання про національну історію, дуже точно сформулював британський історик Джон Тош: «Нам потрібно знати, коли ми ломимось у відчинені двері, а коли б'ємося лобом об стінку».

Як і на початках української незалежності, нині все ще залишається незадоволеною потреба українського суспільства в зціленні від травматичного досвіду недавнього драматичного минулого та моральної сатисфакції за перенесені лиха від імперських, радянського, нацистського режимів. (Зрозуміло, українці й інші етноси України були не лише жертвами, але й мали більше чи менше значення у творенні й функціюванні цих систем, проте не менш певним є експортований і насильницький – прямо чи опосередковано – спосіб їх установлення на українських землях).

Доведеться розказати й про страждання, породжені співучастю місцевих жителів (безвідносно до їхньої етнічної чи конфесійної належності) у надуживаннях чи злочинах тих політичних утворень, які контролювали українські землі. Від початку Першої світової війни до закінчення Другої на теренах сучасної України загинув кожен другий чоловік і кожна четверта жінка. Жоден інший європейський народ, за винятком євреїв, не зазнав таких тяжких біологічних утрат у кривавому ХХ столітті, як українці. Українці пережили найжахливіший у світовій історії штучно організований голод. Правда⁸⁰ про українські страждання була прихованою за сімома замками не тільки в СРСР, а й оголошена «фашистськими» чи «націоналістичними» вигадками і на демократичному Заході, і все ще далеко не завжди її приймає міжнародне співтовариство. Українці дуже довго її зберігали й обстоювали, і вони хочуть, щоб їхній погляд на минуле, насамперед на його криваві сторінки, не був учергове проігнорований. Заслуговує бути почутою і правда про українських євреїв – жертв революційного і воєнного лихоліття 1918–1921 рр., про Шоа в Україні, під час якого було знищено від 1,5 до 1,9 млн. євреїв (близько 70 % довоєнного єврейського населення України), що становило близько 1/4 всіх євреїв, убитих у ході політики «остаточного вирішення»⁸¹. У спільному, плюраліс-

⁸⁰ Автор перепрошує читачів, які вважають це слово рудиментарним залишком позитивістського світосприйняття, перформативною фікцією. Автор до таких глибин мислення поки що не дійшов, і він продовжує вважати пошуки правди (істини) в науці найважливішим її питанням.

⁸¹ На початку 1990-х рр. українська історіографія не виявляла зацікавлення проблематикою єврейського Голокосту під час нацистської окупації України – вже тоді однієї з центральних в історіографії та громадській думці країн Заходу. Така пасивність була викликана як суто науковими (потребою для українських дослідників фактично «починати з нуля» замовчувану в радянській історіографії тему), так і суспільно-політичними чинниками (байдужістю до єврейської Катастрофи української влади, яка щойно тільки за президентства В. Ющенка почала впроваджувати в офіційний політичний дискурс, чи, за оцінками деяких спостерігачів, у політичну риторику Української держави пам'ять про Шоа; зосередженість основних суб'єктів меморіальної політики на легітимації української етнонаціональної пам'яті). Проте з середини 1990-х, а особливо – з 2000-х рр. нацистський геноцид українського єврейства стає пріоритетною цариною з поза питомо української історичної проблематики. На середину 2010-х рр. в Україні

тичному національному наративі в ідеалі мають бути представлені всі етнічні наративи про сумні чи трагічні події в історії кожного з народів, які мешкали й мешкають на території України.

Відкритим у цьому випадку залишається лише питання, як примирити/узгодити історії різних етнічних, расових, конфесійних груп, які є громадянами України. Очевидно, що тут не може бути повної й остаточної відповіді, і це, можливо, будуть наративи, а не наратив. Потрібно прагнути до максимально правдивої та такої, що бере до уваги рації кожної зі сторін, історії взаємин українців і їхніх «пращурів» з іншими етносами, які населяли/населяють Україну. Якщо для трьох умовно «основних» сусідів українського етносу – росіян, поляків, євреїв – ця проблема вже достатньо артикульована в сучасних дискусіях на теми національної історії, цього не скажеш поки що про інші етнічні спільності, які населяли/населяють українські терени. Зокрема, як доволі переконливо про це нагадав сучасний український сходознавець *Олександр Галенко* (наслідуючи ідеї, які ще в 1920-х рр. обґрунтував український історик *Володимир Пархоменко*), потрібно довести важливу і часто конструктивну роль Степу і кочових спільностей в історії України, переосмислити нав'язаний російською імперською та радянською історіографіями міф про звільнення українського народу від степової загрози завдяки входженню в орбіту Російської імперії. (Зазначене об'єктивно працюватиме й на сучасний український національний проект, оскільки демонструватиме органічність присутності українського Півдня та Криму в складі сучасної української нації та держави). Національний український наратив, який би визнавали вірогідним і «своїм» представники

опубліковано сотні наукових студій про Голокост, захищено 9 дисертацій, присвячених суто єврейській Катастрофі в Україні, функціують спеціалізовані наукові осередки з вивчення Шоа, виходять серійні видання, присвячені тільки цій проблемі – журнал, бюлетень та альманах. Отже, важко погодитися з тими спостерігачами, які вважають, що сучасна українська історіографія не надає єврейській трагедії відповідного значення. Інша річ – дискусійність певних питань, пов'язаних зі ставленням українського самостійницького руху та місцевого населення років війни до нацистської політики «остаточного вирішення єврейської проблеми».

всіх етносів сучасної України, вимагатиме філігранної роботи зі «складним» історичним фактажем, уміння істориків чути один одного, зрештою, здатності «наступити на горло» власній (національній) «пісні».

Як уже зазначено вище, не варто абсолютизувати політичну історію українського етносу й описувати її як суцільне криваве побоїще, де українці постійно були жертвами, відбивалися від ворогів і боролися за національні інтереси. Проте далекою від істини буде й така історія, яка творитиме марево історичної України як «тихої заплави», де квітла мирна співпраця, взаємодія та культурні взаємовпливи поміж етносами та конфесіями. Ігнорування, амнезія, викреслення з професійних образів минувшини її контрверсійних, часто кривавих фрагментів в ім'я фіктивного громадянського примирення чи сумнівної політкоректності нічим не краще від національно-патріотичної її індоктринації, тому що так само є далеким від історичної дійсності, не загоює, а радше задавнює рани конфліктних пам'ятей⁸², а з етичної перспективи

⁸² На наш розсуд, логіка «альтернативи між мовчанням і пам'яттєвим консенсусом» (словами французької дослідниці траєкторій ставлення до «живого» минулого в сучасній Іспанії *Одетти Мартинес-Малер*) задля примирення на полі пам'яті «не спрацює» в сьогоднішній Україні, а сама така альтернатива, як твердить та ж науковиця, «фальшива». У випадку України (аналогічно до випадку Іспанії) йдеться про два можливі (і однаково неповноцінні) вибори, до яких – того чи того – закликають окремі українські інтелектуали та політики: між суспільною угодою про амнезію (яка все рівно не здолає дисонанс пам'ятей і не може завадити їх реактивації будь-коли і будь-ким) та штучним інсценуванням минувшини, з якої формується певний компромісний варіант за принципом 50/50 (що по суті означає відмову від глибокого осмислення минулого, відсікання від нарративу тих сегментів, які заважають реалізації проекту «врівноваженої» історії, а значить – її примітивізації, релятивізації історичної істини, зрештою – до хибного історичного знання, яке чинитиме негативний вплив на проектування суспільством свого майбутнього і рано чи пізно буде оскаржене). Натомість запропоновано «врахувати розходження між пам'ятями». «Демократія тільки виграє, якщо відмовиться зводити всіх інших до одного: навчити кожного вільно і мирно висловлювати розбіжності – хіба це не те, що може найкраще забезпечити нас від убивчих циклів помсти?», – зауважує французька історикиня. Такий спосіб співіснування різних історичних уявлень в одному суспільстві вона називає «демократичним дисенсусом», і він, як здається, найбільш ефективний для вгамування пам'яттєвих конфліктів у нинішній Україні. Якщо говорити не про ситуацію

відверто потурає етосу масової культури, стану глобального філістерства й манірності, а то й попросту – є моральним злочином, наругою над пам'яттю про мільйони людей, чий життя і покалічені доли були принесені на олтар амбіцій чужоземних і заклопотаних власною величчю режимів.

Український історичний наратив не може не брати до уваги і той простий факт, що здобуття Україною незалежності, якщо її визнати за безумовне загальне благо, було наслідком не тільки мінливості випадкових чинників і геополітичних кон'юктур. Не меншою мірою сучасна ситуація – це результат тривалої (хоч і дискретної) діяльності історичних акторів, що виплекали українську ідентичність і домагалися, переважно за (вкрай) несприятливих обставин, її визнання у світі. Відтак, відсовувати на маргінеси історіописання національно сфокусовану проблематику неправильно з погляду її ролі в історії сучасної нації та держави. Важливо, щоб вона була представлена збалансовано з іншими «шарами» українського історичного процесу. Крім того, попри порівняно добру опрацьованість, вона зберігає суто дослідницьку привабливість, насамперед, у сенсі звільнення її від рудиментів «історіографічного націоналізму», вивчення її інтелектуальних і соціальних вимірів. Низка сучасних студій (зокрема, *Владислава Гриневича* про суспільно-політичні настрої населення України в 1939–1945 рр., *Олександра Зайцева* про ідеологію українського націоналістичного руху міжвоєнного часу, *Івана Патриляка* про український вивольний рух наприкінці 1930-х – 1950-ті рр.) демонструють, як, залишаючись у полі національної політичної історії, можна знаходити її нетривіальні аспекти та по-новому їх інтерпретувати.

середини 2010-х рр. (тактику політики пам'яті), а про стратегічну перспективу, то, на нашу думку, в українського суспільства є всі шанси для подолання критичних розходжень щодо свого минулого (проте навряд чи доцільна і можлива повна одностайність у цьому питанні). Для досягнення зазначеної мети потрібна насамперед – не мало, не багато – некваплива і кропітка узгоджена «просвітницька» робота професійних істориків, освітян, засобів масової інформації, громадянського суспільства за підтримки державних інституцій України щодо впровадження в суспільний простір фахово аргументованого образу спільної історії.

Зрозуміло й те, що історія української політичної нації має враховувати і залежить (залежатиме) не тільки від самого минулого й наявного в істориків інструментарію для його інтерпретації й репрезентації. Вона має відштовхуватися й від розуміння того, історію якої сучасної спільності ми описуємо, зокрема, яким є співвідношення різних етнічних груп, національних, релігійних, культурних, соціальних ідентифікацій у тому, що іменуємо українською нацією, і яку модель національного будівництва приймає сучасне українське суспільство. Автор цієї книги вважає правильним виходити в конструюваннях національного минулого макrorівня (гранд-наративах) з об'єктивного факту абсолютного переважання в етнічній структурі українського суспільства тих, хто ідентифікує себе з українським етносом (а це 77,8 % від усього населення України за даними останнього його перепису 2001 р.), а також, якщо говорити про стратегії українського (політичного) націотворення, з найбільш перспективної, як здається, «м'якої» форми «будівництва» нації, що передбачає поєднання ідей «етнічної серцевини» та «державницького патріотизму»/«громадянського націоналізму» в «прагматичному» його варіанті (у термінах українських філософів *Василя Лісового* і *Олега Проценка*), що наголошує на доволі повільному, «стихійному» (без інституційного пресингу) процесі національного згуртування.

Важливо розуміти, що суспільно-політичні виклики сучасного світу, які мають брати до уваги й історики ближнього, ба навіть далекого зарубіжжя, значно подібні до українських. Популярне донедавна серед західних інтелектуалів твердження про «неважливість національного», як виглядає, виявилось передчасним. Світові тенденції глобалізації, регіоналізації та мультикультуралізму не скасовують значення національної держави як основної форми політичної ідентичності та ключового чинника світопорядку. Національна самосвідомість у всьому світі залишається неоціненним ресурсом, який стимулює почуття відповідальності за свою країну та дії свого уряду, за справедливий соціальний порядок для всіх членів «уявленої спільності». Прив'язаність до своєї нації та держави відіграє роль своєрідного «енергетичного заряду,

який підштовхує громадян до участі в політиці та підтримує їхню політичну активність» (американський дослідник націоналізму *Роджерс Брубейкер*).

Драматичні події 2013–2017 рр. в Україні (Революція гідності, агресія путінської Росії) виразно підтверджують значущість національної солідарності в нинішньому світі та спонукають ще раз нагадати висловлювання *Бенедикта Андерсона* з найвідомішої праці, децо його перефразувавши: смерть за націю та країну засвідчує таку важливість для сучасної людини цих понять, якої не має смерть за Лейбористську партію, Американську медичну асоціацію чи навіть «Міжнародну амністію». Але національна єдність потрібна українцям не лише для відбиття військової агресії Росії. Викликом для української політичної нації є експансія символічна у вигляді ідеології суціль сплетеного з історичних міфів «русского мира». За таких обставин першорядною стає проблема науково переконливого національного історичного наративу, що був би здатний відповідати на тиск імперської міфології.

Звичайно, що для сучасних розвинених демократій національний наратив не має такого прикладного значення, як для України, оскільки для них не така злободенна потреба національного згуртування. Критичний погляд на національні історичні схеми, розповсюджений серед багатьох західних інтелектуалів і політиків, пов'язаний також із тим, що їх вважають «відповідальними» за розпалювання міжнаціональної й міжетнічної ворожнечі, що спричинила криваві етнічні чистки, громадянські та міждержавні війни ХХ ст. При цьому часто не розрізняють імперських/шовіністичних і визвольних націоналізмів. Як уже йшлося вище, частина політичного й інтелектуального істеблїшменту західного світу сповідує ліволіберальні ідеології і вона ж, як правило, усе ще перебуває в полоні російськоцентричної історичної оптики щодо історії східноєвропейського і євразійського простору. Зазначені чинники істотно впливають на позицію західних інтелектуалів щодо національного наративу. Безперечно, що «західна» рефлексія над українською історичною думкою вельми продуктивна, бо допомагає бачити «з боку» її слабкі місця, а стимульований західними вче-

ними критичний перегляд національного історіописання зміцнює довіру до нього в академічному світі. Критичне переосмислення власного минулого потрібне й для українського суспільства, адже, за влучним висловлюванням *Олександра Лисенка*, «історія без прикрас і надривної апологетики й самовиправдання – це скарб мудрих народів, що стійко пережили й долають далі хвороби росту, усвідомлюючи свої перспективи». Однак варто розуміти, що окремі західні інтелектуали (не кажучи вже про представників національних історіографій тих країн, з якими Україна поєднана/розділена спільним непростим і часто драматичним минулим) прощтовхують у фаховий історичний та громадський простір і хибні ідеї й не аргументовані генералізації (найперше – дискурс історичних провин українців), за якими стоять банальне незнання предмета, або ж/та не прихильні до курсу нинішньої Української держави ідеологічні уподобання/упередження чи/і політичні цілі. Припускаємо, що таке походження мають, наприклад, тези німецького історика *Гжегожа Россолінського-Лібе* про Степана Бандеру як про цілковито рафінованого фашиста чи канадського дослідника українського походження *Джона-Пола Химки* – про ОУН як типово фашистську і злочинну організацію, яка не заслуговує на визнання її спадщини як складника для формування сучасної української ідентичності. Отже, нормальна історія нормальної нації не повинна бути й такою, яку б цілком схвалив хіба що персонаж історії української політичної нації Леопольд фон Захер-Мазох.

Зважаючи на зазначені вище аргументи, дотримуємося думки, що українську національну історію треба не пересувати в інтелектуальне гетто, як вважають її опоненти, а звільнити (там, де вона не звільнилася) від обмежень «історіографічного націоналізму» та кооптувати в неї корисні категорії та емпірику її «конкурентів». Найбільш багатообіцяльними здаються мультиетнічна/орієнтована на сучасну українську політичну націю (як це продемонстровано в синтезах з історії України *П. Р. Магочі*, зокрема його праці «Україна: історія її земель та народів» (2012)) та транснаціональна (для застосування якої Україну справедливо вважають ідеальною

«лабораторією») перспективи. Окреслені зміни сприятимуть появі такого бачення історії України, у якому націю не затушовують, а розглядають у більш розлогому культурному «наповненні» й у ширшому контексті з урахуванням взаємин із великою кількістю акторів, багато з яких не проживали в сучасних національних кордонах. Отже, на зміну нераціонального протиставлення між історіями з різних поглядів та творення образів професійного парія прийде взаємне доповнення різних перспектив вивчення українського минулого та сприйняття їх як легітимних «Інших».

Окрім поступової, хоча все ж повільної, модернізації дисципліни національної історії, увідповіднення її як і з сучасним станом світової історичної думки, так і викликами з боку українського суспільства, що засвідчує зменшення впливу власне політичних чинників, остання тенденція в сучасній українській історіографії виявилася також і в становленні досліджень із проблем всесвітньої історії, за визначенням менше пов'язаної з політичним замовленням влади чи політичними інтересами окремих груп, ніж національна історія (за винятком історій тих держав, до складу яких входили українські терени). За підрахунками українського історіографа *Ярослава Калакури*, на 2012 р. в Україні захищено близько 70 докторських і понад 400 кандидатських дисертацій зі спеціальності «Всесвітня історія». Функціують осередки антикознавства (насамперед сконцентровані на вивченні античної доби в Причорномор'ї), візантиністики, сходознавства, медієвістики, слов'янознавства (особливо полоністики); інші напрямки та проблеми історії зарубіжного світу перебувають у зародковому стані. Особливо помітна слабка увага українських істориків до минулого сусідніх народів та їхніх держав, без дослідження якого важко сформуванати адекватний образ національної історії. Не надто тішиться доробком русистика, литуаністика, болгаристика, дуже мало в українській історіографії фахівців з історії Білорусі.

Вихід української історіографії поза межі політичного контексту виявляється й у предметному урізноманітненні історичних студій за рахунок імпорту західних методологій і застосуванні їх до пояснення явищ українського минулого в позаполітичних (антрополо-

гічному, демографічному, інтелектуальному) вимірах. З-поміж тих новітніх напрямів українського історіописання, які вже продемонстрували помітні успіхи, варто назвати історію жінок і ґендеру, історію повсякденності, усну історію. Вони мають очевидні здобутки як у площині інституційного оформлення, так і (що важливіше) в реалізованих наукових проектах. Наприклад, нині в Україні, за оцінкою української науковиці *Тетяни Журженко*, існують чотири школи фемінізму та ґендерних досліджень із відмінними підходами до методології таких студій. Започатковано плідні дослідження в історії повсякденності та споріднених із нею царинах (соціальна історія, мікроісторія) – тут лідерські позиції посідають дослідники ранньомодерної та радянської України. Новітню історіографічну традицію мають й усноісторичні дослідження (проте усна історія в Україні все ще майже не вийшла поза рамки суто джерельних, а не аналітичних праць). Зокрема визнання здобули тексти, базовані на інтерв'юванні свідків, про Великий голод 1932–1933 років в Україні, єврейську Катастрофу, історію поневірянь остарбайтерів з України в роки Другої світової війни тощо. Направду революційним і подвижницьким у галузі усної історії є серійне видання «Усна історія Степової України» (2008–2012, т. 1–10), підготовлене під керівництвом *Анатолія Бойка* (1960–2010). Водночас, ці напрямки, які виникли на Заході, щоб заперечити або підважити модель традиційного національного наративу з панівною в ньому політичною історією, в «українській» рецепції переважно (хоча не завжди) урізноманітнюють ту ж саму національну історію, повертаючи в неї аспекти, не поціновані «традиційною» історіографією, наприклад, досвід кількох останніх поколінь українців, не зафіксований у «звичних» (себто писемних) джерелах (усна історія), минуле поза межами патріархального простору (жіноча історія) чи величезний шар колишньої дійсності з «етнологічної» перспективи (історія повсякденності). Таке привнесення нових підходів і методологій у дослідження тих сюжетів, які зазвичай були доменом обмеженої дискурсом політики етноцентричної історії, суттєво видозмінює останню. Це, приміром, дуже добре видно з праць дослідниць ролі ґендерних відносин в українському самостійниць-

кому русі 1930–1940-х рр. (*Марта Гавришко, Оксана Кісь, Леся Онишко та ін.*), які відкривають, надаючи право голосу жінкам, нові перспективи антропологічного виміру українського підпілля і повстанської повсякденності. Вони ж уносять нове розуміння й у воєнно-політичну історію УПА, адже на жінках, по суті, трималося повстанське запілля, від злагодженої роботи якого істотно залежали успіхи збройної боротьби упівців.

Назагал на середину 2010-х рр. в українській історіографії зберігає провідні позиції національна історія. Однак вона нині переживає процес переозначення з етноцентричної телеологічної історії українського етносу на відкриту поліетнічну історію української політичної нації і переорієнтації на ширші тематичні та просторові контексти. Політичні чинники поступово відходять на задній план українського професійного історіописання, і динаміка цього процесу, як уявляється, буде залежати насамперед від того, наскільки швидко в Україні зменшуватиметься потреба для історіографії бути ключовим тиглем для творення української нації і держави. Поки що це здається лише (віддаленою) перспективою.

Вибрана бібліографія

До розділу «Чому і як утверджувалася національна історія»

1. Галушко К. Україна на карті Європи: Україна та українці у картографії від Античності до ХХ століття: науково-популярне видання. – К., 2013.
2. Гирич І. Українські інтелектуали і політична окремішність (середина ХІХ – початок ХХ ст.). – К., 2014.
3. Грох М. Націянальная гісторыя як канструкцыя: чэшскае выключэнне ці еўрапейская норма?// Homo historicus 2008. Гадавік антрапалагічнай гісторыі. – Вільня, 2008. – С. 337–348.
4. Грох М., Малечкова Д. Гістарычная спадчына: кантынуітэт і дыскантынуітэт у канструяванні націянальнай гісторыі// Homo historicus 2012. Гадавік антрапалагічнай гісторыі. – Вільня, 2012. – С. 232–256.
5. Єкельчик С. Українофіли: Світ українських патріотів другої половини ХІХ століття. – К., 2010.
6. Журба О. «Національне» та «регіональне» в модерних презентаціях історії українського історіописання// Український гуманітарний огляд. – 2013. – Вип. 18. – С. 9–50.
7. Карев Д. Белорусская и украинская историография конца ХVІІІ – начала 20-х гг. ХХ в. в процессе генезиса и развития национального исторического сознания белорусов и украинцев. – Вильнюс, 2007.
8. Кіян О. Володимир Антонович: історик і організатор «Київської історичної школи». – К., 2005.
9. Когут З. Коріння ідентичності: Студії з ранньомодерної та модерної історії України. – К., 2004.
10. Кравченко В. Нариси з української історіографії епохи національного відродження (друга половина ХVІІІ – середина ХІХ ст.). – Харків, 1996.

11. Куций І. Українська науково-історична думка Галичини (1830-і – 1894 рр.): рецепція національної історії. – Тернопіль, 2006.
12. Лінднэр Р. Гісторыкі і ўлада. Нацыятворчы працэс і гістарычная палітыка ў Беларусі XIX–XX ст. – СПб., 2003.
13. Масненко В. Історична думка та націотворення в Україні (кінець XIX – перша третина XX ст.). – К., 2001.
14. Міллер А. Засвоюючи логіку націоналізму: ставлення владних кіл Імперії та громадської думки її столиць до українського національного руху в перші роки царювання Олександра II // Україна модерна. – Львів, 1999. – Ч. 2–3. – С. 76–102.
15. Плохий С. Козацький міф. Історія та націотворення в епоху імперій. – К., 2013.
16. Тельвак В. Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець XIX – 30-ті роки XX століття). – К.; Дрогобич, 2008.
17. Тельвак В., Педич В. Львівська історична школа Михайла Грушевського. – Львів, 2016.
18. Толочко А. Киевская Русь и Малороссия в XIX веке. – К., 2012.
19. Ульяновський В. І. Двічі професор: Степан Голубєв в університетському та академічному контекстах. – К., 2007.
20. Ясь. О. Історик і стиль. Визначні постаті українського історіописання у світлі культурних епох (початок XIX – 80-ті роки XX ст.): У 2 ч. – К., 2014. – Ч. 1.
21. Baár M. Historians and Nationalism. East-Central Europe in Nineteenth Century. – N.Y., 2010.
22. Bilenky S. Russia's Italy, Algeria of the North, or Poland's Scotland? Ukraine under Russian and Polish Gazes// Ювілейний збірник на честь професора Павла-Роберта Магочія. До 70-річчя від дня народження. – Ужгород; Пряшів; Н.-Й., 2015. – С. 125–149.
23. Kappeler A. Russland und die Ukraine: verflochtene Biographien und Geschichten. – Wien, 2012.
24. Saunders D. The Ukrainian Impact on Russian Culture, 1750–1850. – Edmonton, 1985.

25. Velychenko S. National History as Cultural Process. The Interpretation of Ukraine's Past in Polish, Russian and Ukrainian Historical Writing. From Earliest Times to 1914. – Edmonton, 1992.

**До розділу «У тіні серпа і молота:
історія в радянській Україні»**

1. Агатангел Кримський. Нариси життя і творчості. – К., 2006.
2. Андреев В. Віктор Петров. Нариси інтелектуальної біографії вченого. – Дніпропетровськ, 2012.
3. Богдашина О. М. Діяльність Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури імені академіка Д. І. Багалія (1921–1934 рр.). – Харків, 1994.
4. Богдашина О. М. Слобідський літописець історії України Д. І. Багалій// Український історичний журнал. – 2008. – № 1. – С. 88–112.
5. Бранденбергер Д. Л. Национал-большевизм. Сталинская массовая культура и формирование русского национального самосознания (1931–1956). – СПб., 2009.
6. Верба І. В., Самофалов М. О. Історик Кость Штеппа: людина, вчений, педагог. – К., 2010.
7. Верба І. Олександр Оглоблин: Життя і праця в Україні. – К., 1999.
8. Водотика С.Г. Історична наука УСРР 1920-х років: соціополітичні, організаційні та концептуальні основи функціонування: Монографія. – Херсон, 2006.
9. Головка В. Історіографія кризи історичної науки: Український контекст. – К., 2003.
10. Дубровский А. М. Историк и власть: историческая наука в СССР и концепция истории феодальной России в контексте политики и идеологии (1930–1950-е гг.). – Брянск, 2005.
11. Екельчик С. Імперія пам'яті: Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві. – К., 2008.
12. Заруба В. Історик держави і права України академік Михайло Слабченко (1882–1952). – Дніпропетровськ, 2004.

13. Капарулін Ю. В. Олександр Рябінін-Скляревський: монографія. – Херсон, 2014.
14. Касьянов Г. В. Украина – 1990: «бои за историю» [Електронний ресурс] //Журнальний зал. – URL: magazines.russ.ru/plo/2007/83/ka8.htm l. – Дата звернення: 14. 02. 2017.
15. Масненко В. Історичні концепції М. С. Грушевського та В. К. Липинського: методологічний і суспільно-політичний виміри української історичної думки 1920-х рр. – К., 2000.
16. Петренко І. М. Історик Наталія Мірза-Авак'янц (1888–1940?) – Полтава, 2014.
17. Пиріг Р. Я., Тельвак В. В. Михайло Грушевський: біографічний нарис. – К., 2016.
18. Портнов А. Історії істориків: Обличчя й образи української історіографії ХХ століття. – К., 2011.
19. Світленко С. Дмитро Яворницький: вчений та педагог в українському інтелектуальному співтоваристві. – Дніпропетровськ, 2015.
20. Світло й тіні українського радянського історіописання: Матеріали міжнародної наукової конференції, Київ, 22–23 травня 2013 р. – К., 2015.
21. Удод О. А., Шевченко А. Ю. Микола Неонович Петровський (1894–1951): Життя і творчий шлях історика. – К., 2005.
22. Юрганов А. Л. Русское национальное государство: Жизненный мир историков эпохи сталинизма. – М., 2011.
23. Юркова О. Діяльність науково-дослідної кафедри історії України М. С. Грушевського (1924–1930). – К., 1999.
24. Юсов С. Історик Володимир Голобуцький (1903–1993): життя, наукова і педагогічна діяльність. – К., 2011.
25. Юсова Н. «Давньоруська народність»: зародження і становлення концепції в радянській історичній науці (1930-ті – перша половина 1940-х рр.): Монографія. – 2-е вид., перероб. і доп. – К., 2006.
26. Яремчук В. Минуле України в історичній науці УРСР після сталінської доби. – Острогож, 2009.

27. Ясь О. «На чолі республіканської науки...». Інститут історії України (1936–1986): Нариси з інституціональної та інтелектуальної історії. – К., 2016.

28. Ясь. О. Історик і стиль. Визначні постаті українського історіописання у світлі культурних епох (початок XIX – 80-ті роки XX ст.): У 2 ч. – К., 2014. – Ч. 2.

До розділу «Сила і слабкість української історіографії в некомуністичному світі»

1. Атаманенко А. Українське історичне товариство: ідеї, поста-ті, діяльність (1965–1991). – Острог, 2010.

2. Бурім Д. В., Кучерук О. С., Маврін О. О. Наукова та видавнича діяльність Наукового товариства імені Шевченка в Європі. – К., 2007.

3. Вербя І. В. Життя і творчість Наталії Полонської-Василенко (1884–1973): Монографія. – Ніжин, 2008.

4. Домбровський О. Українська вільна академія наук у США (короткий історичний нарис) // Вісті УВАН у США. – Н.-Й., 2007. – Ч. 4. – С. 66–103.

5. Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві: Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: Зб. наук. праць. – Вип. 8. – Львів, 2001.

6. Лісова К. С. Історія державності України в дослідженнях української наукової еміграції. – Корсунь-Шевченківський, 2011.

7. Масненко В. Історична думка та націотворення в Україні (кі-нець XIX – перша третина XX ст.). – К., 2001.

8. Оглоблин О. Українська історіографія 1917–1956. – К., 2003.

9. Піскун В. Політичний вибір української еміграції (20-і роки XX ст.). – К.; Н.-Й., 2006.

10. Піх О. Мирон Кордуба. – Львів, 2012.

11. Портнов А. Наука у вигнанні. Наукова і освітня діяльність української еміграції в міжвоєнній Польщі (1919–1939). – Харків, 2008.

12. Сакада Л. «Український історик»: генеза, тематика, постаті. – К., 2003.

13. Україна на історіографічній мапі міжвоєнної Європи / Ukraine on the Historiographic Map of Interwar Europe: Матеріали міжнародної наукової конференції (Мюнхен, Німеччина, 1–3 липня 2012 р.). – К., 2014.

14. Чебан М. Микола Андрусак. Історія історика. – Львів, 2015.

15. Ясь О. Українська зарубіжна історіографія 1945–1991 рр.: проблема поколінь та організація дослідницької праці // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – Ч. 5; Історіографічні дослідження в Україні – Вип. 10. – К., 2000. – С. 352–391.

16. Ясь. О. Історик і стиль. Визначні постаті українського історіописання у світлі культурних епох (початок XIX – 80-ті роки XX ст.): У 2 ч. – К., 2014. – Ч. 2.

До розділу «Історики й історія в незалежній Україні»

1. Величенко С. Де починається національна історія // Критика. – 2006. – № 9. – С. 17–19.

2. Галушко К. У пошуку *common sense*: до дискусії з приводу національного г'ранд-нарративу// Український історичний журнал. – 2013. – № 1. – С. 4–23.

3. Європа та її болісні минувшини. – К., 2009.

4. Історик і Влада: Колективна монографія – К., 2016.

5. Історична пам'ять як поле змагань за ідентичність: матеріали «круглого столу», 22 квіт. 2008 р. – К., 2008.

6. Історичні міфи і стереотипи та міжнаціональні відносини в сучасній Україні: Колективна монографія за редакцією Л. Зашкільняка. – Львів, 2009.

7. Касьянов Г. Danse macabre: голод 1932–1933 років у політиці, масовій свідомості та історіографії (1980-ті – початок 2000-х). – К., 2010.

8. Касьянов Г., Толочко О. Національні історії та сучасна історіографія: виклики й небезпеки при написанні нової історії України// Український історичний журнал. – 2012. – № 6. – С. 4–24.

9. Кравченко В. Поневолення історією: Радянська Україна в су-

часній історіографії// Він же. Україна, імперія, Росія: Вибрані статті з модерної історії та історіографії. – К., 2011. – С. 455–528.

10. Колесник І. Інститут історії України: Нове українське відродження. – К., 2016.

11. Лисенко О. Український національно-визвольний рух 30-50-х рр. ХХ ст.: суспільний контекст і науковий вимір// Галичина. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній часопис: До 70-річчя створення Української повстанської армії. – 2013. – Ч. 24. – С. 13–18.

12. Портнов А. Упражнения с историей по украински. – М., 2010.

13. Турченко Ф. Україна – повернення історії. Генеза сучасного підручника. – К., 2016.

14. Україна модерна. – 2009. – № 4(15): Пам'ять як поле змагань.

15. Україна. Процеси націотворення. – К., 2011.

16. Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть: здобутки і проблеми: Колективна монографія за редакцією Л. Зашкільняка. – Львів, 2004.

17. Щупак І. Я. Уроки Голокосту в українській історичній науці та освіті: від нарративу до осмислення й постановки суспільного питання про покаяння (до 75-ї річниці трагедії Бабиного Яру)// Український історичний журнал. – 2016. – № 4. – С. 152–172; № 5. – С. 176–201.

18. A Laboratory of Transnational History: Ukraine and Recent Ukrainian Historiography – Budapest; N.Y., 2009.

19. Andriewsky O. Towards a Decentred History: The Study of the Holodomor and Ukrainian Historiography// East/West: Journal of Ukrainian Studies. – 2015. – Vol. 2. – № 1. – Pp. 18–52.

20. Berger S. Rising Like a Phoenix...The Renaissance of National History Writing in Germany and Britain since the 1980s// Nationalizing the Past: Historians as Nation Builders in Modern Europe. – N.Y., 2010. – Pp. 426–451.

21. Marples D. R. Heroes and Villains: Creating National History in Contemporary Ukraine. – Budapest; N.Y., 2007.

22. Stryjek T. Jakiej przeszłości potrzebuje przyszłość? Interpretacje dziejów narodowych w historiografii i debacie publicznej na Ukrainie 1991–2004. – Warszawa, 2007.

Іменний покажчик*

- Ададуrow Вадим 218
Акерович Петро 223
Аксаков Костянтин 72
Аксаков Сергій 65
Андерсон Бенедикт 23, 266
Андрєєва Ніна 195
Андропов Юрій 185
Антипович Костянтин 118
Антонович Володимир 20, 72,
73, 74, 75, 78, 81, 83, 86, 91,
92, 102, 104, 215
Антонович Дмитро 215
Антонович Марко 211
Антонович Михайло 211
Апанович Олена 167, 178, 181,
188
Аракчєєв [Олексій] 76
Аркас Микола 98, 99, 101, 109
Аркуша Олена 81
Атаманенко Алла 214
Афанасьєв Юрій 195
- Баар Моніка 32, 33
Бабій Борис 186
Багалій Дмитро 69, 74, 78, 79,
92, 110, 117, 122, 126
Базилевич Василь 116
Балудянський Михайло 53
- Бандера Степан 232, 267
Бантиш-Каменський Дмитро
43, 52, 215
Баранович Олексій 118, 132
Барвінський Володимир 81
Барвінський Олександр 81, 83,
84
Барладяну Василь 202
Баршак Ілля, див. Боршак Ілько
Бачинський Юліан 106
Бергер Штефан 258
Бібіков Дмитро 61
Бідерман Герман Ігнац 89
Біднов Василь 91, 99, 220
Білас Лев 107
Біленький Сергій 52
Білокінь Сергій 200, 202, 257
Біляшівський Микола 91
Блок Марк 258
Бодянський Осип 45, 50
Бойко Анатолій 257, 269
Бойко Іван 145, 167, 181
Болт Ендрю 213
Боровой Саул 179
Боршак Ілько 218, 219
Брайчевський Михайло 160,
166, 171, 172, 178, 181, 182, 188,
202

* Покажчик не охоплює «Вибраної бібліографії».

- Бранденбергер Дейвід 140, 144, 146
Брежнєв Леонід 138, 163, 169, 183
Бречкевич Митрофан 132
Брубейкер Роджерс 266
Будков Дмитро 237
Бущик Лук'ян 159
Буяк Францішек 223
- Валіцький Анджей 36
Василенко Микола 91, 92, 95, 116, 125
Введенський Андрій 179
Величенко Стівен (Степан) 141, 207
Величко Самійло 44
Венелін Юрій 53, 54
Вербицький Михайло 68
Вернадський Георгій (Джордж) 214
Веденєєв Дмитро 237
Винар Любомир 211
Винниченко Володимир 94, 167, 212
Вовк Федір 100
Водотика Сергій 124
Волін Марк 126
Волобуєв Михайло 123
Володимир Святославич 69
Волошин Августин 88
Вольтер 26
Воронцов Михайло 57
- Гавришко Марта 270
- Гаджега Василь 227
Гаджега Юлій 229
Галенко Олександр 262
Галецький Оскар 209
Галушко Кирило 259
Ганжа Іван 172
Ганка Вацлав 23
Гегель Георг Вільгельм Фрідріх 22
Гедимін 66, 224
Гердер Йоган Готфрід фон 26, 41
Гермайзе Осип 118, 123, 129, 130, 132
Герцен Олександр 65
Геч Отто 99
Гирич Ігор 90, 256
Гізель Інокентій 42
Гізо Франсуа 31
Гір Наталі 174
Глушко Сильвестр 118
Гобсмаум Ерік 22
Гоголь Микола 40, 46
Гогун Олександр 246
Годинка Антоній 88
Голобуцький Володимир 145, 176
Головко Володимир 196
Горбачов Михайло 194
Грабович Джордж (Григорій) 179
Граб'янка Григорій 44
Греков Борис 148
Гриневич Владислав 133, 264
Грицак Ярослав 81, 241, 255, 257

- Гриценко Олександр 62, 237
Грінченко Борис 99
Грох Мирослав 24, 30, 271
Грушевський Михайло 63, 72, 74, 75, 84, 86, 87, 91, 93, 94, 95, 96, 97, 99, 100, 101, 102, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 115, 116, 117, 118, 119, 122, 124, 125, 135, 148, 167, 177, 178, 181, 200, 211, 217, 222, 239, 251, 253
Грушевський Олександр 91, 94, 116, 118
Гуревич Арон 169
Гуржій Іван 166, 176
Гуслистий Кость 145, 148, 176, 189
Гуца Георгій, див. Венелін Юрій
- Данилевич Василь 91
Данило Галицький 146, 223
Данило Романович, див. Данило Галицький
Данілов Віктор 197
Дашкевич Ярослав 171, 178, 188, 200, 202, 256
Денисенко Василь 132
Джиджора Іван 95
Дзира Ярослав 167, 177, 178, 188, 202
Добрянський Адольф 89
Довженко Олександр 143
Довнар-Запольський Митрофан 74
Доманицький Василь 91
- Домбровський Олександр 218
Дорошенко Дмитро 91, 125, 206, 210, 211, 212, 215, 220
Дорошенко Петро 215
Доценко Олександр 212
Драгоманов Михайло 75, 76, 77, 78, 81, 104, 128, 167
Д'Союза Дінеш 213
Дубина Кузьма 165, 166
Дубровський Василь 118, 151
Духнович Олександр 89, 227
Дядиченко Вадим 175
- Енгельс Фрідріх 137, 220
- Євфимовський Володимир 132
Єкельчик Сергій 131, 156
Єфименко Олександра 93, 200
Єфименко Петро 98
Єфремов Сергій 121, 122, 127
- Жаткович Юрій 89
Жданов Андрій 133, 147
Житецький Павло 73
Жуковський Аркадій 211
Жук Сергій 246
Журба Олег 58
Журженко Тетяна 269
- Заїкин В'ячеслав 216, 220
Зайцев Олександр 264
Захер-Мазох Леопольд фон 267
Зашкільняк Леонід 103, 221, 222, 255
Зібер Микола 128

- Зубик Роман 223, 224
Зубрицький Денис 82
- Іван Грозний 133, 141
Іваненко Валентин 240
Іванішев Микола 61, 72
Іванченко (Іванова) Раїса 167
Ізяслав Мстиславич 223
Інокентій IV 223
Ісаєвич Ярослав 193, 194, 256
- Йорга Ніколає 100
- Каганович Лазар 117
Калакура Ярослав 268
Каманін Іван 91
Камінський Василь 115
Кант Іммануїл 26
Каппелер Андреас 90
Капустянський Микола 213
Карамзін Микола 42, 50, 52
Карєв Дмитро 71
Карлайл Томас 31
Карпенко Олександр 171, 172
Карпинець Іван 224
Карпович Михайло 214
Касьянов Георгій 199, 237, 252, 255
Катерина II 38, 66
Качала Степан 83
Кашенко Адріан 110
Кентржинський Богдан 216
Кирилюк Євген 167
Киценко Микола 181
Кістяківський Олександр 189
- Кісь Оксана 270
Кісь Ярослав 178
Кіян Олександр 72, 73
Клименко Пилип 118, 132
Клінтон Гілларі 213
Ковальський Микола 193, 194
Когелнічану Михаїл 28
Когут Зенон 207
Коль Йоган Георг 45
Компан Олена 178, 181, 182, 188
Кондратенко Олег 174
Кондратович Іриней 227, 228
Кониський Олександр 81
Конквест Роберт 251
Копосов Микола 246
Кордуба Мирон 87, 95, 220, 224, 225
Косик Володимир 212
К. Осипов 150
Костомаров Микола 46, 60, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 77, 83, 104, 215
Костюк Ірина 245
Котенко Антон 67
Котляревський Іван 100
Кочубей [Василь] 164
Коялович Михайло 70
Кравець Микола 172
Кравцов Дмитро 132
Кравченко Богдан 176, 207
Кравченко Володимир 57
Кравченко Іван 115
Кревецький Іван 95
Кримський Агатангел 73, 117, 122

- Крип'якевич Іван 178, 181, 189, 220, 221, 222, 251
Крупницький Борис 128, 210, 211, 216, 217
Куліш Пантелеймон 46, 51, 60, 62, 63, 64, 65, 66, 69, 70, 81, 83, 150, 215
Кульчицький Станіслав 191, 197, 198, 199, 238, 257
Куперман Йосип, див. К. Осипов
Кутузов [Михайло] 146
Куций Іван 72, 78, 82, 83
Кучабський Василь 211
Кучма Леонід 245
Кушнірук Кіндрат 115
- Лазаревський Олександр 61
Лашнюков Іван 67
Левицький Орест 69, 91, 92
Легоцький Тиводар 89
Лелевель Йоахим 28, 72
Ленін Володимир 91, 137, 158, 183, 194, 197
Линниченко Іван 92, 93
Липинський В'ячеслав 95, 97, 98, 100, 101, 102, 103, 125, 206, 223, 251
Лисенко Микола 160
Лисенко Олександр 247, 267
Лисяк-Рудницький Іван 154, 217, 251
Литвин Костянтин 145
Лихолат Андрій 153
Лісовий Василь 265
- Лозинський Михайло 212
Лось Федір 145
Лотоцький Олександр 91, 211, 212, 220
Лугова Олена 181
Лук'яненко Левко 202
Лур'є Соломон 179
Ляскоронський Василь 91, 118
- Мавродін Володимир 149
Магочі (Магочій) Пол Роберт (Павло Роберт) 41, 267
Мазепа Іван 47, 49, 211, 216, 252
Мазепа Ісаак 212
Мазур Анатолій (Анатоль) 214
Мазурок Олег 89
Маколей Томас Бабінгтон 31
Максимович Михайло 50, 51, 53, 54, 104
Макферсон Джеймс 23
Макферсон Джон 23
Маланчук Валентин 164, 165, 185, 189, 190
Малиновський Оникій 116
Малієнко Юлія 245
Мануїльський Дмитро 145
Маркевич Микола 45, 46, 49
Маркович Іван 67
Маркс Карл 126, 136, 137, 220
Мартинес-Малер Одетта 263
Мартін Террі 120, 258
Марченко Валерій 170
Марченко Михайло 170, 177, 178
Масненко Віталій 102, 109, 110

- Матвієвський Павло 132
Мацьків Теодор 216
Мацюк Орест 182, 189
Медведев Дмитро 247, 248
Меншиков [Олександр] 76
Микешин Михайло 20
Микола I 35, 44, 76
Мицик Юрій 256
Міллер Олексій 90
Мінін [Кузьма] 141
Мінц Ісаак 168
Мірза-Авак'янц Наталія 125
Міхновський Микола 106
Мішле Жюль 31
Модзалевський Вадим 91
Молчановський Никандр 69
Мотиль Олександр 207
Мудрий Мар'ян 81
- Назаренко Іван 145
Назарук Осип 222
Наполеон Бонапарт 218
Неретіна Світлана 184
Ніковський Андрій 98
- Обама Барак 213
Овчаренко Федір 165, 167, 185
Оглоблин Олександр 123, 125,
126, 143, 181, 211, 215, 216, 251
Одинець Петро, див. Єфименко
Петро
Окиншевич Лев 118, 123, 132,
215, 216
Олександр I 44
Олександр II 46, 62
- Олександр Невський 15, 141,
146
Олексій Миколайович (Рома-
нов) 79
Ольгерд 224
Оляничин Домет 211, 216
Омелянович-Павленко Михай-
ло 212
Онишко Леся 270
Орлай Іван 53, 54
Орлик Петро-Григорій 218, 219
Орлик Пилип 216, 218, 219
Осіпян Олександр 253
Отамановський Валентин 132,
178
- Павлик Михайло 81
Павло I 38, 76
Падура Тимко 37
Палацький Франтішек 28
Панкратова Анна 159
Папаригопуло Константинос 31
Партицький Омелян 83
Пархоменко Володимир 116,
125, 132, 262
Пастернак Ярослав 220
Патриляк Іван 264
Пачовський Василь 227, 228
Пеленський Ярослав 165
Перфецький Євген 229
Перфецький Леонід 229
Петлюра Симон 198
Петров Олексій 229
Петровський-Штерн Йоханан
250

- Петро I 37, 76, 141
Петро II 48
Петро Сагайдачний 146, 223
Петрушевич Антоній 82
Плохій Сергій 44, 49, 193
Погодін Михайло 50, 53
Пожарський [Дмитро] 141
Покровський Михайло 128
Полетаєв Андрій 260
Полевой Микола 49, 51, 52, 53
Полонська-Василенко Наталія 118, 132, 215, 216
Пометун Олена 245
Пом'ян Кшиштоф 248, 257
Пономарьов Олексій 181
Попов Микола 126
Портнов Андрій 216, 247
Поспелов Петро 162
Приймак Томас 207
Пріцак Омелян 109, 217, 252
Прокопович В'ячеслав 212
Прокопович Феофан 37
Проценко Олег 265
Пугачов Омелян 152
Путін Володимир 246
Пушкарьов Сергій 214

Равич-Черкаський Мойсей 129
Равіта-Гавронський Францішек 99
Разін Степан 152
Раковський Іван 89
Ранке Леопольд фон 31, 39
Рейнджер Теренс 22
Ренан Ернест 23, 29

Рєпнін (Волконський) Микола 43
Рильський Тадей 67
Роздольський Роман 220, 224
Роман Мстиславич 223
Романовський Віктор 116, 132
Россолінський-Лібе Гжегож 267
Рубач Михайло 126
Рубінштейн Микола 148
Рудницький Степан 106, 107, 222
Русначенко Анатолій 257
Рябінін-Скляревський Олександр 123
Рябчук Микола 241, 248
Рязановський Микола (Ніколас) 214

Савельєва Ірина 260
Сагайдачний Петро 146, 223
Сальський Володимир 212
Сарс Ернст 28
Свенціцький Павлін 74
Святополк-Мирський Петро 93
Сербин Роман 207
Середа Остап 83
Синявський Антон 91
Сисин Франк 96, 207
Сільвай Іван 89
Скаба Андрій 163, 172
Скальковський Аполлон 56, 57
Скляров Роман 213
Скоропадський Павло 95, 117, 206, 210, 212
Скрипник Микола 162

- Скубицький Трохим 115
Слабченко Михайло 93, 123,
125, 126, 132, 181
Смаль-Стоцький Степан 73, 87
Смолій Валерій 237
Снайдер Тімоті 259
Соболевський Олексій 73
Сондерс Дейвід 54, 68
Срезневський Ізмаїл 41, 56, 57
Стадіон Франц 81
Сталін Йосип 130, 131, 133, 135,
137, 138, 139, 140, 144, 148,
149, 154, 157, 158, 159, 162,
163, 166, 168, 169, 183, 184,
194, 197, 259
Старовойтова Риорита 192
Стахів Матвій 212
Степанков Валерій 257
Стерчо Петро 211
Стобєцький Рафал 175
Стороженко Андрій 92
Стриєк Томаш 24, 104, 236
Субтельний Орест 207
Суворов Олександр 141, 146
Сумцов Микола 91
Суні Рональд Григор 90, 91
Супруненко Микола 175
Суслов Михайло 162, 163, 168,
185
Сушино-Хоменко Володимир 129

Табачник Дмитро 245
Таїрова-Яковлева Тетяна 246
Тельвак Віталій 99, 105, 239
Терлецький Омелян 222

Ткаченко Микола 116, 118, 177,
178
Тойнбі Арнольд Джозеф 209
Толочко Олексій 51, 237, 255
Толстой Лев 146
Толстой Олексій Костянтино-
вич 146
Толстой Олексій Миколайович
146
Томашівський Степан 95, 97,
220, 222, 223
Тош Джон 260
Траба Роберт 14
Трапезников Сергій 162, 184
Турченко Федір 245
Тьєрі Огюстен 31

Уваров Сергій 35
Устрялов Микола 43, 61

Феделеш Віра 229
Федоренко Павло 132, 178
Федоров Іван 142, 193
Флоринський Михайло
(Майкл) 214
Франклін Бенджамін 26
Франко Іван 68, 81, 96

Хаген Марк фон 252
Харлампович Костянтин 116
Химка Джон-Пол (Іван-Павло)
207, 267
Хмелько Михайло 112
Хмельницький Богдан 20, 103,
146, 151, 181, 223

- Хміль Іван 198
Хонігсман Яків 179
Хоткевич Гнат 98
Христюк Павло 212
Хрущов Микита 137, 153, 158,
160, 161, 162, 164, 169, 183
Целевич Юліан 83
Чайковський Міхал 37
Чепа Адріан 45
Червоненко Степан 161
Черепнін Лев 143
Черненко Костянтин 185
Черніг Карл 67
Чорновіл В'ячеслав 202
Чорновол Ігор 86
Чубатий Микола 95, 220
Чубинський Павло 68
Шаміль 150, 159
Шамота Микола 186
Шандра Валентина 257
Шаповал Юрій 120, 164, 257
Шараневич Ісидор 82
Шафарик Павел Йозеф 67
Шевелєв Арнольд 186
Шевченко Тарас 46, 61, 62, 64,
66, 83, 86, 91, 152, 186, 214
Шевченко Федір 145, 160, 167,
170, 171, 172, 176, 181, 188
Шелест Петро 162, 164, 165, 166,
167, 168, 180, 185
Шелухін Сергій 212
Шестаков Андрій 133
Шпорлюк Роман 24, 83, 207
Штібе Рудольф 99
Шугаєвський Валентин 118
Шульгин Олександр 212
Шумський Олександр 129, 162
Щербаківський Данило 118
Щербицький Володимир 185,
187, 194, 197
Юзефович Михайло 67
Юрганов Андрій 144
Юсова Наталія 148, 149
Ющенко Віктор 236, 238, 240,
242, 248, 261
Яворницький Дмитро 78, 79,
80, 116, 181, 200, 251
Яворський Матвій 97, 116, 123,
126, 127, 128, 129, 167
Яворський Стефан 37
Яворський Юліан 229
Ягич Ватрослав 88
Яковенко Наталія 46, 247, 255
Яковлів Андрій 91, 211
Якунін Віктор 240
Янукович Віктор 237, 246
Ястребов Федір 148
Ясь Олексій 69, 71, 96, 102, 126
Hitler [Adolf] 259
Stalin [Joseph], див. Сталін Йо-
сип

Навчальне видання

Віталій Петрович ЯРЕМЧУК

**УКРАЇНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ:
СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ІСТОРІЯ**

Посібник

Технічний редактор *Роман Свинарчук*

Комп'ютерна верстка *Наталії Крушинської*

Художнє оформлення обкладинки *Романа Свинарчука*

Коректори *Віталій Максимчук, Євгенія Третьяк*

В оформленні обкладинки використано репродукцію ескізу картини Сергія Васильківського «Вибір полковником Мартина Пушкаря» (1903).

Формат 42x30/4. Ум. друк. арк. 16,74. Обл.-вид. арк. 15,87.

Наклад 200 пр. Зам. № 57–17.

Папір офсетний. Друк офсетний. Гарнітура «Arsenal»

Оригінал-макет виготовлено у видавництві

Національного університету «Острозька академія»,

Україна, 35800, Рівненська обл., м. Острог, вул. Семінарська, 2.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи РВ № 1 від 8 серпня 2000 року.

Видавець СПД Свинарчук Р. В.

Тел. (+38067) 771 28 70, e-mail: 35800@ukr.net

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи РВ № 27 від 29 липня 2004 року.